

ГУАЩХЪЭМАХУЭ

литературно-художественнэ журнал

1958 гъэ лъандэрэ кыдыдкI

январь **1** февраль

Къэбэрдей-Балъкъэр Республикэм Цыхубэ хыбарегъащIэ
IуэхущIапIэхэмкIэ, жылагъуэ, дин зэгухъэныгъэхэмкIэ и министер-
ствэмрэ КъБР-м и ТхакIуэхэм я союзымрэ кыдагъэкI

РЕДАКТОР НЭХЪЫЩХЪЭР

Мыкъуэжь Анатолэщ

РЕДКОЛЛЕГИЕМ ХЭТХЭР:

Ацкъан Руслан, БакIуу Хъанджэрий, Бештокъуэ Хъэбас,
Гъэунэ Борис (жэуапыхъ секретарь), Гъут Iэдэм,
Къэжэр Хъэмид, Къэрмокъуэ Хъэмид, Кхъуэлүфэ Хъэчим,
Тымыжь Хъэмышэ, Уэрзей Афлик, Хъэх Сэфарбий

НАЛШЫК
2014

Псалъащхьэхэр

ЖъантІэ

КІыщокъуэ Алим кызыэралъхурэ илъэси 100 щрикъум ирихьэлІэу

КІыщокъуэ Алим. Усэхэр..... 3

Прозэ

Кавказ зауэр зэриуخرэ илъэси 150-рэ щрикъум ирихьэлІэу

МэшбацІэ Исхьэкъ. Лъапсэрых. Романым щыщ пычыгъуэхэр 15

Адыгэ хэхэс литературэ

Хьэтыкъуэ Умар. Новеллэхэр..... 39

Балъкъэр литературэ

Уэрэзей Афлик. Лъэпкъ зэкъуэшыныгъэм и усакІуэ 73

Отаров Керим. Усэхэр..... 74

Литературэ щІэныгъэ. Критикэ

Хьэвжокъуэ Людмилэ. НасыпкІэ ноби кыддогуашэ..... 83

Тхыдэ

ХьэфІыцІэ Мухьэмэд. Мысыр шэрджэс пащтыхьхэр..... 89

Къэрмокъуэ Хьэмид. ЛІэщІыгъуэхэм я лъэужь..... 121

Культурэ

Хьэвжокъуэ Людмилэ. ФыгумащІэ, цІыхухэ! 129

Ди лъэпкъ хабзэхэр

Адыгэхэм я зэбиикІэу щытар..... 135

ІуэрыІуатэ

Нарт Щэуей и хьыбархэм щыщц..... 139

Адэм и чэнджэщ. Хьыбарыжь..... 146

Нэщэнэхэр..... 150

ЩІэблэ

Тембот Санитэ. Усэри цІыхум хуэдабзэщ..... 151

Бемырзэ Зураб. Усэхэр..... 156

«Іуащхьэмахуэм» и псалъалъэ

Псалъэм и купщІэр..... 161

Мыз Ахьмэд. Псалъэзэблэдз..... 162

ЖъантIэ

Кыщокъуэ Алим кыизэралъхурэ илгэси 100 щрикъум ирихъэлIэу

Усэхэр

КЫЩОКЪУЭ АЛИМ

ДИ БЗЭМРЭ СЭРЭ

ЛэщIыгъуэ дапщэ къэдгъэщIами,
Сэлам кыитпежьэм дэ етхынщ.
Ди бзэр псэужмэ, апщIондэхукIэ
Си гугъуи ящIу зэхэфхынщ.

МакIуэ сыхъэтыр кыимыгъазэу,
Вагъуэм нэсыни хульэмыкI.
Нэхъ згъэкIыхынут бзэм и гъащIэр,
АрщхъэкIэ зыми ар лъэмыкI.
КъэдгъэувыIэнут а сыхъэтыр,
АрщхъэкIэ ди бзэр гум пымыкI.

Си щIыбым илъу стелъщ сэ хъэлъэ,
Бэлыху Iэджэм сыхэмыкI.
Сэ щIы кыатиблыр кыислъысами,
Си анэм и бзэр слэщIэмыкI.

Щыблэр кышыуэм щыщлэдзауэ
Вагъуээшиблым деж нэсыху –
Аращ дэ гъуэгуу дызытетыр
Ди анэм и бзэр тхъумэжыху.

* * *

«Сэ нэгъуэщлыбзэщ тхыль зэрыстхыр», –
Адыгэм жиіэу зэхызох.
Сэ лым жеслэнур кысхуэмыщлэ:
Пэжщ, ди бзэр мащлэу ялэщлоху.

Ауэ си ныбжьым куэд слъэгъуакъым
Анэдэлъхубзэр зыщл іэщлыб.
Дыщэпсклэ утхэм Іуэхур щхъэхуэщ,
Сэ сигу темыхуэ бзэр зыуб.

Уэ бзэуэ къащтэ узэгуаклуэр,
Дэ тлум ди Іыхъэ зэхэмыль.
Еджэф си закъуэу сыкъэнами,
Си бзэр схъуэжыну сыпымыль.

СИ ГУБГЪУЭ

Си тхыль напэм жьыр тоджагуэ,
ФІы а жьыбгъэм игу имыль.
Усэ къэсклэ вагъэбдзумэу
Жылэм пэплъэу зэбгъурылщ.

Ситщ сэ вапІэм пхъэлэщэжью,
Вындхэм къахур си лъэужь.
Жылэу хэссэмэ сахуосакъыр,
Къопщэр, къопщэр зэм акъужь.

Си мурадыр жылэу сосэ,
Гурыль къабзэр кызыогъэкІ.
И Іухыныр кыслъымысми,
Ар Іузыхым сэ гукъэкІ
КысхуищІыни лъырырекІ.

Жъантлэ

Сэ щлы звэуэ сызытетыр
Бжэныфитлым яхуэдизц.
Еплъ итлани: гъавэр бэвщи,
Къэпышхуитлым мэхъур из.

* * *

Ди хэку аргуэру кызогъазэ.
Слээгъуамэ къуршхэр, гур хохъуэж.
Удзымэ лэфлхэм чэф сащлауэ
Ди унэ тлэклум соклуэлэж.

Ныбжэгъухэр ноби кысхуосакъыр,
Кыызэдэуэни цагъэтыж.
Щхьэщытц унащхьэм лугъуэ мащлэ,
Пшэм лъэлэсамэ, къемыхыж.

Сахуэзэм цлхум, согумащлэ,
Сымыщлэ хэкур зэзгъэпцэн.
Дыдауэу гъащлэр сыт щлетхьэклыр,
Зэпыдгъэуауэ дылъэщэн?

Дэ махуи жэщи демызэшу,
Дыплэщлэ-тхьытхьыу кыдожыхь.
Ди псэм нэхъ къищтэр дымыщлэжу,
Дигу иримыхьыр хыдокухь.

Дунейм къутэхуклэ утетыну
Уи гугъэм, уи щхьэр кьогъэпцлэж.
Гъэлъаплэ жэщыр, махуэм хуэдэу,
Уи хэку дахащэр гъэлъэплэж.

ДИ УНЭЖЬ

Сыкыщальхуауэ сэ си къуажэр
Пщлхьэплэм хуэдэу нэгум щлэтц.
Хьыбархэр жыгым кыполъэлъри,
Си гур лэл хъуауэ кысфолъэт.

Мазэм и нурыр щхьэлым тепсэм,
Ар псы кьилъэту кьыпфлэгъэщл.
Щхьэл мывэр вууэ щыджэрэзклэ,
Къэпым иль хьэдээр кьеунэщл.

Жыг хадэм уихьэу зуплъыхьамэ,
Уэ зыдэбгъазэм итщ кхъужьей.
Дэтхэнэм пытри зыщлэр уэрщи,
Жыг узыщлэтым удопльей.

Щакхъуэмэм хэтщи лугъуэ мащлэ,
Уи нэм щлэмыбжьэу удехьэх.
Бжьыныху флэдзаци уи пклэунэм,
Дэклуей пклэльейкли ар къехьэх.

Ди псы хьурейми ухэпльамэ,
Бдэжьейуэ хэсыр кьыхоцтыкл.
Дунейм уепльамэ — ар щлыхьэплэщ,
Дапщэрэ пльагъуми гум пымыкл.

И щлыбым сису шыр согъэхьур.
Сыкьепсыхьыну лэмалыншэщ.
Дыгъэр кьухьэхуклэ семыпсыхми,
Мэгуфлэ сянэр — сыузыншэщ.

«ЩХЬЭЛЫКЪУЭ»

Жалэм, ар дэ ди бзэщ,
«Шалушка» жалэу зэрадзэкл.
Дэтхэнэр бзитым я нэхъ лъэщыр?
Мымащлэу тлурнэ зэблоклукл.

Дэуэгъуи сщлырккъым сэ а тлурнэ,
Бзитым теклуэнур я нэхъ лъэщщ.
Ауэ си дежклэ нэхъ теклуапхьэр
«Щхьэлыкъуэрщ», ар нэхъ сфлэзэпэщщ.

Щхьэл мывэ хахьу зэ щытамэ,
А къуэм мыхьуххэ удыхьэж.

Ар уэрэдыжъу шагъэтащи,
Иджы псы щлагъуи къэмыкӀуэж.

Уэшхыпс къежэхыр зы чэнж дьдэщ,
Ухыхэм уихъу щымыта.
Куэншыб идзыпӀэ хъуащ аузыр,
Дэта щхьэлыжьри якъутащ.

Гужьгъэжь сэ си гум имылъами,
Си гуауэр пшахъуэм щыщӀаващ.
Пэслъыт уэ уи цӀэм щремыӀэ,
Уи дежщ сэ си лъэр щыувар.

Уи псы ӀуфитӀыр уэ гъэгүфӀэ,
Уи хьэли щэни умышъуэж.
Уи цӀыху псы къабзэ щыхуэныкъуэм
Я унэ укӀуэм, къэгъэзэж.
Уэ ЗэкӀэщӀэуэ ухэкӀуадэм,
Уэ уи цӀэ тӀэкӀури ныбдокӀуатэ.

* * *

Сыжейми, си нэр зэтесхами
Щхьэлыкъуэ къуажэр щӀэтщ си нэгү.
Бжьыхьэ жыг тхьэмпэу пыщэщахэм
Сахэлъу жьыбгъэм сагъэджэгү.

Къалэшхуэм дэсым сыхабжами,
Щхьэлыкъуэ къуажэм сэ сахэтщ.
Ди унэ лъахъшэм сыхуозэщри,
ПщӀыхьэпӀэ дьдэм къуажэр хэтщ.

Си щхьэр щыдэсхми сыдэкӀакъым,
Си псэр а къуажэм къыдэнащ.
Си адэ-анэр сэ къыспэплъэу
Ноби къысфӀэщӀу сыкъэнащ.

НэгъуэщӀ къэралы сэ сыгъакӀуэ,
Сэ сызыхуэзэр согъэпэж:

– Уи лъахэ хъужыр сыт? – жаІамэ,
– ФеупщІ Щхьэлыкъуэ, – жызоІэж.

ЩыІаш си къуажэр щыныбаджэ,
Бэлыхь телъами – темылъыж.
Нэхущым дежым зэщІотаджэ,
Щхьэж и Іэнатлэ къегъуэтыж.

Нэхущ адакъэр зи сыхьэтхэр
Иджы машинэм къегъэуш.
Щыр къэзыгъазэу губгъуэм итыр
Пхьэлэщэ зыпыщІа гъущІыщц.

Си адэм сэрэ дызэгъусэу
ПщІэнтлэпсыр хуабэу етлэщІэкІт.
Тхьэмахуэ енклэ выклэ двари
Нобэ сыхьэтклэ зэфІагъэкІ.

Сэр щхьэкІэ Іэджэм Іэджэ жалэр:
Жагъуэгъу зимылэ тет дунейм.
Хэт сыт жиІами сыщхьэлыкъуэщ,
Ар гурыфІыгъуэу мэхъу сэтей.

Сыфщымыгъупщэм – ар си гуапэщ,
Ди Іуэм итауэ ди жэмыжь
Дыщимылэжклэ, сыгузавэу
Ноби зызохуэ и лъэужь.

Сыкъуалэбзууэ къэслэтыхьмэ,
Щхьэлыкъуэщ дамэ щызгъуэтар.
Мы къуажэр, къалэм езгъэпщамэ,
Япэ изгъэщу сыдэтай.

Сыт хуэдэ унэ сыщІэсами,
Щхьэлыкъуэ ятІэр си чырбыщц.
Си псэуплэщІэр къэзгъэнами,
СфІэкІуэдыр куэду си дзэр мыш.

Си жьыщхьэ нобэ сыпхуэусэм,
Псы IэфI исфари сигу имыкI.
Уэрэду си гум кьопсэлъыкIыр,
Къуажэжьыр си гум кьошхыдыкI.

* * *

Си хэку нэхъ ини сыту сщIын?
Къызохуэбэкири, гур зэгъэнщ.
Бжэгъу къащти, ар хэукIэ щIым,
Чэзур къэсакъэ — къэгъэгъэнщ.

Дэ насыпышхуэу кьытлъысахэм
Ящыщ тхэм дищIкIэ зыхъумэф.
Дыгъэ жыпIамэ, кьожьэражъэ,
Уэшх ухуэныкъуэ — къешх щихабзэм
Къуалэбзу Iэджи мылътэф.

Шыр кьызышари гъэм икIуэцIкIэ
КъыздикIа щIыпIэм мылътэж.
Сэ сыздэщыIэр жьыжъэу къащтэ,
Хэку сигу пымыкIым сыкъокIыж.

Гъы фхэткъэ, жыIи кьысщIэупщIэ,
Уэсэпс удзыпэм нэхъ кьыщIокI.
Пшэр кьытрихуэм — жьыбгъэ щыIэщ.
И кIэр илътэфу дэ тщхьэщокI.

Гъатхэр дахащэщ, псэр итхьэкъуу,
Мыващхьэ дьдэм тоджэгухь.
Унащхьы пщIантIи зэщIолыдэ.
Шыр кьызышахэм къаджэдыхь.

Сэ кьысхуищIари хуэсщIэжыну,
Ньжэбэ жэщыр нэху согъэщ.
Игу хэзыгъэщIым хуэзмыгъэгъуу,
Си хэку и бийми саполътэщ.

Си благъэм хукхъуэр хузокъухьыр,
Сэри сытелъу сыщожей.
Фыкъыстеувэм тIэкIу фысакъыт,
Щым лейр фIэмыфIу къыдоплъей.

Сыкъыщальхуар мы щIыпIэрц,
НэхъыфI къафIэщIым сыхэмыдэу,
Мыращ си хэкури — хэзмыкухь.
Си махуэр вагъуэм пагъэнащи,
Си жэщми жыжьэу къыспекIухь.

Уи мыви удзи къыздалъхуахэщ,
Си гуауи гуапи япыщIащ.
ЕупщIыт бжейуэ жыг щэджащэм,
ЕдэIу — си усэр къелуцэщ.

Щхъэмыжыр плъагъурэ — ажэ жьакIи,
Щым хэлъхъэ хъэдзи — къэкIыжынщ.
Си хъэсэр щIакIуэу схуаубгъуащи,
Щы вам хэплъхъари уэ пшхыжынщ.

Къалэм пхъэлэщэу къызатари
Нобэр къыздэсым слэщIэмыху.
Сэ си лъым ещхъкъэ псылэрышэр,
Iэхъушэр къуцхъэм пхудэмыху.

Ящоу си усэм сэ мэлымэ,
Си Iэцу дэсхухэм къагъэзэж.
Сыт бэлыхълажьэ къыстехуами,
Си хэкуу дыщэр согъэпэж.

СфIэлэфIщ чыржыни, сипсри къабзэщ,
Уи мырамыси си босынщ.
Си хэкур псоми йолэфIэкIри,
Дэни сыгъакIуэ — сынэсынщ.

АДЫГЭ ХЭКУ

Хэкуу шылэм уахэзмыбжэ,
Псалгэу уэстри соггэпэж.
Уипс семьифэу махуэ згъащлэм,
Къэзгъэщлэхэм хэзмыбжэн.

Уи псы уэрхэр мажэ щхьэхьу,
Я Іуфитыр нащлэм телъщ.
Гурыль къабзэ сэ схуэхъуауэ
Нэм и нэхуу сэ си хэку.

Ухэкушхуэу жамылами,
Гушхуэ хэкум уэ пклуэщлыльщ.
Уи лыр бийхэм хуамыггэгъуу
Бын зэуахэм сахэтащ.

Зы жэщ-махуэ къытхуагуэшмэ,
Содэр жэщыр къыслъысам.
Махуэ бзыггэр, нэр дэджылу,
Си хэку нэхум къыплъырес.

ЗЭКІЭЩІЭУЭ

Къуитымы зырызу дэт зэпыту
Нобэр къыздэсым пситІ къожэх.
Щызэхэлъадэм – зэклэщлэуэщ,
Зэреджэр тлуми яггэпэж.

Зым зыр жьэхоуэ, йоныкъуэкъур,
Къиуамэ – гъусэр Іуеггэклуэт.
Е гъужрэ зи псыр мащлэ тлэкІур –
Толькъун нэхъ уэрым и лъэгущлэтщ.

Къуэ зыдэтахэр шамылэжклэ,
Бжыпэр нэхъ лъэщым еубыд.
Зэклэщлэуэныр шамыггэту,
Зызымыггэнщлыр ирауд.

Теклуам псыхъуэшхуэр кбыльысамэ,
Клуэдар мээ лувым кбыщлэна?..
Сыпсылэрышэу гъуэгу щыдэсхым
Кбысклэщлэмыуэу хэт кбэна?

Кбызбгъурытахэм самыгъаклуэу
Си лээрыгъыпсыр сфлыпачащ,
Си ужь кбитари кбысклэлыуэрт,
Бэлыхь ди пашэм дэсшэчащ.

Сэ зэклэщлэуэм кбыкфыр сощлэ,
Сэ кбызэзэгъыр согъэпэж.
Пситлым я чысэ псыхъуэр хъумэ,
Я псэр а пситлым яхъумэж.

* * *

Щакхъуэ лыхъэншэу сыкбэнами,
Бииншэ махуи тхэм симыщл.
Бийм и насыпи сэ кбыстеклуэу,
Ныбжьэгъухэм я гуи хремышл.

Лыгъэгъуэтыплэр бийм уагъащлэ,
Убэлэрыгъым, ухакъуащ.
Жагъуэгъу зимылар лэхъуэ башши,
Нэхь лээрымыхъым щлэгъэкъуащ.

* * *

Си вагъуэр уафэм имызагъэ,
Клыфлым кбыхэплэм нур егуэш.
Кбэнэлуклари кбытегушхуэм,
И щлыбым иту зыхуегъэш.

Си гъащлар удзу кбызэщлоуэр,
Дыгъэпсым, уэшхым цогуфлык.
Махуэ зырызу кбызэтехи —
Си нэгу щлэклахэр ягу имыкл.

Жъыбгъэр Iэдэжу изошажъэ,
Гъусэ схуэхъунур ирешэс.
Сэ хы толкъуным сышэсащи,
Сыщепсыхыным сынэгъэс.

Вагъуэ нур дахэр шхуэмылакIэщ.
Зэпычмэ, хъуакъэ гъуэгур кIэщI.
Цыху дэхуэхахэм сагъэгуIэм,
Пшэ кIапэм нэпсыр къысхуелъэщI.

Си гъащIэр губгъуэу къаунэщIарэ,
Гъэужь имыгуи къренэж.
Къыслъыс нэмысыр зэлэпыфхыу
ФщIы махуэ закъуэ гукъыдэж.

* * *

Сыщыгъупщакъым сэ мэзым:
Дэтхэнэ жыгми еупщI.
Си цIэ жызыIэр зыгуэрым,
Джыдэ иIыгъщи, пеупщI.

Дэтхэнэ псыни уэ хэплъэ,
Си напэр псынэм къыхощ.
Iубыгъуэ дапщэ ипфами,
Псы къабзэм си цIэр фIызощ.

Гъыбзэ уэрэду сусахэр
Ди къуалэбзуми ягъэш.
Псалъэ щIэмылъми, макъамэм
Уэрэд фи хадэм щагуэш.

Пшэ зэмыфэгъуу фщхъэщыкIыр
Сэращ Iэрамэ зыщIар.
Фи псэр згъэтыншым си гуапэу,
Къабзабзэщ уафэу слъэщIар.

ФхущIызогъанэ пщыхъэщхъэм
Вагъуэ зырызи цIыху къэс,

Жьантлэ

Фызыщлэхуэпсыр кьэсхьыну
Си шы льякьуэхум сошэс.

НЭХУЦ

Пшэклэху кьищлати нэхуцым,
Уафэр мыл гьуджэу ягъэж.
И щлакьуэ фьыцлэр ешыхьыжри,
Жэщыр щэхуцьыкьуу щлопхьуэж.

Мэкьу лэнэу пшэр икьухьащи,
Нурыр чэзууэ холыдэ.
Мэз бжэнхэм, пшэм хэбжьэкьуауэу,
Кьуэм и зэвыцлэр якудэ.

Жэщыр бгьуэнщлагьым щлэпщхьауэ
И палгэм пэплгэу мэжей...
Нур закьуэ кьыфьыггэм хэдвгьадзи,
Нэху защлэ тщыфынуц дунейр.

МЭШБАЩІЭ Исхьэкъ

Лъапсэрых

Романым щыщ пычыгъуэхэр

Лабэ Іуфэ кыщежьбауэ, дзэр къокІуатэ: хэт лъэсщ, хэт шущ, шыгури выгури гъунэжщ, топхэри кызыдалъэф. Абазэхэ шухэр лъагапІэм тетщ, Щхьэгуащэ псыхъуэм кыдэужыгъауэ къэкІуатэ дзэм холпъэри. Фоч, къэлат* уэ макъхэр къоІу, сэлэтхэм я сэшхуэхэр, къамэхэр дыгъэм полыд. Генерал Филипсон офицерхэм яжриІэ зэпытщ: «Абазэхэхэм фахуэсакъ, фатемыплъэкъукІ!»

Генералым и унафэщи, дзэм уэрэд кысхадзэ, уэрэдыр Хуарзэ, Хьэджэхъу, Кхъужыпыс тІуащІэм дэс жылагъуэхэм нолус, нэхъ жыжьи мэІу...

Мыхьэмэт-Іэмин и нэ плъызауэ дзэм яхоплъэ. Уахэплъэ щхьэкІэ, дэнэ щыпщІэн урысыдзэм кыпхуамурадыр – аращ нэІибым хузэхэмыхур. Щамил и унафэкІэ къэкІуащ нэІибыр Абазэхэм – цІыхур зауэм хузэщІиІэтэн къалэнщ и пщэ дэлъыр. Хасэм и пащхьэ ихьэн хуейщ – пхузэхуэшэсын ари?.. Абы игъэгумэщІу шэсыжащ Мыхьэмэт-Іэмин. Дагъыстэным щыхъыбархэми щыгъуазэкъыми, игу ныкъуэнкъэ абы щхьэкІи...

Щамил и хыбар къэІуащ. Дагъыстэным къикІа шум кыжриІащ Щамил урысхэм зэрызаритар. Заритами, псэуши, Алыхым и шыкурщ – игу егъэфІ нэІибым. ИмышІэр езым и Іуэху зэрыхъунурщ – абы егъэгузавэ. Абазэхэхэм я хасэр щІэх дыдэ зэхыхъэнущ – сыт хасэм яжриІэнур? Хьэмэрэ ящибыщІын – зытриубыдэнур ищІэркъым.

Мыбэлэрыгъмэ нэхъыфІщ: и щхьэхъумэр къриджэри, и пщэ дильхьащ:

– Дагъыстэн шур Лабэ зэпрышыжи, утІыпщыж...

Шум кыыхуихьа хыбарым абазэхэхэр щымыгъуазэмэ нэхъ къищтагъэнщ...

Щамил къехъулІаращ нэІибым и щхьэм имыкІыр. Ара езыми кыщІэлъыр? Абазэхэхэм яхэкІыжрэ зитмэ, нэхъ тэмэмкъэ? Щамил зитащ – яукІакъым, тхьапІэ яшащ. Щамил нэхърэ нэхъ хахуэ езыр?! И щхьэр абазэхэхэм зэрахихыным егупсысыпхъэщ. И чэзу хъуащ. Ауэ апхуэдэ мурад зэриІэр къыдащІэмэ, абазэхэхэм къелынукъым – абыи шэч кытрихьэркъым нэІибым. «Генералым зыхуэгъэзэн хуейщ япэщІыкІэ» – абы триубыдэнми щощтэ. Филипсон мафІэ къащІидзащ абазэхэхэм – уи щхьэр абы и ІэмышІэ иплъхьэ хьурэ: уи кІэр бжыхьым дэпхуэжауэ аращ итІанэ. УаІэщІэкІуэдэнщ абазэхэхэм. Адыгэм я псэлъафэкъэ: псэр ящэри, напэр къащэху. Си напэри темыкІауэ, си щхьэри хэзымлъхьауэ сахэкІыжыфатэмэ, нэгъуэщІ сыхуейтэкъым... Зэгупсысын и мащІэкъым

* Къэлат – (жы) щтауч зыІуль кІэрахъуэ.

нэИбым. Генералым дзыхь хуимыщІмэ, езы пащтыхь дыдэр Кавказым къэкІуэнущи, абы и пащхьэ ихьэмэ, и Іуэху нэхь дэкІынкІэ хьунт. Дапщэц ар къыщысынур? Генералым зыхуигъэзэнц япэцІыкІэ...

* * *

Зы шу зыщІигъури, Мыхьэмэт-Іэмин гьуэгу техьащ. Хьэджэхьу шытхым щхьэдэха къудейуэ, къэзакъ шухэм яІууащ.

– Фыхэт, дэнэ фыкІуэрэ? – къеупщІащ къэзакъхэр.

– Мыхьэмэт-ІэминкІэ эджэ нэИбыр сэращ, фи генералым деж сынэвгъэс.

Филипсон хьыбар ирагъэщІащ. Генералым и фІэщ хьуакъым:

– ПцІы иупс хьунщ, – жери. – Зыгуэрым хэвгъээрыхьагъэнц.

– Хэдгъээрыхьакъым, – жраІащ генералым. – Абазэхэхэм я нэИбыращ. КъыпІуцІэн фІэигъуэщ.

– Къевгъэблагъэ-тІэ, – унафэ ищІащ Филипсон.

НэИбыр ирагъэблэгъащ. Генералым зигъэгувакъым: и фащэр зыщитІагъэри, нэИбыр зыщІэс пэшым щІыхьащ.

– Еблагъэ, нэИб. Сытым укьытхуихьа? ХьэщІэ утщІынщ...

– ХьэщІапІэ сыкъэкІуакъым, – жиІащ Мыхьэмэт-Іэмин, къызэфІэувэри. – Іуэху пхузиІэщ, зи щІыхьыр ин. Ди закьуэ дызэпсальгэмэ ар нэхь сфІэигъуэщ.

Офицерхэми нэИбым и гьусэ щІалэми лъэныкъуэ зрагъэзащ. НэИбым и гьусэ щІалэм, Мырзэбэч, и гуапэ хьуакъым пэшым къызэрыщІагъэкІар.

– СынодаІуэ, нэИб. Сытым укьытекІухьа? – жиІащ генералым.

– Нобэкъым уэрэ сэрэ дыщызэрыщІыхур. Дзыхь уэзгъэзащи, сыкъызытекІухьар сыбзыщІыжынкъым. Дагъыстэным къыщыхьуам ущыгъуазэщ. Сэ сыкъыщІэкІуар уи ІэмыщІэ зислхьэн щхьэкІэкъым, – жиІащ Мыхьэмэт-Іэмин. – ДызэгурыІуэн щхьэкІэщ сыкъыщІэкІуар. Абазэхэхэм я цІэкІэ сыкъэкІуащ, абыхэм сралыкІуэщ. КІыхьлІыхь зумыгъэщІмэ нэхь къэсцтэнущ. Іуэху пІэщІэгъуэщ.

Генералыр Мыхьэмэт-Іэмин къеплъащ. Тхьэм ищІэнц зэгупсысар. Зыпэмыплъа Іуэхущ нэИбым кърихьэлІар. «Лгы игъажэ нэхьрэ ифІ зыкъришэжмэ, нэхь фІэзахуэ хуэдэщ, – егупсысащ генералыр. – Щхьэ къыгурымыІуэрэ абазэхэхэр Урысейм зэрищІыхур – аращ къыщыщІэдзэн хуейр...»

– Дызэзауэ нэхьрэ дызэфІмэ, сфІэтэмэмыр аращ, – жиІащ Филипсон. – Урысеймрэ Тыркумрэ Адрианополь зэрыщызэгурыІуэ лъандэрэ абазэхэхэр Урысейм щыщ хьуащ – абы ущыгъуазэщ уэ. Іэщэр ягъэтІыльрэ я пІэ итІысхьэжмэ, абазэхэхэр зыми зэхэхехуэн ищІынукъым, фэри Урысейм фрищІыхуш – ар къагурыІуэн хуейщ абазэхэхэм. И чэзу хьуакъэ?

– Си псалъэр ескъухыжынукъым, сыкъыщІэкІуар сыбзыщІыжын муради сиІэкъым, генерал. СывэувэлІэн щхьэкІэщ сыкъыщІежьар. Ар къызэхьулІэнукъым абазэхэхэмрэ фэрэ фызэгурымыІуауэ. Абазэхэхэр утыкум къизнэ хьунукъым, кІэбгъу зысщІыжауэщ зэрыжалэнур, си щхьэр къахэсхмэ. Абазэхэхэмрэ фэрэ фызэгурыІуауэ тхыль къызэ-

ти, шэч кысхуащынукуьым. Уэращ си щхьэр зэсхьэлэнур, – жиӀащ нэӀибым.

– Иэцэр ебгъэгъэтӀылгыжрэ абазэхэхэр я пӀэ ибгъэтӀысхьэжыфмэ, псалгэ узот уи шэхур сыбызыӀынкӀэ. Абазэхэхэм шэч кыпхуезгъэӀынкъым. Мыр Ӏуэху цыкӀукуьым, уэри кыбыгуроӀуэ ар, апхуэдэ лъэбакъуэ щыпчакӀэ, – зрилгъафыхьащ генералым.

– Ӏуэху пӀэцӀэгъуэщ, уи щхьэм селгыт, генерал.

– СэркӀэ зэфӀэкӀын Ӏуэхуу си гугъэкъым мыр, – жиӀащ генералым.

– Тифлиси Бытырбыхуи щыгъэгъуэзэн хуейщ. Тхыль едгъэхьын хуейщ Тифлиси Бытырбыхуи. ДызэрызэгурыӀуам щыхьэт техъуэ тхыль.

– Апхуэдэ тхыль згъэхьэзыракӀэщ, – жери нэӀибым тхыльымпӀэ напэ генералым хуишиящ. ЗаулкӀэ зиӀэжьэри кыщӀигъужащ. – Сэ схузэфӀэмыкӀынукуьы укъэзгъэгугъэнукуьым, апхуэдэ хьэл сиӀэкъым. Мыр хьэрыпыбзэкӀэщ зэрытхар. ДызэрызэгурыӀуэм щыхьэт тохъуэ, урысыбзэкӀэ зэрэбгъэдзэкӀэмэ, шэч кытепхьэжынкъым.

– УрысыбзэкӀэ зэддзэкӀауэ ныпӀэрызгъэхьэнщ, пщэдей нэхь пӀалгэ кыхьэзгъэкӀынкъым, – тхыльымпӀэр зэпипӀгыхьурэ жиӀащ генералым.

– ДызэгурыӀуа нэужь, тхыльым Ӏэ щӀэддынщ. ХьэрыпыбзэкӀи урысыбзэкӀи. Дякум кыдыхьэнӀауэ си гугъэкъым, абазэхэхэри фэри дызэувэлӀапхьэщ мы Ӏуэхур. Абазэхэхэм щхьэкӀэ умыгузавэ. Абазэхэхэр си псалгэм кьеувэлэнущ, сэ жысӀэм фӀэкӀынукуьым. КӀыхьӀыхь мыхьуамэ, арат сызыхуейр, – и кӀэн кыкӀыпауэ илгытэри, пыгуфӀыкӀащ Мыхьэмэт-Ӏэмин.

«НэӀибыр цыхуэпӀащӀэкӀэ, Тифлиси Бытырбыхуи я жэуапым сыпӀэпӀгъэнкъым, тхыльым сэ щӀэддынщ Ӏэ, – жиӀащ игукӀэ генералым. – ӀэцэкӀэ дапӀгъэщыркъым абазэхэхэм, мы тхыльыр сэбӀп кытхуэхьунри хэлыщ. АдэкӀэ зэрыхьури тӀагъунщ...»

Генералым и пащхьэ здисым, Мыхьэмэт-Ӏэмини и щхьэ Ӏуэхут зэгупсысыр: «Зыри хузэфӀэмыкӀыфэ зытрегъауэ инэрал пащӀацэм... Тифлиси ечэнджэщынущ, Бытырбыхуи лыкӀуэ иӀуэхунущ... Абазэхэхэм я пӀэ итӀысхьэжын, Ӏэцэр ягъэтӀылгын мурад ящӀамэ, угуфӀэн хуейщ, генерал. Абазэхэхэр кьэувыхьащ, Ӏэпхьлэпх фӀӀащ – сыт яхузэфӀэкӀыжын? Къыспэрыуэнукуьым абазэхэхэр. ФӀыщӀэ кысхуащын хуейщ – илгъэсипӀӀ хьуауэ садоауэ. Я кум сыдыхьэрэ абазэхэхэмрэ урысхэмрэ зэзгъэкӀужмэ, аращ яхуэсӀӀэжыфынур. Си щхьэм и фейдэи хэлыщ абы...»

– Мырзэбэч, зыми кыддищӀэ хьунукуьым урыс генералым деж дызэрыщыӀар. Уи гум иубыдэ ар! – и тхьэкӀумэр хуиӀуэнтӀащ Мыхьэмэт-Ӏэмин и шу гьусэм, гьуэгу техьэжауэ Хьэджэхьу шытхым щыдэкӀыжым.

* * *

Абазэхэхэм я хасэм хэтхэри жылэ тхьэмадэхэри мэз льяпэм щызэ-хэувауэ поплгэ генералым. Хэт шущ, хэт лгъэсщ. Ешащ псори. Гьэмахуэ шылэщи, пӀӀэнтӀэпсыр кьохуэх.

– Инэралым зегъэгувэ, щӀемыгъуэжауэ пӀэрэ? – жаӀэ.

– Къэсыным сыхьэт ныкьуэщ кьэнэжар, – жиӀащ Мыхьэмэт-Ӏэмин.

– Фыкьытрымыч. ДызэгурыӀуащ, дызэрызэгурыӀуам щыхьэт техъуэ

тхылгыр хьэрыпыбзэкИи урысыбзэкИи тхауэ кьытІэрагъэхьакІэщ. Хасэм хэтхэри тхьэмадэхэри щыгъуазэ тцІащ тхылбым. Іэ щІэддзын хуейуэ арац кьытхуэнэжыр.

– Уи псалгъэр ди фІэщ мэхъу, шэч пхуэтцІырккъым, пэж хъуамэ, арат дызыхуейр. Укъягъэгугъэ, псалгъэ кьуатри, укъягъэпцІэж, я псалгъэм тебгъуэтэжыркъым, – жиІащ тхьэмадэхэм ящыщ зым.

– Узэригугъауэ псори хьутэмэ, нэгъуэщІ шыІэт, – Мыхьэмэт-Іэмин игу ирихьаккъым тхьэмадэм и псалгъэр. – Дызэригугъауэ хъуатэмэ, апхуэдиз хьэзабым дыхэтынутэккъым... – Іэдакъэжъауэ ищІри, гъуэгум ириплъащ нэИбыр. – Къэсащ дызыпэплъэхэр. Инэралыр я пашэщ. ПедгъэжъэнІа хуейкъэ?

– ХьэщІэ ди жагъуэккъым дэ, ди щІасэщ, – жиІащ тхьэмадэхэм ящыщ зым. – Нэхъ къэблагъэмэ, шууитІ-щы педгъэжъэнщ.

Пежъэри, генералыр кърагъэблэгъащ. Жылэм я пащхьэ иуващ нэИбыр.

– Тхьэм и нэфІ зыщыхуэн жэмыхьэт! Хасэм и лЫкІуэхэ! Абазэхэхэм фІы кьехьулІэмэ, нэгъуэщІ сылгыхьуэркъым сэ. Арац сызэрыфхэс лъандэрэ сызытелажьэр. Фи пащхьэ ит инэралымрэ сэрэ дызэпсэлъащ. Дызэпсэлъа къудейкъым. ДызэгурыІуащ. Абы щыхьэт тохъуэ мы тхылгыр. Тхылгыр урысыбзэкИи хьэрыпыбзэкИи тхащ. ТІури зы хьэрфкІи зы псалгъэкІи зэщхьэщыкІырккъым. Хьэрыпыбзэр сэ адыгэбзэкІэ фхузээдзэкІынщ. Брагъун Ислъам урысыбзэ ещІэ. Урысыбзэр абы фхузэридзэкІынущ.

НэИбым и псалгъэр лЫ гъур кІыхь гъуэрым ІэщІихащ. Цей Хьэтырбийт ар.

– ФызэрызэгурыІуам щыхьэт техъуэ тхылгыр тхузэбдзэкІын и пэ къыхуэу зыгуэркІэ сыноупщІынут, – жиІащ Цей Хьэтырбий.

– КъызэуупщІ. Сэ сыбыщІынуІаккъым.

– А тхылбым урысхэми Іэ щІадза?

Цей Хьэтырбий и упщІэр Брагъун Ислъам урысыбзэкІэ зэридзэкІащ – генералым кыгурыІуэн щхьэкІэ.

Генерал Филипсон къэкІуатэри нэИбым бгъурыуващ.

– Тхылбым сэри Іэ щІээдзащ, ауэ унафэ зыщІынуэр сэраккъым, сэ нэхърэ нэхьыщхьэхэращ. Ар си пщэ щІыдэслъхар лъэныкъуитІми Іэщэр дгъэтІылын щхьэкІэщ. Ирикъункъэ лъыуэ дгъэжар! Зы махуи дэкІырккъым – дызэрыукІ зэпытц. Тифлиси Бытырбыхуи кысхуадэну си гугъэщ мы тхылбым Іэ зэрыщІээдзар. – И псалгъэр иуха нэужь, генералым игукІэ жиІащ: «Фэ, абазэхэхэр, Урысейм фрицІыхущ, ар зыщывмыгъэгъупщэ».

Цей Хьэтырбий генералым зыхуригъээзэкІащ:

– Тхылбым сыт и пэрмэн, Урысейм я пащтыхьым Іэ щІимызамэ? НэгъуэщІкІи сыноупщІынущ: Щамил сыт и хьыбар, и Іуэхур сытым тет?

– Езыр арэзыуэ, Щамил Урысейм яшащ, и унагъуэри щІыгъущ, – жэуап кьытащ генералым.

– ГъэщІэгъуэныр кьыджепІаи!

– Езыр арэзыуи?

– Арэзыщ. Езым зыкьытащ, – и жэуапым кыщІигъуащ генералым. Гупым ящыщ зы нэИбым еупщІащ:

– Мыхэмэт-Иэмин, уэ сыт уи мурадыр?

– СэргIэ нэхьыщхьэр дызэрызэгурыIуараш. Абы щыхьэт тохьуэ мы тхылгыр. Мыр зэрытхар хьэрышыбзэщ, адыгэбзэкIэ фхузээздзэкIынщи, щыгьуазэ фысцIынщи. Абы феувэлIэнуми фемыувэлIэнуми, хуитыр фэраш. НэгьуэщI хэкIыплэ дилэкьым нобэкIэ – ар зыгурыывгьаIуэ. Тхылгым сыкьыфхуеджэнщ. Абы щыгьуазэ фытцIын щхьэкIэш фыщIызэхуэтшэсар. Мыраш тхылгым итыр: «Дэ, абазэхэ уэркьхэми, лъхукьуэлIхэми, пщылIхэми тхьэлганэ дощI Урысейм дыхуэпэжынкIэ, пащтыхьым и IэмыщIэ зитлхьхэнкIэ, абыи абы и дзэпщхэми я унафэхэм деувэлIэнкIэ, мыхьумыщIагьэрэ щIэпхьаджагьэрэ дымылэжынкIэ. ЖыIэмыдаIуэхэр лъэныкьуэ едгьэзынкIэ, абыхэм яхуэфашэ те-зыр ятетлхьхэнкIэ. Урысхэм емызэгьхэр зыхэтхункIэ, ди щхьэм кьыдэдмыгьэкIуеинкIэ. Урысыдзэм кьыхэкIуэсыкIауэ ди лъахэм зыщызыгьэпщкIу хьэхэбасэхэр зыхэтхужынкIэ, ахэр урыс дзэпщхэм я IэмыщIэ итлхьхэжынкIэ».

Мыхэмэт-Иэмин кьыщIигьужаш: – Мы тхылгым щыгьуазэ тцIаш урыс дзэпщхэр, ахэр акьылэгьу кьыддэхьуаш. Инэрал Филипсон тхылгым кьыщIигьуаш: «Урыс пащтыхьым зэрыхуэпэжынкIэ абазэхэхэм тхьэлганэ ящIа нэужь, абы и шэсыплэ хьун щхьэкIэ, щIалэ цIыкIу пщыкIуплI анэмэт кьытхуашIынщи. АбыкIэ хьыбар едгьэщIэнуш урыс пащтыхьым. Ди диным зыри пэрыуэгьу хуэхьунукьым. ХьэжыщI е Истамбыл кIуэнуIамэ, пэрыуэ щыIэнукьым – я гьуэгур занщIэш, я закьуэ ежьэми е я унагьуэ зыщIагьуми. Дзэм кьулыкьу шащIэн щхьэкIэ зыри хагьэзыхьынукьым, ауэ апхуэдэ гукьыдэж зиIэм гулгытэ хуашIынуш. Абазэхэхэм я щIыр зыми кьатрихьынукьым, езыхэм кьахуонэж псори. Дэтхэнэми и мылкъур кьэралым кьыхьумэнуш. Абазэхэ уэркьхэм я пщылIхэр кьытрахьынукьым, абыхэм ящыщ гуэрхэр кIуасэрэ урысхэм я IэмыщIэ зралхьхэмэ, ахэр кьратыжынуш, абы щхьэкIэ пщIэ Iахьынукьым. Абазэхэхэм унафэщI яхуэхьунухэр урыс дзэпщышхуэм кьахуигьэльтэгьуэнуш. Абазэхэхэм я унафэр зи IэмыщIэ иль урыс кьулыкьушIэхэр Мейкьуапэ дэсынуш, абазэхэхэм я Iуэхум ахэр щыхэIэбэнур абыхэм хабзэм кьемызэгь гуэр щалэжьам дежщ – ар езы абазэхэхэрами я тхьэмадэхэрами. Тхьэлганэ дощI мы тхылгым ит псори дгьээщIэнкIэ. Тхьэлганэ дощI Алыхьым и цIэкIэ, абы и льыкIуэ Мухьэмэд бегьымбарым и цIэкIэ, тхьэ доIуэ ИнджылкIэ, ТеурэткIэ, ЗабурымкIэ, КьурIэнымкIэ. Тхьэм и нэфI кьытщыхуэ! Iэмин!»

Мыхэмэт-Иэмин тхылгымIэ напэр иIэтри, кьыщIигьужаш:

– Абазэхэхэм льыкIуэ фыкьащIаш, мы тхылгымкIэ арэзы фыхьун щхьэкIэ. Си псалгьэр щэнейрэ кьыздыжыфIэ: «Ди тхьэлганэщ!» НэIибым игьэIушахэр зэрыгьэкIияш:

– Ди тхьэлганэщ!

АбыкIэ арэзы мыхьуари мащIэтэкьым, я макьым зрамыгьэIэтыщэми. Хуэм-хуэмурэ кьызэрыкIаш абазэхэхэр, зыр зым емыдэIуэж хьуаш. ЦIыхур Iуэлъауэ щызэрыгьэхьум, Мыхэмэт-Иэмин кьэгузэ-ваш.

– Урыс дзэпщхэри арэзы абыкIэ? – щIэупщIэни кьахэкIаш.

– Арэзыщ. Арэзы дыдэщ! Мыарэзы кьахэкIакьым.

– ГьэщIэгьуэныр кьыджыбоIэри! ПцIы кьытхуэбупсыркьэ?

– СыгушыIэ фи гугьэ?

Утыкум кыинауэ кыбыщыхуащ Мыхьэмэт-Іэмин.

Зы шу кьеупщІащ:

– ИнджылкІи, ТеурэткІи, нэгъуэщІ гуэркІи тхьэлъанэ тцІын хуейуэ кыитпэубыдащ. Сыт ахэр зицІысыр? КъыджепІаркьэ!

– Чыристан тхылыщ ахэр. Чыристанхэм тхьэ щаІуэным деж а тхылы лъапІэхэм теІэбээрэ тхьэлъанэ ящІ. – Ар жиІэри нэІибыр егупсысащ: «Абазэхэхэр зэрызехьэ мыхьу щІыкІэ Іуэхум кІэ етын хуейщ. КъызэрыкІмэ, куэдыІуэм щІэупщІэнущ абазэхэхэр».

– НэгъуэщІ гуэркІи дыноупщІынут, нэІиб. Уи Іуэху зэрыхьунум дегъэгузавэ. Сыт уи мурад? Щыгъуазэ дыпщІыркьэ, – кьеупщІащ хасэм и лыкІуэхэм ящыщ зы тхьэмадэ.

Мыхьэмэт-Іэмин и гум кыишхыдыкІащ абы и ІупэфІэгъухэм ящыщ зы:

– Шу пашэ кыитхуэхьури, Мыхьэмэт-Іэмин диггэщхьэрыуакъым, диггэплъэкъуакъым. Иджы дэнэкІэ игъазэми, и гъуэгур махуэ ухьу.

НэІибыр зыхуеиххэ псалъэт ар. Уанэгум здисым, Мыхьэмэт-Іэмин и псалъэм кыпищащ:

– Сэ сыщІэпсэури сыщІэлажьэри фэращ. Абазэхэхэращ. Дэни сыщреІэ, сыти кысыщрырещІ, Алыхьыр сигу ихунукъым. Алыхьым и ужькІэ фэращ сиІэр. Тхьэлъанэ тцІащ нобэ, ди Іуэхум депщІыжынукукъым...

Генералыр шэсыжащ. ШууитІ-щы гъусэ хуащІащ. Гъусэ хуащІахэм къахэплъэри, генералыр пыдыхьэшхыкІащ.

– Сыноплъри, урысыфэ птетщ. Хьэмэ сыщыуэрэ? – кьеупщІащ щІалэхэм ящыщ зым.

– Фэ стет къудейкъым, сыурысщ, – жиІащ щІалэм.

– Абазэхэм дауэ укыыщыхута? – игъэщІэгъуащ генералым.

– Сэракъым кыбыщыхутар, си адэращ. КъэкІуасэри, абазэхэхэм къахыхьащ, яхэсыхьащ, – жэуап къритащ щІалэм. – Яхэсыхьа къудейкъым: я диным ихьащ, ядзэуащ. Апхуэдэр щымащІэкъым Абазэхэм.

– Ахэр кыдатыжын хуейуэ зэрызедухылІар зэхэпхакьэ?

– Зэхэсхащ. Абы фыщымыгугъ: зыми нигъэзэн мурад иІэкъым. Къыватыжынукукъым абазэхэхэм... ХьэщІэм щхьэкІэ я псэр ятыфынущ абазэхэхэм – игъащІэ лъандэрэ къадекІуэкІ хабзэщ, а хабзэм ебакъуэр хьэрэм ящІ.

* * *

Абазэхэхэмрэ урысхэмрэ зэгурыІуэжащ – жыжьэ нэІусащ а хьыбарыр. Псоми къабыл ящІакъым абазэхэхэмрэ урыс дзэпщымрэ зэІэпаха псалъэр. Щыхур хьэщІэщым щызэрихьэлІамэ е гъуэгум щызэхуэзамэ, зи гугъу ящІыр аращ. Абазэхэхэм яча лъэбакъуэр ягу ирихьащ бжьэдыгъухэм, къэбэрдэйхэм, бесльэнейхэм. Шапсыгъхэм, убыххэм, садз абазэхэм зэралытэмкІэ, абазэхэхэр щыуат, дахэ кыжжраІэурэ урысхэм къагъэщІауэ араг...

Генерал Филипсон, абазэхэхэм екІужа нэужь, и ІитІыр зэтэдзауэ щысакъым: гъуэгу ирегъэщІ, мэзыр иреупщІыкІ, абы и унафэщи, къэзакъхэмрэ абазэхэхэмрэ сату зэдащІ, бэзэрым щызэрохьэлІэ. Аркъудейкъым: дохутыр къахуегъакІуэ, сымаджэ хьэлъэхэр Мейкьуапэ

ирегъашэ. Абазэхэхэмрэ урыс сэлэтхэмрэ зэфІмэ, аращ генералыр зы-хуейр, ахэр зэгуригъэІуэн щхьэкІэ, сытри илэжынууш, ар зигу иримыхь кьэзакъхэм я пэр щІым щихуэнууш...

Абазэхэхэм я нэхьыбэр арэзы хьуащ Мыхьэмэт-Іэмин ича лъэбакъуэмкІэ. Сытым кьыхихами, ичащ апхуэдэ лъэбакъуэ: езым зэрилъытэмкІэ, лъыгъажэ зауэм кьыхэзышыи лъэбакъуэ. МащІэщ а лъэбакъуэм и пэжыпІэм щыгъуазэр. Щыгъуазэщ урыс пащтыхьыр, генерал Филипсон. Кавказым и тет Барятинскэр, езы нэІибыр. КъагъэпцІауэ я фІэщ хьуртэкъым абазэхэхэм, мафІэм кьыхэкІащи, ари Тхьэм и фІыщІэщ...

Псом нэхьрэ нэхь гузавэр шапсыгъхэмрэ убыххэмрэт: мафІэ-лыгъейм и мэр ялгъэІэсырт абыхэм. Шапсыгъхэмрэ убыххэмрэ я лЫкІуэхэр Мыхьэмэт-Іэмин кьыхуеблэгъащ. А хьыбарым Абазэхэр зэлыщІысащ. Генерал Филипсон дежи нэсащ хьыбарыр – бзэгу зы-хьын бгъуэтынтэкъэ!

Генералым унафэ ищІащ, кьэгубжьри:

– Шапсыгъхэмрэ убыххэмрэ дэ кьыдозауэ. Абазэхэм ихьэну хуит-къым абыхэм я лЫкІуэхэр. Иреубыди, Мейкъуапэ кьырегъашэ. Аращ Мыхьэмэт-Іэмин жефІэнур.

(Шапсыгъхэмрэ убыххэмрэ я лЫкІуэхэм яхэтащ Занокъуэ Къарэ-батыррэ Бэрэдж Джырандыкъуэрэ.)

Абазэхэм щымащІэкъым шапсыгъхэмрэ убыххэмрэ я лЫкІуэхэр кьазэрыхуепсыхар зи гуапэ мыхьуахэр. «Сыт ахэр кьыщІэкІуар, кьытхуаІуэхур сыт? Урысхэм дазэрыгурыІуэж лъандэрэ я зран кьыдэкІакъым, гъуэгу тхурагъэщІ, дохутыр кьытхуагъакІуэ, ди сыма-джэхэм кьоІэзэ. Кьыдэфыгъуэрэ шапсыгъхэмрэ убыххэмрэ? Дахуэ-ныкъуэкъым, ди ужь ирырекІ, я Іуэху кьытхрамылхьэ...»

Шапсыгъымрэ Убыхымрэ я лЫкІуэхэр хьэщІэщым ирашащ. Бэр-эдж Джырандыкъуэ и псалгэр жыжъэ кьыщыщІидзащ:

– Нэху щымэ, дыгъэр кьыщІокІ, щІымахуэр йокІри, гьатхэр кьо-хьэ, абы гьэмахуэр кьыкІэлыс. Дунейр шэрхьши, мэкІэрахьуэ. А ду-нейм тетщ адыгэхэри. Зы бзэкІэ дыпсалъэми, ди акъыл зэтэхуэркъым, дызэгурыІуэркъым, аращ ди мыгъуагъэ псори кьызыхэкІыр. Къурэр пэт пашэ яІэщ. Занокъуэ Сэфарбий зи ужь итар адыгэ лъэпкхэр зэрызэ-гуигъэхьэнырщ. КъехьулІакъым. Нэхь белджылыуэ жысІэнщи, и жа-гъуэгъухэм кьрагъэхьулІакъым. Ди жагъуэгъухэращ лъакъуэпэщІэдз кьытхуэзыщІыр, дызэгурызымыгъаІуэр.

– Узахуэщ, Джырандыкъуэ. Акъылэгъу сыбдоху, – жиІащ Мыхьэмэт-Іэмин.

НэІибымигукІэжиІэРНэгъуэщІт: «СызыхуейркъезгъэщІащабазэхэ-хэм. Езыхэм я пщІыхьэпІэ кьыхэхуэнутэкъым, сэ ягу кьэзмыгъэкІатэмэ. ЕзгъэкІужакъэ урысхэм! Аращ шапсыгъхэмрэ убыххэмрэ ягу темыхуэр. Іуэхур сэ кьыстемьщІыхьыж: сэ сыфхэкІыжын мурад сщІакІэщ – си щым уанэ телсхьащ. Лъэрыгъым сиувэмэ, макІуэри мэлъей жыхуаІэр сэращ».

Мыхьэмэт-Іэмин и псалгэм кьыпищащ:

– Алыхьым и Іэмырщ псори. Абазэхэхэр я пІэ иТІысхьэжащ, урыс-хэм екІужри. Щапхэ зытрахым хуэдэщ абазэхэхэр. Занокъуэ Сэфар-бий и чэзум деувэлІатэмэ, иужькІэ ди щхьэм кьрикІуа псор ди нэгу щІэкІынутэкъым.

НэИбым и псалгэр абы нэсауэ, хьэщIэщым зы щIалэ кыщIэпкIащ.

– Сыт ар?

– Къэзакъ шууипщI къокIуэ. Пльырхэм яльэгъуащ.

– Сыт кызытекIухьар. Фапезьи, кьевгъэблагъэ, – жиIащ нэИбым.

Шу прагъэжьа щхьэкIэ, къэзакъхэм къеблэгъэн ядакъым.

– Къеблэгъэн дэнэ къэна, епсыхын ядэркъым. Уэращ кызыкIэлъыкIуар, захуэгъазэ, – щIэх дыдэ къагъээжащ къэзакъхэм прагъэжьа щIалэхэм.

– ЕмыкIу сыкъэвмыщI, – яжриIащ нэИбым Къарэбатыррэ Джырандыкьуэрэ. – КъыщыщIэупщIакIэ, захуээзгъэзэн хуейуэ кыстохуэ. Зызгъэгувэнкъым, – жери Мыхьэмэт-Iэмин хьэщIэщым икIащ.

Къэзакъ шу зыбгъупщI щытт куэбжэпэм, абазэхэхэри адэ-мыдэкIэ щызэхэтт.

– Фыкъеблагъэ. Щхьэ фемыпсыхрэ? – жиIащ нэИбым.

– ДопIащIэ, депсыхынукъым. Генерал Филипсон тхылъ кыпху-дигъэхьащ.

Тхылбыр къаIихащ къэзакъхэм. Урысыбзэ зыщIэ абазэхэ щIалэм IэщIильхьащ тхылбыр:

– Къеджэ. Инэралым къитхыр ящIэн хуейщ псоми.

Генерал Филипсон къитхырт:

«Шапсыгъхэмрэ убыххэмрэ я шу пашэхэр уи деж зэрыщыхьэщIэм шыгъуазэ сыхьуащ. Ахэр ди бийщ дэ. Абазэхэхэм я нэИбым и унэ ихьэ хьунукъым ахэр. АбыкIэ дызэгурыIуауэ щытащ, уи псалгэм щхьэ уепщIыжрэ? Фи хабзэм сыщыгъуазэщ сэ: фи хьэщIэхэр фубыду кы-зэрытхуэвмышэнур сощIэ. Уи унэ иумыгъэс ахэр. Зэребгъэжьэжыр нэзгъакIуэ къэзакъ шухэм я нэкIэ яльагъун хуейщ. Абазэхэм кыхьэ хьунукъым шапсыгъ тхэмадэхэри убых дзэпщхэри – апхуэдэ псалгэ зэIытхатэкъэ? Псалгэм утемытыжынымэ, си нэщIыбагъкIэ апхуэдэ блэ-жынымэ, дяпэкIэ дызэрыпхушытынур нэгъуэщIуш. Генерал Филипсон».

Хэплэгъуэт нэИбым и Iуэхур: шэми ес, шхуми ес. ХьэщIэщым исхэми куэбжэпэм щызэхэтхэми яфIолIыкI, къэзакъ шухэри ежьэжа-къым, нэИбым къажриIэным поплгэри зэхэтщ.

– Инэралым игу кыщIызэбгъэн лажьэ сиIэкъым. Тхьэр щыхьэтщ абыкIэ, – жиIащ Мыхьэмэт-Iэмин, игу кызыэрыгъуэтыжа нэужь.

– УиIэкъым! УиIэкъым! – къыдежьюуащ куэбжэпэм щызэхэт абазэ-хэхэр. ХьэщIэщым исхэми зэхахаш нэИбым и псалгэр.

Къэзакъ шухэр ежьэжа нэужь, Мыхьэмэт-Iэмин хьэщIэщым ихьэ-жаш, и цыр уауэ.

– Уигу умыгъэныкъуэ, нэИб, псори кыдгурыIуащ, – жиIащ Бэр-зэдж Джырандыкьуэ. – Уи Iуэху фIы ирикIуэ. Дэ дежьэжынщ. НакIуэ, Зан и къуэ.

Шапсыгъхэмрэ убыххэмрэ ежьэжащ.

* * *

Мыхьэмэт-Iэмин зы шу щIалэ зыщIигъури гъуэгу техьащ, Мейкъуа-пэ шытхыр зэпиупщIауэ къэзакъ пльырхэм яIуащ.

– Фыхэт, дэнэ фыкIуэрэ? – къапэуващ къэзакъ пльырхэр.

– Дыхэтми фи инэралым ещІэ. Инэралым дежщ сыздэжІуэр, – жиІащ нэІибым.

Филипсон деж яшащ нэІибыр.

– Еблагъэ, нэІиб, – кыпежьащ генералыр. – УкъызэрыкІуэnum шэч кытетсхэртэкъым. Ебгъэжьэжащ, жоІэ, уи хьэщІэхэр?

– Бэрэдж Джырандыкъуи Занокъуэ Къарэбатыри сапэпльа-къым сэ, сымышІэххэу ныстепсыхащ. Ахэр нызэрысхуепсыхар дэнэ кыщыпщІа?

– Сыкъэпльэнэф уи гугъэ? – гушыІэ зищІащ Филипсон. – Уэрэ сэрэ дызэгурыІуащ, ди дзыхь зэдгъэзащ, си нэщІыбагъкІэ шумылэжьІамэ аращ сызыхуейр.

– Сэ узэхызощІыкІ уэ. Иджыпсту себгъэубыдрэ хьэпсым сибдзэкІэ губгъэн пхуэсщІынукъым, – жиІащ Мыхьэмэт-Іэмин. – СхузэфІэкІыр яхуэзлэжьащ абазэхэхэм, сакъыхэкІыжа зэрыхъунуращ сымышІэр.

«И щхьэращ зытегузэвыхьыр, – жиІащ генералым игукІэ. – КІэбгъу зищІыжынущи, щІэпщыпІэр ильагъуркъым... Абазэхэхэм пашэ захуэпщІри, бгъэжэкъуащ, ар къащІэмэ, узэпкъратхьынщ абазэхэхэм. Шэрджэсри уэракъэ кыдзэуштар? Уэращ! Ахэри бгъэжэкъуащ. Шап-сыгъхэмрэ убыххэмрэщ жыхуэсІэр – укъызэмылыххэнур ахэращ!..»

– Абазэхэхэм уранэибищ ильэсипщІ хъуауэ. ПщІэ кыпхуащІрэ абазэхэхэм? Шэч кытепхьэркъэ абы? – и нэр кыттриубыдэри генералыр къеупщІащ Мыхьэмэт-Іэмин.

– АбыкІэ щхьэ укъызэупщІрэ? – игъэщІэгъуащ нэІибым. – Шэч кытепхьэрэ?

– Сэракъым абыкІэ узэупщІыпхьэр. Езы абазэхэхэращ, – жиІащ Филипсон.

– Абазэхэхэр я пІэ изыгъэтІысхьэжыфар сэракъэ? Сэракъэ абазэхэхэр кыивзэыгъэкІужар? – генералым гукъанэ хуищІу фэ зытригъэуащ Мыхьэмэт-Іэмин. – ПщІэ кысхуащІ си гугъащ нобэр кыыздэсым.

– Иджы-щэ?

– Пщэдей къэхъунур хэт ищІэрэ? Зэ уэфІщ, зэ уэлбанэщ...

– Псалъэ Іущщ...

– Аракъэ сакъыхэкІыжын мурад щІэсщІар. ЗысІэжьэ хъуну-къым. Мэрэм къакІуэ хасэ зэхуэсшэсынущ. Абазэхэ тхьэмадэхэр кърихьэлІэнущ хасэм. УнакІуэрэ Бытырбыху пІэщІэгъуэкІэ сраджэу яжепІатэмэ, кысхуэпщІэну псор кысхуэпщІат. Мы зэм сыкъыумыгъэщІэхъу, Тхьэр узогъэлыэу.

Генералым фІэтхьэмыщкІэ хъуащ нэІибыр.

– Унагъуэр-щэ? – къеупщІащ Филипсон.

– Си унагъуэр Абазэхэм къизнэнущ зэкІэ, иужькІэ ныскІэ-лъыкІуэжынщ. Абазэхэхэм сывубыдауэ, гъэр сыфщІауэ яжепІами содэ.

– Хъэуэ, ар хъункъым. Ар яжетІэмэ, абазэхэхэр кыизэдильынщи, я нэІибым кыкІэлыпхьэрынщ: ущранэибкІэ, уахъумэн хуейуэ къа-тохуэ – аракъэ адыгэ хабзэм жиІэр?.. Бытырбыху укІуэн хуейуэ пащ-тыхьым унафэ ищІауэ яжетІэнщ абазэхэхэм. Езы абазэхэхэм я Іуэху зэрыхъунумкІэщ пащтыхьыр кыщІыпхуейр. Ар хъункъэ?

– Хъун хуэдэщ... Абазэхэхэр кыскІэлыпхьэрынкІэ сошынэ...

– Къэзакъ шууищэ пщІыдгъунщ, – жиІащ генералым.

– Ар куэдылуэщ. Шу зыбгъупщІ си гъусэмэ, арэзы сыхъунуш.
– Хэт уи пІэ кьибнэнур? Хэт хуэпщІрэ дзыхь? – кьеупщІащ генералыр.

– Нэлиб яхуэхъун я гъунэжщ абазэхэхэм. Си хъумакуэрами ядэнущ. Жьэ щІэт закъуэмэ, – пыдыхъэшхыкІащ Мыхъэмэт-Іэмин. – А кьулыкъум Іэджэ щІонэщІ, зэщыхъэжынкІи мэхъу, ар зэпаубыду.

«Мыр зэ си натІэм икІащэрэт, – жиІащ генералым игукІэ. – И гум илгыр зыщ, и жьэкІэ жиІэр нэгъуэщІщ. Абазэхэхэм я нэлибаш, иджы ауан ещІ, ящодыхъэшх. Зэпыту укІуэ, егъэзыпІэ пхуэхъун бгъуэтмэ».

Мыхъэмэт-Іэмин и Іэр кьиубыдыжащ генералым:

– Гъуэгу махуэ! Сакъ, умыбэлэрыгъ. УзэрыкІуасэр къащІэмэ, абазэхэхэр кьыпкІэлъыпхъэрынщи, лъэмбытІ уагъэчынкъым!

– ЗыщІэзгъэхэмэ! Псыжъ сызэпрыкІмэ, дэнэ сыкърахыжын?..

* * *

Адыгэ хэкум куэд щІауэ кьыхуэнэхъуейт урыс дзэпщхэр. Ди щІым къещэ зэрыпхъуакІуэ мащІэ щызэблэкІакъым абы: Суворов, Ермолов, Барятинскэр, Засс, Вельяминов, Филипсон, Евдокимов сымэ, нэгъуэщІхэри. Генерал Раевскэм и закъуэщ ди хэкум и псэм къемыщар...

Генерал Евдокимовыр 1804 гъэм Наур станицэм кьыщальхуащ. И адэр Уфа и Іэшэлыашэм кьыщальхуащ, Шэшэным лъы щигъэжащ, дзэм кьыхэкІыжа нэужь, Наур станицэм щыпсэуащ, щылІари щыщІалъхъэжари аращ. И адэм иІэ фІыщІэм и хъэтыркІэ Евдокимов Николай гу кьылъатащ, ирагъэджащ, дзэм хагъэхъащ. Сэлэтым кьыщыщІидзэри, полковникым нихусащ.

Нэгъабэ, 1859 гъэм, Щамил зуубыдар Евдокимовырщ, абы щхъэкІэ генерал ящІащ. Кавказым и тет Барятинскэм Евдокимовым и пщэ кьыдилъхъащ: адыгэ хэкур икІэщІыпІэкІэ зэрыпхъуэн хуейщ.

Генерал Филипсон поплъэ Евдокимовыр, къалэн кьыщащІам тепсэлъыхын хуейщи. Зэтеплъэ хъуркъым урыс генералитІыр, итІани зэхуэмызэнкІэ Іэмал иІэкъым – я къалэн ягъээщІэн хуейщ.

Илъэс щэщІым щІигъуауэ дзэм хэтщ Евдокимовыр, лъы зэригъажэ Іэщэр щигъэтІылыа къэхъуакъым. Арат зэрыгушхуэр: «Топ уэ макъ щызэхэхскІэ, си гур мэпсэху, бгырыс хъэдэхэм сызэребакъуэм срогушхуэ...»

Адыгэхэм я псэлыафэщ: «Е зылэжыр ем Іуоуэ». Евдокимовым щхъэкІэ пхужыІэнутэкъым ар. Лъы игъажэ зэпытщ, ауэ абы щхъэкІэ губгъэн кьыхуэзыщІа ирихъэлІакъым. Игу зыгъэныкъуэр и нэкІушхъэм тель дыркъуэрщ – шэшэнхэращ кьытезыдзар. Аращ абы «нищкІэ» щІеджэр...

«Шэрджэсхэм щІэх дыдэ ягъэунэхунщ ауан сыкъэпщІ хъунрэ мыхъунрэ», – йогупсыс Евдокимовыр, къикІукІ-никІукІыу кьыхафэгум здитым.

ЩІызэгуэнар хэт ищІэн: и нэщхъыр зэхилъхъэри стІолым бгъэдэтІысхъэжащ Евдокимовыр. Здэщысым, и нэгу кьыщІохъэж Щамил кьызэрыІэрыхъа щІыкІэр. Гуниб жылэр бгышхъэм исщ, кьуршыбгъэм и абгъуэ фІэкІа пщІэнукъым. Щамил и быдапІэм ухуэдэп-

л'еймэ, уи пыІэр пщхьэроху, апхуэдизкІэ л'ягэщ, задэщи. Зы л'ягэуэ зак'уэщ бгым узэрыдэкІыфынур. Урысыдзэм к'баувыхьаш жылэр. Махуищ мэхури, жылэм езэг'ырк'бым: Имамым и зауэл'хэр к'ахоуэ, я псэр ятын хьэзырщ. Я псэр ямытауэ я бийм зратынук'бым.

Полковник Евдокимовыр, сэлэтищэрэ щэ нык'уэрэ зыщІиг'ури, мюридхэр зыпэмьпл'а л'энык'уэмкІэ к'быщег'бэрык'уащ. Щамил щаубыдащ бгыщхьэм ис жылэм...

«Зыубыдар сэрат, ф'ыщІэр фельдмаршал Барятинскэм л'ягэсаш, – шей здефэм игу к'еггэкІыж Евдокимовым. – Губг'эн яхуэщІырк'бым, си ц'и к'раІуащи, Тхьэр арэзы к'ахух'у. Фельдмаршалым генерал ц'Іэр к'бысф'риг'эсаш, пащтыхь дотэри дамыг'э л'япІэкІэ к'бызэтащ. Иджы, мис, шэрджэсхэр зг'эбэяун хуейуэ си пщэ к'рал'хьаш. Бэяун ямыдэмэ, зэтезукІэнурэ я л'япсэм псы изг'эжыхьыжынущ. Сыт есщІэми яхуэфашэщ шэрджэс жыІэмыдаІуэхэм. Генерал Филипсон и щхьэр к'еггэпщІэж, абазэхэхэм епсэл'был'эурэ. Шэрджэсхэм я щІыр, к'анэ щымыІэу, Урысейм ей х'ун хуейщ! Урысхэр ирик'урэ к'адэхуэІамэ, аращ шэрджэсхэм щхьэкІэ дигу пыкІын хуейр...»

Евдокимовыр гупсысэм к'быхишащ л'э мак'бым: майор Уланскэр к'быщІыхьэри, генерал Филипсон к'бызэрысар к'быжриІащ.

– К'быщІэшэ, – жиІащ Евдокимовым, и Іэр и щІыбкІэ щызэри-дзауэ щхьэг'убжэм здыбг'эдэтым. Бжэр к'быщыкІырг'бым зэпл'экІащ, пыгуфІыкІ зищІри, и Іэр генерал Филипсон хуишиящ. – Еблаг'э, Григорий Иванович. Ук'бызэрык'уар си гуапэщ. Шэрджэсхэм уаІууак'э, дауэрэ уак'был'экІа? Дауэ защІрэ, ди унафэм к'еувэл'Іэн я мурадк'э шэрджэсхэм?

– Абазэхэхэр я пІэ итІысхьэжа хуэдэщ, дызыгурымыІуэр шапсыг'хэмрэ убыххэмрэщ, – жиІащ Филипсон. – Абыхэм я гуг'у пхуэсщІын ипэ сынох'уэх'уноуц генерал узэращІам, орден л'япІэ к'бузэратам щхьэкІэ. Тхьэм уриг'эфІак'уэ, Урысейм ухуолажьэри, нэхьыбэжи пхуэфашэщ. Уэрак'э Щамил зыубыдар – уэр ф'ІэкІ ар зыми хузэфІэкІынутэк'бым.

– Тхьэразэ к'быпхух'у, генерал, ауэ а Іуэхум сэ хэсщІыхьар мащІэщ. Фельдмаршал Барятинскэращ абы дыхуэзыунэтІар, сэ абы и унафэр зг'ээзэщІауэ арк'удейщ. Ди пащтыхь дотэр куэдрэ тхурепсэу, дэ дысэлэтщ, абы и унафэр дапщэщи дг'ээзэщІэн хуейуэ ди пщэ к'быдохуэ.

– Узахуэщ, генерал, – жиІащ Филипсон. – Аращ тхуэфашэр.

– Ук'быщІезг'эблэг'бар бжесІэнщ иджы. СыбыщІынк'бым: абазэхэхэм я Іуэхум дег'эгузавэ дэ. Абыхэм депсал'ги дагурыІуи х'ун си гуг'эк'бым. Нобэ щыщІэдзауэ зэхэсхын сф'ІэфІк'бым абазэхэхэм дагурыІуауэ, к'быдэкІужауэ фэ зытраг'эуа щхьэкІэ, ахэр хьэщэхурыпхьуэщ. Абазэхэ хьэщхьэрыІуэхэм дащІыгурыІуэн щыІэк'бым, зауэр кІыхьІыхь тф'ащІынуц абыхэм – аращ абазэхэхэм депсал'ги дагурыІуи щІэмыхьунур.

– Ар ди ак'был зак'уэкІэ длэж'а Іуэхук'бым... – Псал'гэр ІэщІихын мурад ищІат Филипсон, ауэ Евдокимовыр к'быпэрыуащ:

– Ар дыг'уасэщ, вэсэмахуэщи, зэфІэкІащ. Іуэху пІэщІэг'уэ к'бытл'ык'уэкІащ, абы дытепсал'гыхьын щхьэкІэщ ук'быщІезг'эблэг'бар. Уэри зэхэпхаг'эпщ: шапсыг'хэм, убыххэм, абазэхэхэм меджлис к'бызэраг'эпэщын мурад ящІащ, Европэм зыцаг'эІун щхьэкІэ. Ар яхуэбдэнкІэ Іэмал зимыІэщ. Л'гы щыдг'эжащ мы л'яхэм! Уи Іуэхур

щызэфІэкІащ Шэрджэсым. Тифлис укІуэн хуейуэ кьалэн кьыпщашІащ. Абазэхэхэм пцІы якІэлъызепхьауэ кьащымыхьун щхьэкІэ, ІэнагІэщІэ кьуатынущ, си унафэм уцІэтынущ дьапэкІэ.

– Паштыхьымрэ хэкумрэщ кьулыкьу зыхуэсщІэр! – жиІащ Филипсон.

ЗаулкІэ зиІэжьэри, Евдокимовым и псалъэм кьыпищаш:

– Уи щхьэм ирумыгъажэ, генерал. Сыт пщІэн: дэ псори дысэлэтщ, унафэ кьытхуащІмэ, дгъээщІэн хуейуэ ди кьалэнщ... НакІуэ, шеибжьэ зырыз дефэнщ. СыноупщІынути, даІамауэ сщогъупщэ: хэт Мыхьэмэт-Іэмин и пІэ ирагъэувауэ жыхуэпІэр? И цІэр сщыгъупщэжащ, ауэ абы и кьуэшыр си псэм кьызэрешар сощІэж – сыІуипІэ пэтащ. СыІуипІэнуи кьыщІэкІынт, сэ япэ симыщатэмэ: си шэм кьелахьым...

* * *

Генерал Филипсон гьуэгуанэ жыжьэ зэрытехьам и хьыбарыр дэни нэсащ – Шэткьали, Лабински, Мейкьуапи, Бжьэдыгьукьали. Шап-сыгъэхэми убыххэми я деж нэсащ хьыбарыр.

Абын, Ил, нэгъуэщІ жылагьуэ куэди зэтрафыщІакІэт, зэтрагъэсхьат, цІыхур хы ФЫщІэм и Іуфэм Іуахуат. Урысыдзэм дзэпщ хуэхьунур хэт дьапэкІэ – ар кьазэрыфІэІуэху щыІэтэкьым хы Іуфэм щызэтелІэ шэрджэсхэм. А кьулыкьур хэт ІэщІалъхьэми я зэхуэдэт адыгэхэм, абы щхьэкІэ зыми зихьуэжынутэкьым – ар кьагурыІуэрт шэрджэсхэм. Убыххэми садзхэми кьазэрыфІэІуэхуа щыІэкьым а хьыбарыр. Абазэхэхэрат абы нэхъ тегузэвыхьыр – урысхэм ягурыІуауэ ялътэрт абыхэм, я пІэ изэгъэжауэт кьазэрыщыхьур. «КьытхэІэбэІамэ» жари арагъэнт щІэгузавэр абазэхэхэр.

* * *

1861 гьэм и гьатхэт.

Бэрзэдж Джырандыкьуэ щхьэгъубжэм доплъ, и нэр хы уфэфэм кьыхутечыркьым. Илъэс хыщІ нэхьыбэ ептынкьым хьэжым, цІыху Іэчлъэчт, щхьэпэлъагэкІэ уеджэнтэкьым. «ЩІалэ гьакІуи, кІэлъыкІуэж» – хьэжым игу кьэкІыжащ адыгэ псалъэжьыр, и кьуэр кьызэрыгувэм щхьэкІэ мэгузавэ. И кьуэр, Ислъэмбэч, здигьэкІуар Абазэхэращ, абы и Іуэху зытетыр зригъэщІэн щхьэкІэ.

«Бгым исци, кьапэлъэр ящІэркьым, – жиІащ Джырандыкьуэ игукІэ. – Мыхьэмэт-Іэминрэ инэрал Филипсонрэ кьызэрагъэпцІар щхьэ кьагурымыІуэрэ? Дэкум хуэдэущ кьызэрагъэпцІар! Кьэбэрдейхэм ядэплъейри, абазэхэхэр урысхэм екІужащ – ар кьащхьэпэн я гугъэмэ, щоуэ. Ермоловым вакъэ зэв иригъэуващи, кьэбэрдейхэм я Іуэхури щІагъуэкьым, беслъэнейхэми я жьэ щапхами ярейщ – я хьыбари кьэІуркьым. Дэ дыкьэзымыгъэпцІа щыІэж! Тыркухэм тхьэ щалуэртэкъэ кьыддэщІыну. КьызэрыщІидзыжам еплъ: я щІыб кьытхуагъээжри Урысейм дращаш. Инджылызхэми франджыхэми ІэджэкІэ дыкьагъэгугъащ, утыкум дыкьрамынэну кьыджаІуэрэ кІэбгьу

защыжащ – кытхуащла шылактым. Езы адыгэ лъэпкъхэр-щэ? Зэ-кыуэуэным, зэдэзуэным и плаккэ, щхьэж и куэбжэпэ щозауэ, зэдэшэ-сын мурад ялактым – я щылакхэпэм кыыхэхуэрктым ар. Урыс пащты-хым ди щыр еубыд, лъапсарыхыр кытхуегъаккыуэ, дэ ди ИтI зэтедзауэ дыщыщ, ди щыр кызыэрабзыхым щхьэккэ дил узырктым. Заноккыуэ Сэфарбий цыху губзыгъэт, жыжэ плъэфырт – адыгэ лъэпкъхэр зэ-гуигъэхьэн и мурадащ. И ахьрэтыр нэху ухьу... Абы дедэкуамэ, иужьккэ кытщыщла псор кытщыщынутэктым. И кыуэм, Заноккыуэ Къэрэба-тыр Тхьэм хузэфиггэккэ и мурадыр: меджлис кызыэригъэпэщын хысэп илэщи, ар къехуэлэмэ, цыхум гуккыдэж къаритынут. Меджлис дилэ хьумэ, абы и цлаккэ дуней псом захуэдгъэзэнщ: дызэхэзыщыккын гуэр кытеккынккэ мы дунейшхуэм. Ди хуитыныгъэм дыщлэзуунуш, ди псэр пытыху – ар я флэщ ирехьу хэти. НэгъуэщI хэккыплэ слъагьурктым...»

* * *

Кавказ Ищхьэрэм ижъ-ижьыж лъандэрэ адыгэ лъэпкъ щыккытI щопсэу: абазэхэхэр, шапсыгъхэр, бжъэдыгъухэр, ккэмыргуейхэр, къэ-бэрдейхэр, мэхьуэшхэр, натхьуэдджхэр, адэмийхэр, еджэрыккыуейхэр, беслъэнейхэр, хьэтыккыуейхэр, убыххэр. Щыри хьуплэри я куэдщ адыгэхэм, я кыуршхэр задэщ, я мээхэр щхьуантлэщ, япсхэр уэрщ. Гъэ-махуэр ккыхь щохьу адыгэ хэккы, я щымахуэр ккэщIщ, я бжыккыер щхьуэккэплъыккэщ, я гьатхэр пэрымэм зэщлэщтэ, я жэщхэр бзыгъэщ, я махуэхэр уэфIщ. КкэщIу жыплэмэ, жэнэтым исщ адыгэхэр.

Кхьужьей жыг лъагэм и жьауэм хэтщ Бэрзэдж Джырандыккыуэрэ зы щлалэрэ. Махуэр хуабэщ, дыгъэр мэдзаккэ, ауэ тIуми зыхащлэрккым ар: адыгэ фащэр ящыккыузащ, гъуэгу техьэным зыхуащла хуэдэщ, я сэшхуи я ккыами я бгым ищлэщ, я ккэрахьуэри хьэзырщ.

Бжъэпэм тетщи, ялъагъу урыс кхьухьхэр – хы Iуфэм щыплъырщ ахэр.

«Меджлисым и хьыбар щыдгъэIунщ дуней псом, – ар и щхьэм иккырккым убых дзэпщым. – Урысхэм депсэлъэнщ япэщыккэ, мафIэ кызыэрытщлэадзам щхьэккэ къэдгъэнэнккым. Дызэгурыкуэмэ, нэгъуэщI дыхуейтэккым. Тырккыми, Инджылызми, Франджыми депсэлъэнщ итIанэ, лыккыуэ яхуэдгъэккыуэнщ. Ауэ ахэр ккыдэбзэджэккэ зэпытщ...»

Джырандыккыуэ ккыбгъэдэс щлалэр Абазэхэм ккыккэщ.

– Шэрджэс меджлисым бжъэдыгъухэмрэ къэбэрдейхэмрэ ящыщ хыхьэнуккэ? – Джырандыккыуэ ккэуипщлэщ абазэхэ щлалэр.

– Абыхэм дзыхь ебгъэз хьунуккым: ахэр Урысейм еувэллэщ.

– НэИбым и зэманым дэри, абазэхэхэр, урысхэм дефIыжауэ щы-тащ.

– Ущоуэ. ФэфIыжаккым, псалгэ гъуэщэ зэIыфхауэ арккыудейщ, – жиIэщ Бэрзэдж Джырандыккыуэ. – Зэгурыкуамэ, абазэхэхэм я хэкури зэ-рапхьуэри урысхэм. НэИбым фиггэжэжкыуэуэ арккыудейщ, дэкум хуэдэу фыккыгъапщлэри, езым хьэрэккыуэсэккэ ищлэщ... Евдокимовыр хьэщэху-рыпхьуэщ, Филиппсон ебзэджэккэри ккыулыккыуэ ккыккэщIихащ. Филиппсон нэхь дыгурыкуэнккэ хьунут...

Абазэхэхэм, шапсыгъхэм, убыххэм, садзхэм я хасэр 1861 гъэм

гэмахуэпэ мазэм и пшыкІуц махуэм зэхыхьащ. Хасэр щызэхыхьар Убыхыращ. Адыгэ меджлис-парламент щыхахащ хасэм, абы тхьэмадэ пшыкІутху хагэхьащ. Меджлисым кызыэшІиубыдэ щІыналгьэр куюй пшыкІутІ иращІыкІащ, куюйхэм я муфтийхэр, хеящІэхэр, жылагьуэ тхьэмадэхэр ягьэнэхуащ, дзэ кызыэрагьэпэшащ, шу мин пшыкІутху хьууэ. Хасэм хэтахэр зэгурыІуащ, зэакьылэгьу хьури: Урысейми, Тыркуми, Инджылызми, Франджыми зыхуагьэзащ, хасэм и мурадри меджлис щІыхахари хуатхащ.

Адыгэ меджлисым зыщыгугьар кьэхьулІакьым. Шэрджэсхэм я унафэр язбри ядыжакІэт 1860 гьэм и бжьыхьэку мазэм: урыс пащтыхь Александр ЕтІуанэм унафэ ищІат шэрджэсхэр хэкум ихун хуейуэ. Генерал Лорис-Меликовыр Истамбыл кІуэри тыркухэм епсэлылІащ хэкум ираху шэрджэсхэм я Іуэхум теухуауэ.

* * *

Меджлисым лэжьэн щІидзащ. Хасэм зэрыщызэгурыІуати, урысхэм деж лыкІуэ гуп ягьэкІуащ. ЛыкІуэхэм я пашэр Занокьуэ Кьарэбатырт. Абы щІагьуащ Бэрэздж Джырандыкьуэ и кьуэ Исльамрэ нэгьуэщІ зылІрэ. Щызэхуэзэн хуей щІыпІэр ягьэнэхуати, абы нэри Шэрджэс меджлисым и лыкІуэхэр епсыхащ. Евдокимовырат зыІушІэн хуейр. Ари кьэсащ. Хуейм кьыхьащ ар. Кьэзакь шу зыбгьупщІ щІыгьуш.

– Фыкьэзгьэгугьати, ськьэкІуащ, – жиІащ Евдокимовым. – Десыхынкьым, уанэгум дызэрисуи дызэпсалгьэ хьунуш. ЗытІэжьэн мурад диІэкьым. Фигу кьеуэр кызыжефІэ.

– Абазэхэхэм, убыххэм, шапсыгьхэм я меджлисым дрилІыкІуэщ, – жиІащ Занокьуэ Кьарэбатыр. – Дывэпсалгьэн щхьэкІэщ дыкьыщІэкІуар. Меджлисыр Шэрджэс кьэралым и унафэщІш...

Занокьуэм и псалгьэр нригьэгьэсакьым Евдокимовым:

– Апхуэдэ кьэралы апхуэдэ меджлиси щІІэркьым сэ. Си щыпэзэхэщ.

– Апхуэдэ кьэралы апхуэдэ меджлиси кьыщызэдгьэпэшащ адыгэ хэкум, – жиІащ Занокьуэ Кьарэбатыр.

– Абы щыгьуэ си жэуапыр мыраш: сэ сысэлэтщ, нэгьуэщІ кьэралым и лыкІуэм сепсалгьэн хуейуэ си пщэ дэлькьым. НэгьуэщІкІэ фыкьызеупщІынымэ, фызыщІэльэІун щыІэмэ, схузэфІэкІыр фхуэсщІэнщ, – жиІащ Евдокимовым.

– ДызэрынольэІунур зыщ, генерал: ди щІым фикІыж, кьэзакьхэри ифшыж. Гьуэгуи тхуэвмыщІ, льямыжи тхутевмылгьхэ ди псы уэрхэм – дахуэныкьуэкьым, – кьыпишащ Занокьуэ Кьарэбатыр и псалгьэм. – КьыджумыІэми, дыщыгьуазэщ уи жэуапым. Урысеймрэ Тыркумрэ зэрызэгурыІуар дощІэ. Ди нэщІыбагькІэщ зэрызэгурыІуар, акьылэгьу дадэхьунукьым кьэралитІми.

– Кьэралхэм я унафэр скьутэжын щхьэкІэкьым ськьыщІэкІуар, – жиІащ Евдокимовым, тэмакькІэщІ кьэхьуауэ. – Губгьэн пхуэсщІыркьым, Занокьуэ, – фхуэдмыщІэфынур кьытпэубубыда щхьэкІэ. Зауэм дыхэтщ, ди пащтыхьымрэ ди кьэралымрэ си пщэ кьыдалгьхэр согьэзащІэ. НэгьуэщІкІэ фыкьысхуэмеймэ, сожьэж. ПсыхэкІуадэщ

ди зэІушІэр, сыкъэкІуэххэни хуеякъым, – жиІащ Евдокимовым, шыщхьэр ириІуэнтІэкІри. – Кавказым и тетым зыхуэвгъэзэн мурад фцІауэ зэхэсхаш. Тифлис дэсц Кавказым и тетыр. Хьыбар фхуезгъэщІэнщ.

Къээзакъ щхьэхъумэхэр и ужь ищІауэ, Евдокимовыр ежэжьэжаш, и щІыб Шэрджэс меджлисым и лЫкІуэхэм къахуигъазэри.

* * *

1861 гъэм гъэмахуэку мазэм и пэщІэдзэм Шэрджэс меджлисым и лЫкІуэхэр – Бэрэдж Джырандыкъуэ, Бырдж Хьэсэн, Тхьэгъуцэ Ис-мел сымэ Тифлис нэсащ. ЛЫкІуэхэр Кавказым и тет фельдмаршал Барятинскэм и хэцІапІэм екІуэлІащ. Куэбжэм деж офицер къыщыІуцІащ.

– Фыхэт, сытым фыкъытекІухьа? – къеупцІащ офицерыр.

ЛЫкІуэхэм я цІэ ираІуащ, Кавказым и тетым хуэзэн зэрыхуейр офицерым жраІащ:

– Генерал Евдокимовыращ апхуэдэ чэнджэщ къыдэзытар.

– ЗаулкІэ фыкъыспэплъэ: хьыбар фэзгъэщІэжынщ.

Офицерым щІэх дыдэ къыгъээзжащ:

– Бэрэджыр дэтхэнэра?

– Сэращ.

– Уэрамэ, накІуэ. Адрейхэр мыбдеж къыщытпэплъэнщ – аращ уна-фэр.

Барятинскэр зыщІэс сэреим щІашащ Бэрэдж Джырандыкъуэ. ЩІаша щхьэкІэ, фельдмаршалым хуагъазэркъым: ежъащ, пщэдей къэсыжынущ – аращ къыжраІар.

– Гъуэгу кІыхь фытетащ, пщэдей пщІондэ зывгъэпсэху...

Нэху ягъэщри, трагъэзащ. Барятинскэм ІуагъэщІакъым. Езыгъэ-блэгъар абы и къуэдзэращ – генерал-адъютант Орбелиани. Абы и стІоным трилъхьащ Джырандыкъуэ здихьа тхылъымпІэр.

ТхылъымпІэм ирижері, Орбелиани и нэр къиІэтыжащ:

– Мыбы къыкІын цыІэкъым. Фи щхьэр къывогъэпцІэж.

– Уи пащхьэ ислъхьар Шэрджэс меджлисым и тхылъщ. Меджлисыращ мыр си пщэ къызылхьар, – жиІащ Бэрэдж Джырандыкъуэ, генерал-адъютантым ней-нейуэ еплъри. – Меджлисыр хэзыхар Шэрджэс къэралыгъуэращ. Шэрджэс лъэпкъхэр зэгухьэри къэрал яухуащ. Абы дрилЫкІуэщ дэ.

– Кавказым апхуэдэ къэрал къызэрыщыунэхуам сыщыгъуазэкъым сэ, – жиІащ Орбелиани.

– НэгъуэщІ къыджепІэнукъэ? Генерал Евдокимовым уигъэІущами ярейщ уэ! – къэлыбыным нэсащ Бэрэдж Джырандыкъуэ.

– Сэри генерал Евдокимоври дызыхуэлажьэр Урысей къэралыгъуэращ. Меджлис жыхуэпІэр зэбгrywтІыпщыкІыжи, Іэщэр вгъэтІыль, фи пІэ фитІысхьэжи, фызыхэс къэралым фыхэзагъэ. Сэ нэгъуэщІ бжесІэнукъым.

– НэгъуэщІ къыджевмыІэнуэм, пщІэншэрыкІуэ дыхьуащ. Захуэмрэ къуаншэмрэ зэхэдмыгъэкІауэ детІысэхьынукъым: Бытырбыхуи дынэсынщ, Тыркуми, Инджылызми, Франджыми дыкІуэнщ...

Ар жери, Бэрээдж Джырандыкыуэ Шэрджэс меджлисым и лЫкЫуэхэр гыуэгу тришэжаш.

* * *

ИувыкЫауэ пащтыхыым поплгэ абазэхэхэри, кьэзакьхэри, сэлэтхэри – псоми я щыпэлъагыуш: иджыщ пащтыхыыр Кавказым кышчыкЫуар.

КИий-гуо макь кьэЫуаш:

– Пащтыхыыр кьэсащ! ИугьащИэ ди пащтыхь дотэм! И гьащИэр кЫхь ухьу!

– Щхьэ зэрыгьэкИийрэ? Я хьэм бажэ кыиубыда? – ягьэщИэгьуаш абазэхэхэм.

– Аращ я хабзэр. Пащтыхь я щыпэлъагыуш.

Пащтыхыым Евдокимовымрэ Лорис-Меликовымрэ щЫгыуш. Кьэзакь шухэм кьаувыхьауэ, Александр ЕтУанэр абазэхэхэм ябгьэдэкЫуэтащ.

– Укьызэрыгхуеблэгьар ди гуапэщ! – жаИащ абазэхэхэм.

– Шэрджэсхэр фызибийкыым сэ, хэгьэрейуэщ фызэрыслытэр, – жиИащ урыс пащтыхыым, Шэрджэс меджлисым хэтхэм ябгьэдэкЫуэтэри. – Тхьэм фригьэфИакЫуэ, псэукИафИэ фыхьу. ФЫгыуэ кыывэуалИэмэ, аращ сэ сызыхуейр. Урысейр псоми ди зэхуэдэщ, Урысейм зиузэщИмэ, абы ис лъэпкьхэми заузэщЫнуш. Шэрджэсхэми зыщаузэщЫнуш Урысейм – шэрджэсхэри Урысей кьэралыгьуэм щыщщ. Кьэрал гьунапкьэр дгьэбыдэн хуейш, абы щхьэдэхьпИи дэпщыпИи иИэ хьунукыым. Ди гьунэгьу кьэралхэм сату ядэтщЫн щхьэкИэ, хы Иуфэм дызэрыкЫуэ хьун гьуэгу дызэрыхуэныкьуэм фыщыгьуазэщ шэрджэсхэр. Гьуэгу и ужь дихьащ, ТУапсыи, ЦИэмэзи, Анапи нэтхусынуш гьуэгур. Фэ фщыщ гуэрхэм я щИапИэхэмкИэ блэкЫнуш гьуэгур, ар зыгуэркИэ зэран кыфхуэхьумэ, дэ пщИэ кьыттенэнукыым. Жылагьуэ гуэрхэр дгьэлэпхьуэн хуей хьуми, аращ – ахэри хедгьэлъэфэнукыым. Урысейм феуалИэрэ фыххэпсэхьмэ, фЫгыуэщ кыфхудэкЫуэнур, шынагьуэ фыхэхуэнукыым, фи хабзи фи дини зыри кыыхэИэбэнукыым. Дызэпэувауэ дызэрызэауэрэ куэд щИащ, зауэм фЫ кьытхуихьакыым фэри дэри. ЗауэкИэ кьэфхьын щыИэкыым, урысыдзэр лъэщ дыдэщ, абы фыпэлъэщынукыым, фи щхьэр хэфлхьэн фИэкИ.

Пащтыхыым и псалгэр нигьэса нэужь, сэлэтхэмрэ кьэзакьхэмрэ зэрыгьэкИияш. КИий-гуо макьыр щыгувыИэжынуш пэплгэри, Цей Хьэтырбий утыкум кыихьащ.

– Ди унафэр урыс пащтыхыым ищИакИэщ, и пщэ ар дэдмылхьбарэ пэт, – жиИащ Цейм. – Абырэ дэрэ ди акьыл зэтэхуэркыым, игьащИэкИи зэтэхуэнукыым. Дэри тфИэдахэщ ди хэкур, ди лъахэм пэтщЫн щыИэкыым, абы и хуитыныгьэраш иджыри кьэс дызыщИээуар, дьапкИи дыщИээуэнуш ди хэкум и хуитыныгьэм. Урыс пащтыхыым дыкьегьэгугьэ: ди хабзи, ди унафи, ди дини кыыхэИэбэнукыым. Шыгьу Иэбжыб псы лэгьупыш хэвдзэт: напИэзыпИэм хэкЫуэдэнуш. Ди лъэпкьэри аращ: Урысейр инш, ди лъэпкь мащИэр Урысейм хэткИухьынуш. Урыс пащтыхыым жиИащ: «Кавказыр дыдей хьунуш». Хьэуэ, жызоИэ сэ: Кавказыр е ди хэкуш, е ди кхьэлъахэщ. ХьэщИэм псалгэ жагьуэ жраИэ хабзэкыым –

аращ адыгэм ди хабзэр. А хабзэм себэкъуэнуц нобэ. Мыращ пащтыхьым жесIэр: уэ удихэгъэрейкъым, удибийщ!

ЦIыхур Iэуэлъауэ зэрыгъэхуащ. Шэрджэсхэр къебгъэрыкIуэн къафIэщIри, къэзакъхэм пащтыхьыр къаувыхъащ, я сэшхуэхэр кърагъэльтэри. Зы адыги епхуакъым и къами и сэшхуи.

– Урыс пащтыхьыр ди хъэщIэщ нобэ. ХъэщIэм хуэфашэ хабзэм дебакъуэмэ, игъащIэкIэ хъуэн тхуэхъунщ! – жиIащ Цейм. – Пащтыхьым и псалгэм къыщIигъужынIамэ, дедэIуэнуц.

И тэрмэшхэм ящыщ зым зыхуригъээзэкIащ пащтыхьым. ЛъэбакъуитI-щы къичри, тэрмэшым жиIащ:

– Пащтыхьым и псалгэм къытригъээзэжыркъым. Зэхэфхар къывгурыIуамэ, фи гум ивубыдэ – аращ пащтыхьым къывжиIэр.

* * *

Инджылызым щыкIуэм гугъу ехъащ адыгэ лIыкIуэхэр. Хым щызэпрыкIым урыс кхъухъэр къеплъакIуэрти, абыхэм зыщагъэпщкIун хуей хъуащ. Истамбыл нэсыху хым щытетар жэщуц, махуэкIэ хы Iуфэм есылIэурэ.

Истамбыл нэса нэужь, япэ къаIуцIар Джеймс Беллщ.

– Гъуэгум и нэхъ хьэлгъэр къэфкIуащ, – лIыкIуэхэм, Дзэпщ Исмелрэ Хъуцт хъэжымрэ, я гур фIы къахуицIащ абы. – Зыдгъэгувэжынкъым: Франджым дынэсмэ, Инджылызри жыжъэжкъым.

Инджылызым Уркварт Дэвид къащыпэплгъэрт Шэрджэсым и лIыкIуэхэм: абы щыгуфIыкIащ Дзэпщ Исмел – а тIур нэIуасэ зэхуэхъуауэ зэрыцIыхурт. Инджылыз парламентым къыщыпсэлъэнуц Исмел, абы щыжиIэнури и хъзырщ. Дуней псом щреIу зауэм хэт шэрджэсхэм ятель хъэзабым, лей къазэрытехъэм и хъыбар. Зауэм хэзыдзар шэрджэсхэм я псэм къещэ урыс дзэпщхэрщ, урыс пащтыхьым къариуштащ ахэр, адыгэ хы Iуфэм кхъухъэр кърашэлIащи, бэуапIэ къратыркъым, нэгъуэщI къэралхэм сату дащIыфыркъым, Шэрджэсым кърагъэхьэIакъым – ар цхъэ хузэфIэкIрэ Урысейм, адыгэхэм къадэщIын теткъэ мы дунейм, зыми ил узыркъэ егъэзыгъэ хъуа адыгэхэм цхъэкIэ?.. Дзэпщ Исмел и цхъэм икIыркъым ар, и гупсысэм хэт зэпытщ.

– ПщIэншэрыкIуэ дымыхъумэ арат Хъуцт хъэжымрэ дэрэ дызы-хуейр. Гынрэ топрэ тшэфамэ, пщIэншэрыкIуэ дымыхъуауэ тлбытэнут, – жиIащ Дзэпщ Исмел.

– Инджылызым къыфхуащIэфынур сэ дэнэ щысщIэн, Исмел, сэ схузэфIэкIынуращи, гыни, топи, нэгъуэщI Iэщэ гуэрхэри фхуэдгъэхьэ-зыращ. Ахэр икIэщIыпIэкIэ зэрыфIэрыдгъэхьэнуц иужь дитщ. Шэрджэсыр зыхэт хъэзабым щыгъуазэр мащIэкъым. Фэ фимыкIуэтыж закъуэ, – жиIащ Белл. – Урысхэм закъевмыгъэгъапцIэ, дахэ къывжалэкIэ фемыдаIуэ, Iэщэр фымыгъэтIылъ. Европэм игу тхуэнуцкъым Урысейм къывих лейр. Куэд яхыжынуцкъым: Урысейм теуэнуц европей къэралхэр, абы и Iэ-и лгъэр япхынуц – лей зэрихъэжыфынуцкъым дяпэкIэ, ар хуадэнуцкъым...

Махуэ тIощIым щIигъукIэ гъуэгу теташ адыгэ лIыкIуэхэр. Лондон нэсри, зы махуи загъэпсэхуакъым: зылъежъам и ужь ихъащ. Зы кхъухъ

из Іэщэ щІэлъэІуати, кхъухьитІ-щыкІэ къагъэгугъащ.

Инджылыз пащтыхъ гуащэм къахуигъэкІуам, зиусхъэн Дуглас, иригъэблэгъащ лЫкІуэхэр. ЛЫ гуэр кЫхьщ Дуглас, лЫкІуэхэм къащыгуфЫкІауэ фэ тетщ. Уркварти ящІыгъуш лЫкІуэхэм. Ар я тэр-мэшщ.

– Куэд щІауэ дыфкІэлъоплъ дэ, Шэрджэсым и Іуэху зытетым дыщыгъуазэщ, – жиІащ Дуглас. – Нэхъапэми дывдэІэпыкъуащ, дяпэкІи дывдэІэпыкъунуш. Фэраш дэ дызителъхьэр. Урысейр кыжьбэдумыкъуэмэ, хьийм икІыпэнуш. Кърым зауэм и ужькІэ дызэрызэгурьІуаши, дэ дызэрывдэщІри дызэрывдэІэпыкъури Урысейм ищІэ хъунукъым.

Дуглас и иужьрей псалъэр шэуэ кыттехуащ Дзэпщ Исмел. «Инджылыз меджлисым дыкыбшагъэпсалъэнукъым – араш мы зиусхъэным и псалъэм кыикІыр», – гу лъытащ Дзэпщ Исмел.

– Зы лъэІу сиІэт, – жиІащ Дзэпщ Исмел. – Инджылыз меджлисым сыкыбщыпсалъэ хъунукъэ?

– Хъунуш. Сыт щІэмыхъунур? Дэ зыми и жьэ дубыдыркъым, – жэуап къритащ Дуглас. – Іэщэ зэрывэттыр кыыхэбгъэщынкІэ Іэмал зимыІэщ – ар зыщумыгъэгъушцэ закъуэ. Дакыикъибл нэхъыбэкІэ укъэпсалъэ хъунукъым. Парламентым хэтхэм дакыикъитхуш иратыр.

Шалъэр кыбщысым, шэрджэс лЫкІуэхэр парламентым яшащ. Дзэпщ Исмел псалъэр кылыбсащ. Джеймс Белл кыбгъурыуащ – ар тэрмэшщ.

КЫхь зригъэщІакъым Дзэпщ Исмел: дакыикъиблкІэ фІэкІ уа-мыгъэпсалъэнумэ, уигу къеуэ псор дауэрэ яхуэпІуэтэн? Нэхъыщхьэм гу лъаригъэтащ: лыгъажэ зауэм зэрыхэтым, ар къазэрытехьэлъэм, дэІэпыкъуэгъурэ къадэщІынрэ зэрамыІэм. Инджылыз парламентым иритащ Шэрджэс меджлисым дуней псом зэрызахуигъазэ Псалъэр.

* * *

– Сэ сежьэн хуейщ, си унафэм къедаІуэ, – жриІащ генерал Евдокимовым полковник Сердюковым. – Мейкыуапэ кыбщыщІэдзауэ Псыхуабэ нэс къэзакъ плъырхэр гъуэгум тегъэувэ: шэрджэс абрэдджхэр къеджэдэжьэнкІэ мэхъу. Фахуэсакъ абыхэм, фыбэлэрыгъмэ, фыІуапІэн хьэзырщ.

– ДатеплъэкъукІынкъым! – жери пэшым щІэкІыжащ Сердюковыр.

И закъуэ кыбщынэм, генералыр гупсысэм хэджэрэзащ: «Кавказым и тетыр щІэх дьдэ кыызэджен си гугъащ – щхьэ зигъэгувэрэ? Сыкыызэрыттричыр ищІэркъэ? ЩІымахуэр кыихьэху кыызэджакъым, иджы гъуэгум шызекІуэгъуейш. Зыри кыбщыщІынтэкъым тетым, езыр къакІуэрэ псори и нэкІэ зригъэлъэгъуатэмэ. МафІэм дызэрыхэтыр ищІэркъэ? Кавказым дзэуэ исым Іэтащхьэ щыхуащІакІэ, ар и къалэнц зиусхъэн Романовым. Дэ ди псэ деблэжыркъым, лъы догъажэ, фЫщІэр зылыбсыр езыхэраш. Пащтыхьым сигу ебгэркъым: къулыкъукІэ сыдригъэкІуэтеяш, кыызэташ, граф цІэр кысфИишащ. Кавказми къэкІуащ, ди Іуэху зытетыр и нэкІэ зригъэлъэгъуащ, бгырысхэр зэрыхэкІэкхъуэкІэр и нэгу щІэкІащ. ФЫщІэ кыыхуащІыным щІэнэцІым и щхьэ зэрыхьщ, дэ ди

ІэнатІэр зэуапІэрщ...»

Евдокимовым и нэгү щІэт зэпытщ мафІэ щІадзэурэ зэтрагъасхъэ жы-
лэхэр, гужъеуэ мэзым щІэльэдэж сабийхэр, и тхэкІумэм икІыркъым
абыхэм я гыы макъыр. А псори кыыфІэІуэхукъым генералым, и нэгүм
щІэт, и тхэкІумэм ит зэпыт щхъэкІэ, кыыхэскІыкІынкъым – зэсэ-
жагъэжыщ лъэгуажъэм къэсу лыгуэ зыхатар. ЩІэгүзавэр нэгүэщІщ:
Кавказым и тетым щІриджэрщ. «Къулыкъум сытригъэкІынкІэ хъу-
нукъэ? Ари кыызищІэфынущ. И нэфІ кыызэрыпщыхуэщ... Зауэр и кІэм
нэзгъэблэгъащ, зы махуэ сепсыхакъым. Иджы лъэныкъуэ срагъэзмэ, си
вагъуэр ижауэ аращ. Хэт Ермолов сымэ зигу къэкІыжыр? Ермоловы-
ракъэ Къэбэрдейр зыгъэбэуар? И цІэ ираІуэжрэ иджы? Езыр зи пІэ
иува Барятинскэр-щэ? Засс, Вельяминов, Филипсон сымэ-щэ? Ящы-
гъупщэжаш ахэри. Къулыкъур сІэщІахрэ лъэныкъуэ срагъэзмэ, сэри
аращ кыыспэлъэр. Къулыкъум сытрихун мурад ищІми, и къуэш нэхъы-
жым, ди императорым, кыыхуидэнкъым: ар кыысщытхъуащ, фІыщІэ
кыысхуищІащ. «Шэрджэсхэм я джабэр щІэбудаш», – жери. Хъэуэ, си
ІэнатІэр сІэщІахын си гугъэкъым, ахэр сэ кыысхуейщ иджыри – зауэр
и кІэм нэдгъэсыху...»

Евдокимовыр зэрымыгугъауэ кыыщІэкІащ: Кавказым тет хуащІа
Романовыр кыыщыгуфІыкІащ, ІэплэешэкІкІэ иригъэблэгъащ. Шэр-
джэсхэм иращІылІа зауэр здынэсам щІэупщІащ тетыр. Евдокимовым
кІыых зригъэщІакъым:

– Мы гъэм и гъатхэм кІэ еттынущ шэрджэсхэм.

– Ар дэгъуэкъэ! – гуфІащ тетыр. – Пащтыхъри сэри дыпщо-
гугъ абыкІэ. ТекІуэныгъэм дыхуеужьэрэкІын щхъэкІэ, сыткІэ
дыбдэІэпыкъун? Сыт нэхъ ухуэныкъуэ?

– Кхъухъ дыхуэныкъуэнущ. Шэрджэсхэр хым зэпрызышын кхъухъ,
– жиІащ Евдокимовым.

– Кхъухъ фыщыдгъэщІэнкъым.

– Кхъухъ дыщымышІэмэ, Іэрэ жьэрэ зэхуэзыхъ кыиднэнкъым Шэр-
джэсым, я лъапсэр нэщІ тщІынщ...

* * *

Евдокимовыр жьэмыгъуэ ипсэлъыкІауэ кыыщІэкІащ: шэрджэсхэм
я лъыр шагъэжа зауэр и кІэм нэблэгъат. Ар нэрылгагъу хъуащ 1864 гъэм
и щІымахуэм.

Офицерхэм ящыщ зым игу кыигъэкІыжаш: «ДебгъэрыкІуауэ бгым
дохъэ. Ди дзэр щалъагъукІэ, шэрджэсхэр зэрогъащтэ. Нэхушым уэс
Іув къесащ, уаеш. Жыгыщхъэм идиихъа бгырыс лыжь дрихълІащ.
Лыжьыр щхъэпщІэщ, лъапщІэщ. Плъыр хъунт лыжьыр, уае кыыте-
хъуэри, жыгыщхъэм идиихъащ. Шэрджэс къуажэ зыбгъупщІ дгъэсащ зы
махуэм.

Лы цІэрыІуэ гуэр, Шауэ КъасболэткІэ эджэр, лыкІуэ
кыытхуащІащ, кыыдагъэпсэлъэн щхъэкІэ. Къару къахуэнэжатэкъым
шапсыгъхэм, кыытпэувыжыфынутэкъым. «Дызэвгъэпсалъэ» – аращ
ар лыкІуэ кыыщІащІар. Тыркүм кІуэнущи, я гъуэгур зэпыдмыгупщІмэ,

И ІэмыщІэ иль убых унагъуэ щиплІыр здришэжьэнути, Бэрзэдж Джырандыкъуэ генерал Гейман деж кІуащ, гъуэгу тхыль къыІихын щхэкІэ. Абы шыгъуазэ офицер гуэрым итхыжыгъащ: «... Шэджагъуэ нэужьым Бэрзэдж Джырандыкъуэ къэкІуащ. Тхэмадэ пщыкІутхуи щІыгъуащ. Генерал Гейман къащыдыхэшхаш убыххэм:

– Си деж щхэ фыкъэкІуа иджы? Европэр къыфщхэщыжын фигургатэкъэ? Дэнэ щыІэ фыкъэзыгъэгугъахэр? Слъагъуркъымы ахэр. ТопкІи фыкъагъэгугъат – топи слъагъуркъым.

– Зыми дыщыгугъыжыркъым дэ, утыкум дыкъранаш, – жэуап итащ Бэрзэдж Джырандыкъуэ. – ДыкъыщІэкІуар дывэпсэлъэн щхэкІэщ.

– Фыкъыдэпсэлъэн мурад фщІащ. Сыт фыкъыщІыдэпсэлъэнур: фэ фыхахуэщ, фыщхэмыгъазэщ. Хьэмэрэ фыкъыдэзэуэн фи мурад, текІуэнур къэфщІэн щхэкІэ? – жиІащ генералым.

– Дызэрыфпэмылгэщэнур къыдгурыІуащ, итІани къару гуэри къытхуэнащ дэ. Дызэзауэмэ, ди цІыхур хэкІуэдэнущ – абы дыхуейкъым. Дызэвгъэпсалгэ – аращ дыкъыщІэкІуар, – жиІащ Джырандыкъуэ.

– Шыпсэ севмыгъэдаІуэ! Сэ фызоцІыху фэ! Тыркум фызэрыкІуэну гъуэгур фымыщІэмэ, абазэхэхэмрэ шапсыгъхэмрэ феупщІ.

Ар жери, генералыр убыххэм ябгъэдэкІыжащ...»

Апхуэдэ жэуапщ генерал Гейман убыххэм къаритар. НэгъуэщІ къыхуэнэжатэкъымы, Бэрзэдж Джырандыкъуэ и унагъуэри и ІэмыщІэ иль цІыхухэри гъуэгум хуигъэхэзыращ, бгым къришри хы Іуфэм къащыпэплгэ кхъуххэм иригъэтІысхьащ...

1864 гъэм и гъатхэм Кавказым и тет Романов Михаил пащтыхьым хуитхаш: «Лабэ къыщыщІэдзауэ Псыжь псыхъуи ТІуапсэ псыхъуи ди бийхэр дэдгъэкъэбзыкІащ». Пащтыхьыр гуфІащ: «ФІыщІэр ди Тхэшхуэм ейщІ!»

Генерал Гейман хыбар игъэІуащ: «1864 гъэм гъатхэпэ мазэм Навагин быдапІэм (иджы Сочэ) шэрджэсхэм я иужьрей гъуащхэр щызэтетфыщІащ. Кхъуххэм зэрогуэ шэрджэсхэр, Тыркум зэрыхьынущи. Кхъухьыр къомэщІэкІ – шэрджэс куэдыІуэ щызэтрихьащ хы Іуфэм. Хы Іуфэм къэмысаи щыІэщ: бгым къыкІуэрэ къызэрехь. Кхъухь дыщІыхуейр аращ. Шэрджэсхэр Кавказым идгъэкъэбзыкІын мурад щыдиІэкІэ, зы кхъухьми кхъухьитІми дрикъунукъым. Бгы дурэшхэм зыдэзыгъэпщкІуа шэрджэсхэр къызэщІыдокъуэ – зы цІыхуи къиднэнукъым бгым...»

«... Шэрджэсхэр зытедгъэкъэбзыкІа щІым къэзакъ станицэ 52-рэ нэгъуэщІ жылагъуи 3-рэ идгъэтІысхьащ, унагъуэ 4374-рэ дэсщ абыхэм, – Бытырбыху хыбар иригъэщІащ Евдокимовым. – Шынагъуэр ящхэщыкІащ абыхэм – шапсыгъ къиднэжакъым: топи, нэгъуэщІ Іэщи

хуэныкьуэжкьым. Я хади я льяпси кьызэранэкIащ шэрджэсхэм: гьавэ щыщIэнукуьым мы льяхэм кьэдгьэIэпхьуэхэр – псори я хьэзырщ, дыпсэунщ жаIэм...»

* * *

Кавказ зауэм кIэ зэригьуэтам и щIыхькIэ Кьуэбыдэ дээр щиувькIащ. Псори нэжэгужэщ – я хьэм бажэ кьиубыдащ жыхуаIэращ. Кавказым и тет Романов Михаил дзэм и пащхьэ иуващ, абы и щIыбагь кьыдэтщ генералхэмрэ офицерхэмрэ.

– Кавказ зауэм кIэ игьуэтащи, абы щхьэкIэ сынывохьуэхьу, – дзэм кьахэгуюащ Романовыр. – Лыгьэ зэфхьащ фэ! ФIыщIэ хузощI фэ фщыщ дэтхэнэми! ФIыщIэ хузощI ди Тхьэшхуэм! Зауэм хэкIуэда лIыхьужьхэр зэи тщыгьупщэнукьым дэ: льы ягьажэурэ кьазэуащ абыхэм мы льяхэр – ар псэупIэрэ тыншыпIэрэ тхуэхьунуц дэ!

Я жьафэр кьехьыркьым генералхэми, офицерхэми, сэлэтхэми – псоми я гуфIэгьуэщ. Махуэри уэфI дьдэтц нобэ – 1864 гьэм накьыгьэ мазэм и 21-м...

Кьуэбыдэ щиувькIауэ зэщIэгьуауэ дзэм зырыз-тIурытIурэ блокI я льяпкьэгьухэм кьакIэрыхуахэр – хьы Iуфэращ ахэр здэпIащIэр: нэгьуэщI кьахуэнэжакьым. Я хэкум льяпсэрыхьы кьыхуагьэкIуащ...

* * *

Кавказ зауэм кIэ игьуэтащ. КIэ зымыгьуэтыр адыгэхэм кьатепсыха насыпыншагьэрт. Зауэм кьелахэм я щхьэр щIахьащ, бгым кьикIыурэ хьы Iуфэм зэрехь.

Хьы Iуфэм зэрыхьми, я гугьэр хахьыжакьым: гува-щIэхэми зэгурэ кьагьээжынкIэ хьунуци, ар я гурыфIыгьуэщ.

Зауэм и кIэр зи нэгьу щIэкIагуэрым, Тихомиров Л. А. игу кьегьэкIыж: «... Шэрджэсхэр я льяхэм ирахун щIадзакIэт, дэ Темрыкьуэ кьалэ цIыкIум дыщыдэсам щыгьуэ. Дагьыстэным зауэр зэрыщекIуэкIамрэ Щамил зэраубыдамрэ сэ сызэрыщыгьуазэр а псор зи нэгьу щIэкIахэм я гукьэкIыжхэмкIэщ. Псыжь адрьщIрэ хьы ФIыщIэм и Iуфэмрэ зауэр зэрыщекIуэкIар си нэкIэ сльэгьуауэ сыщыгьуазэщ. А насыпыншагьэм и хьыбар гууз Iэджи срихьэлIащ, ар зи нэгьу щIэкIахэм ятхьыжауэ. Сэри сытетхьыбын мурад сиIащ а зауэ гущIэгьуншэм, хьыбар куэд зэхуэсхьэсауэ щытащ, ауэ а псор стхьыжыным сыхунэсакьым, щхьэусыгьуэ гуэрхэм кьыхэкIри».

КьуэкIыпIэ Кавказыр кьазэуа нэужь, Барятинскэм дзэпщхэр Тэрчкьалэ (Владикавказ) щызэхуишэсауэ щытащ, КьухьэпIэ Кавказыр кьэзэуа зэрыхьунум тепсэлъыхьын щхьэкIэ.

Генерал Филиппсон зэрилъытэмкIэ, шэрджэсхэм уагурыIуэфьнут, мафIэ ящIумьдзэми, – ар абы щигьэунэхуащ абазэхэхэм я деж. Ар щхьэгьэщIэжущ Барятинскэми адрей урыс дзэпщхэми зэралъытар.

Шэрджэсхэр хэзэгьэнукьым Урысейм, игьащIэ льяндэрэ щхьэ-

хуитц ахэр, зым и ІэмыщІи ильакъым ахэр – аращ Іэрыубыд щІыпхуэмыщІынуур. КъыщомыдІуэнукІэ, Іэщэрэ мафІэкІэ хэгъэзы-хьын хуейщ. Урысейм еплъытмэ, шэрджэсхэм тхыдэм и гъуэгуанэ кІыхь къызэпачащ. Пасэрей алыджхэм япыщІауэ шытащ шэрджэсхэр, ильэс мин зыбжанэм и кІуэцІкІэ зэрыпхъуакІуэ куэд къещащ шэрджэсхэм я хэкум, къеща щхьэкІэ, я лъэгу щІагъэувэфакъым: зэрыпхъуакІуэхэр е зэхакъутащ, е езыхэр зэщІэкІуэжащ, шэрджэсхэм фІырыфІкІэ уазэры-пэмылгъэщынуур къагурыІуэурэ. Я хэкури я щхьэри зэрахъумэжыфын къару яІэти, абы къыкъуэгущхукІырт шэрджэсхэр, зи щхьэр бийм хуэ-зыгъэщхь лъэпкътэкъым ахэр. Тыркухэр динкІэ къагухьэми, абыхэм я ІэмыщІи зралгъхэн мурад яІэтэкъым шэрджэсхэм, ІэщэкІэ къалгъихьэрэ – зэрызрагъэцІыхужын къаруи ябгъэдэлыт шэрджэсхэм. Урысейм и гугъу щІымыэ, ІэщэкІэ фІэкІ ахэр Іэрыубыд яхуэщІынутэкъым.

Евдокимовым къыгурыІуащ ар щІэх дыдэ. Шэрджэсхэм уахэзэгъэ-нукъым, уи лъэгум щІумыгъэувауэ. УатегуплІэрэ хэбгумэ, итІанэщ шэрджэсхэр жыІэдаІуэ щыхьунур. Ар хузэфІэмыкІмэ, Урысейр зэи тын-шынукуым. Европехэмрэ тыркухэмрэ зауэ къращІылІэмэ, Урысейм и Іуэхур хэлплъэгъуи шынагъуи хьунуц. Шэрджэсхэри къадэщІынуц абыхэм – аращ шэрджэсхэм кІэ етыпэн щІыхуейр. Дауэ кІэ зэреп-тыфынуур? И ныкъуэр зэтеукІауэ, и ныкъуэр хэкум ихун хуейщ. Абы яхутекІакъым Евдокимовыр, хэт къыпэрыуами, хэт къечэнджэщами. ЩІэныгъэ лъэпкъ имыІами, акъылыншэкІэ уеджэнтэкъым Евдокимо-вым, жыжъэ плъэфырт: шэрджэсхэр зэтраукІэмэ е лъэныкъуэ ирагъэзмэ (я хэкур ирагъэбгынэмэ), Псыжъ къыщыщІэдзауэ хы ФІыцІэм и Іуфэм нэс Урысейм ей хьунут...

Барятинскэм зэрилгъытэмкІэ, захуэт Евдокимовыр. Дагъыстэнхэр зэтриукІакъым Барятинскэм: я плэ иригъэтІысхьэжри, я хэкум къри-нащ...

Шэрджэсхэм я Іуэхур щхьэхуэщ. Евдокимовыр щІэзахуэр аращ: е дэ, е ахэр – дязыхэзщ, лъэпкъытІри дизэгъэнукъым а хэкум. Дызэдэп-сэуфынукуым: зым кІэ етауэ, адрейм лгъахэр къахуэнэн хуейщ. Урысхэм кІэ ягъуэт нэхьрэ нэхьыфІщ, лгъахэр къахуэнэмэ. КІэ зыгъуэтын хуейр шэрджэсхэращ... Евдокимовым акъыллэгъу дэхъуащ Барятинскэр – Кав-казым и дзэпщ нэхьыщхьэр...

Дзэпщ нэхьыщхьэр бгырысхэм ящыгъуазэщ 1835 гъэ лгъандэрэ. Абыхэм езауэурэ, зыбжанэрэ уІэгъэ хъуащ Барятинскэр. Зы хъуэпсапІэ иІэщи, абы хуэнэхъуеиншэщ: Ермоловымрэ Воронцовым-рэ ящхьэпрыкІыжмэ, и цІэр Іунуц. Бгырысхэр иджыри къэс я лъэгу щІагъэувэфакъым урыс дзэпщхэм, Барятинскэм ар хузэфІэкІынуц: КъуэкІыпІэмкІэ щыпсэу лъэпкъхэр хигуащ, къыхуэнэжар шэрджэс-хэрщ. Дауэ, сыт хуэдэ щІыкІэкІэ ахэр зэрыхигуэнур? ЛІакъуэлІэщщ Барятинскэр, щІэныгъэ иІэщ, уэркъ хабзи хэлгъщ, зэуэнщ къызы-хуигъэщІар – абыкІэ лгъэрымыхькъым. Ауэ...

«Ауэращ» хэзыгъаплгъэр: лъэпкъ псо зэтебукІэ хьурэ? Егупсыса-гъэнщ абы «уэркъыгъэм» иригушхуэ дзэпщыр. Куэд дыдэкІи егуп-сысагъэнкъым: лъэпкъ жыІэмыдаІуэм и лгъапсэм псы иггъэжыхы-жын хуейщ – аращ зытриубыдар. Апхуэдэ чэнджэщкъэ Евдокимовым кърихьэлІэр? Щхьэ емыдаІуэрэ абы? Захуэ хьунщ Евдокимовыр: шэр-

джэсхэм я лъапсэм псы игъэжыхьыжын хуейщ. И чэзу хьуащ. Пащтыхьым хьыбар егъэцІэн хуейщ, лъэпкъ псо зэтебукІэн мурад пщІамэ, – арыншауэ хьунукъым: Европэм псалъэмакъ къыщцІэтынкІэ мэхьу – абы пащтыхьри езыри хуейкъым, я нэ къыхуикІыркъым апхуэдэ псалъэмакъым. Генерал Филиппсон абазэхэхэм ягурыІуэн хузэфІэкІащ, ахэр я пІэ иригъэтІысхьэжыфауэ щытащ. Барятинскэм апхуэдэ мурад гуэр иІагъэнкІэ мэхьу – хунэсакъым: 1861 гъэм сымаджэ хьури, гукъыдэж иІэжакъым, къыкІэлъыкІуэ гъэм Кавказым икІыжын хуей хьуащ, и гъащІэр нэгъуэщІ кьэралхэм щигъэкІуащ итІанэ, дунейм щехыжари аращ...

Шэрджэс хэкур кьэзызэуам и фІыщІэр кьылъысакъым Барятинскэм, фІыщІэ кьызэрихьар Евдокимовым гьуэгу зэрыритамерэ абы акьылэгъу зэрыдэхьуамкІэщ.

Евдокимовым акьылэгъу кьыдэхьуащ пащтыхь Александр ЕтІуанэри – аратэкъэ шэрджэсхэм кьэжезыІар: «Зыкъэфтын фымыдэмэ, хэкум фикІ».

Шэрджэсхэр ирахумэ, я щІыр нэщІ хьунуци, кьэзакъ игъэтІысхьэ – ар зыщигъэгъупщакъым Евдокимовым: адыгэ хэкум из ищІащ кьэзакъ жылагъуэхэр. Абыхэм кьыдахаухэр, шэрджэсхэр, хэт гьуэгу телыхьащ, хэт хы Іуфэм ІукІуэдащ. Кьелар Тьркум Іэпхьуащ...

ЗэзыхьэцІар **КЪЭРМОКЪУЭ Хьэмидщ**

Хуитыныгъэм и бэракъхэр

Махуэр уэмти, Демирхисар сыкыщыкыжым гъуэгум сызэхуиклауэ, Джюмаибалы сынэсащ. Гъуэгум сызэхуиклат, сешаселлати, гъуанэдэсри зыхэсщакъым, нэху щыху, лам хуэдэу, сыже-ящ. Сыхэжеенуи кыщцэкъынт, пцэдджыжыым лэуэлауэм сыкъимыгъэушамэ: уэрамым кий-гуо макъ, уэрэд макъ кыдылуки, цыхур кы-дэужьгъащ. Дыгъэр кыдэклизетящи, дыгъэ бзийр щхьэгъубжэлупхуэ плагъэм кыпхопс. Зыукъуэдийри, сыздэхуцхьэм сигу къэкыжащ нобэ зэрымахуэшхуэр – тырку революцэм и махуэщ! Фыгуэ лэджэ кытхуэкылакъэ революцэм – лэгуауэ мащцэ иращцэла абы! Ноби аращ цыхур уэрамым кыщцыдэужьгъар – нобэ хуэдэ махуэм унэм уис хьурэ!

Сыкъэтэджри щхьэгъубжэм сыбгъэдыхъащ: «Цыхум сахэп-лээнц», – жыслэри. Уэрамым псыдзэ кыдэуа флэки пщлэнукъым, – цыхур апхуэдизкы лувци. Уэрамышхьэм тет тыкуэн гъуэмбырэххэм валах, бэлгъэр сатууцхэр кыщцоплъ – куэд щакъым абыхэм мы уэ-рамыр хэщцэла зэращцэ. Я щыпэлъагъу хьунц цыху лув: иуыклауэ жьэкы йоплъ зи лэ-зи лъэр щцэзыдз щцалэгъуалэм – кий-гуоуэ, бэ-ракъхэр ящхьэщыхуарзэу, уэрамым ирокыуэ тырку щцалэ жанхэмрэ пщащэ щцыкылафлэхэмрэ...

Зымытхьэщцэ щцыкы, шэнтыр щхьэгъубжэм бгъэдэзгъэклизетящ. Къэхьэуэ ефаплэм пасэррей граммофоным и макъ иклар кыщцолуки – кий-гуом кыыхыащ ари, ядожбу зэрыхуэщцэклэ.

Уэрамым оркестр кытехъауэ къэслъэгъуащ. Оркестрым и ужь итц Джюмаибалы дэс дзэм щыщ зы пакы: къалэм и тетхэр зыщцэс унэмкы макыуэ, дауи. Майор набдзэ лувыр, зригъэщцэиклауэ, уанэгум исщ, шы пщцэгъуалэм и тхьэклимэр ирисауэ зеплтыхь, еса хьункы-ми. Майорым и ужь ит аскэр щцалэхэм я лэ-я лъэр щцадз, уэрамыш-хьэм тет пщащэ нэутхэхэм нащхьэ хуащцурэ. Я щхьэр ирисауэ, зэпа-дзыж аскэр щцалэ лъэрызехьэхэм:

*Ди аскэрхэр щхьэмыгъазэщ!
Бийм и джабэр щцэдудынц!..*

Аскэрхэм я ужь зы зиусхьэн щхьэкъэб ислъэгъуащ: и щхьэр игъэклауэ мэбакъуэ, бийм и джабэр щыщцэиуда зауэ гуащцэ кыыхэкыжа къудейщ жыплэнц. Щхьэкъэбым и ужь имыщлар укыуэдыж: еджакли, къуыкыуэщцэ, хьэулеи, лэцыхьуи, шырыкыуэщцэ, сондэджэри, бдзэ-жьеящи, къазыхьуи, хьэтхауи – цыджан нэгъунэ! Бэракъ плыжьыш-хуэри ягъэпий. Бэракъ щцыфэм хьэрф гуэрхэр тетщ, жыжьэти, те-тыр схуэзэхуакъым. Шынэ-шынэ абрагъуэ хуэдэ, бэракъ лъабжьэм кыщцоплъ пылэ плыжьхэр зыщхьэрыс цыху лэдэбыншэхэр, абыхэм

Адыгэ хэхэс литературэ

я ужь итщ сохъустэ нэмысыфлэхэр, еджаклуэ жылэмыдалуэхэр, кьалэ-дэс луэхуншэхэр. Я макъыр икIащ, зэрыгъэкIийурэ:

*Бийм и джабэр щIэдудынщи,
Ди щIы кIапэ тетхужынщи!..*

АпхуэдизкIэ зэрогъэкIийхэри, я пщэ лъынтхуэр кьызэрыхэжар солъагъу. Хуабэвэхщи, пщIэнтIэпсыр кьожэх уэрамым зыщызыплэжхэм – ари зыхашIэжыркъым: нобэ тыркум я махуэ лъапIэщ, нобэ хуэдэ махуэкъэ цIыхур уэрамым кьыщыдыхьэр! Кьыдыхьащ, я гуфIэгъуэщи, я гум жыы щыдихужа махуэщи!..

Афиян сефа хуэдэ, гупсысэм сыхэхуащ. Сигу кьэкIыжаш ди кьэралыр зылуэ IэнатIэр. Узэхуэупсэн IэнатIэкъым. ПIэм кьыхэнэжа сымаджэ хьэлъэм ещхьщ нобэ Тыркур. Ди жагъуэ-ди щIасэми, зыдумысыжын хуей хъунуш: и пIэм йоуджыхь нобэ ди кьэралыр, и псэ пыт кьудейш, зэхэвынэщи, кьыщэхэжыпэнкIэ мэхъу...

Бжэр кьылуиухри, хьэщIэщыр зей урымыр кьыщIыхьащ.
– Шым уанэ трезгъэлъхьащ, – жиIащ урымым.

Разлыкь ськIуэн хуейт нобэ. Разлыкьи цагъэмахуэшхуэ, дауи, – абы сыхэплъэнущ жыплэркъэ. Зысхуапэри, урымым кьыщIихьа кьэхьэуэбжъэм сефащ...

Сыхьэт нэхь дэклатэкъым Пэпаз Байры джабэм сыщыкIэрыхьам. Сепсыхаш, джабэм сыщыкIэрыхьэм, – шыр гугъу езыгъэхьын шхьэкIэ. Махуэ уэфIщ, уафэм зы пшэ Iэрами ислъагъуэркъым. Бгыщхьэм чэщанэ хужьхэр кьоплъых. Кьэрал гъунапкъэхэр зыхъумэхэр щIэсц а чэщанэхэм. Жыы мащIэ кьопщэри, дыгъэ кьэражъэм и пщтырыр кьыстехьэлъащэркъым. Гъуэгур мывэ лъэгущ – шым кьызэрехьэлъэкIыр зыхызощIэ. Дэнэкли плъэ – мывэ фIэкли плъагъуркъым: икьухьарэ кьэплъыжауэ кIэрылъщ джабэм, иныжь гуэрым мывэ жылэ ипхъа фIэкли пщIэнкъым.

Пэпаз джабэ укIэрыхьамэ, нэгъуэщI дуней утехута хуэдэщ – цIыхуи псэущхьыи кьытемыхьуауэ. Мазэр апхуэдэщ жалэ. Мазэм укыитехута фIэкли сьткIэ пщIэн? Жыг закьуэтIакъуэ срохьэлIэ, джабэ нэклим дыгъэм кIэрижыхьауэ. Телеграф пкьои уалуоуэ – а зыращ мыбы цIыху кьызэрысар кьызэрыпщIэнур. Телеграф пкьохэр кьопэ-зээхри зэхэтщ, уэшхымрэ уэсымрэ, жыыбгъэмрэ дыгъэ гуащIэмрэ ягъэуфIыцIауэ.

Бгыщхьэм сыхьащ. ПщIэнтIэпсыр изокъуэкI, си нэри щоункIыфIыкI: сьзэрешара хьэмэрэ бгыщхьэм семысарэ?

Бгыщхьэм сыщыбэуэн мурад сщIауэ, зы шу кьыслэщIэлъэгъуащ. И фащэкIэ офицер хуэдэщ. Епсыхауэ, бгыщхьэм щобауэ ари: пэртэ-бакъыр зэтрихауэ, тутын ешыхь.

Шум сьыбгъэдыхьащ, сэлам есхаш, здэклиэмкIэ сеупщIащ. КьыпыгуфIыкIри, сэлам кьызиыхьащ лейтенантым:

– Разлыкь сокIуэ. Уэ-щэ?
– Сэри аращ сьздэклиэр.
– Абы щыгъуэ дызэгъусэщ.

ЩIалэ зэклижт, плIабгъуэт, и нэ фIыцIитIым ущIэплъамэ, Iэпхлъэпх ящIа кьаплъэным уIуплъауэ кьыпфIэщIырт.

Гъуэгур ущызэрихьэлIамэ, ууэршэркъэ? Офицерхэм я хабзэжыщ ар: щхьэусыгъуэ ягъуэтамэ, псалъэр ирамыдзауэ кьагъэнэнукъым.

Адыгэ хэхэс литературэ

Мывэ дытетысхьащ. Тутын щэдгъанэри, дыпсалъэурэ, политикэм дынэсащ. Нобэ сызыхэта махуэшхуэм и гугъу хуэсщлащ лейтенант щлалэм, сызэрыгуфлар жеслащ. Ар флэмащлэ хъуащ лейтенантым.

– Угуфлэн къудейр мащлэщ! Тыркум абы нэхъ махуэ лъаплэ дилэкъым! Ди лъэпкъ махуэшхуэщ! Зы махуэрэ зы жэщрэщ зэрыдгъэлаплэр – ар сфлэклэщтылуэщ, аращ сигу къеуэр. Махуэ къэс згъэлаплэнт – махуи жэщи!

– Зэрыжыплэмклэ, нобэрей махуэм пэпщл щылакъым? – зыхуегъэзэклэщ офицер щлалэм. Жилэм сепллын сфлэфлти, щызгъужащ: – Хэт ар зи махуэшхуэр? Сыт хуэдэ лъэпкъ зыгъэлаплэр?

– Уэсмэн лъэпкъыращ зи махуэшхуэр! Абы шэч къытепхьэрэ?

– Уэсмэн лъэпкъклэ узэджэр тыркухэра?

– Хъэуэ! Тыркухэм я закъуэкъым. Уэсмэн псоми я махуэшхуэщ!

Лейтенант щлалэм инэ фыцлабзэр къыстриубыдащ: «Арумыщлафэ щхьэ зытебгъауэрэ?» Офицерым и акъылымрэ и щлэныгъэмрэ здынэсыр згъэунэхун мурад сщыри, сеупщлащ:

– Хэт «уэсмэн псори» жыхуэплэр?

– Изгъу! – къэулэбжъащ щлалэр. – Уэсмэнщ хъэрыпри, арнаутри, урымри, бэлгъэрри, сербри, валахри, шэрджэсри, хуртри, ермэлыри, тыркури. Клэщлу жыплэмэ, псори – Уэсмэн къэралыгъуэм ис псори!

– Зэрыжыплэмклэ, а псори зы лъэпкъщ, аракъэ къызэрыбгурылуэнур?

– Зы лъэпкъщ. Къыбгурымылуэн хэлъ абы?

Сыпыдыхэшхыклащ.

– Шэч къытызохьэ...

– Сыт щхьэклэ?

– Къызжелэт: ермэлыхэр лъэпкъ?

– Лъэпкъщ.

– Арнаутхэр-щэ?

– Арнаутхэри лъэпкъщ.

– Бэлгъэрхэри лъэпкъ?

– Лъэпкъщ.

– Сербхэр-щэ?

– Сербхэри.

Сыдыхэшхри, си щхьэр згъэклэрэхъуащ.

– Абы щыгъуэ... есэп жыхуэлэр пщлэркъым уэ.

Си псалъэр къыгурылуакъым лейтенантым, и нэр къригъэжри къызэплъащ.

– Есэп пхуэщтыркъым. Бжыгитл зэрызэхалъхьэм ущыгъуазэкъым. Ущыгъуазэми, къибдзэркъым, уи флэщ хъуркъыми.

Лейтенантым сыдэгущылэ къыфлэщлагъэнщ: и нэр къыстриубыдауэ, къызоплъ. И жьэр зэтримых щыклэ си псалъэр нэзгъэсащ:

– Къыбгурымылуафэ зытумыгъауэ. Зы жэуап флэкл сыхуейкъым: бжыгитл зэрызэхалъхьэ хабзэм хэпщыкларэ? Ущыгъуазэ?

– Сыщыгъуазэщ. Хызощык!

– Ущыгъуазэмэ, схузэхэлъхьэт. Мышхумпипщым мышхумпий хэлъхьэ, мышхумпийбгъуи щыгъуж. Мышхумплэ дапщэ хъурэ псори?

– Тлощлрэ блырэ!

– Пэжкэ?

– Пэжщ.

– МышхумпIэм мышхумпIэ хэплъхьэ хъунуш, хэплъхьэмэ, я бжыгъэр къэпщIэнуш. Ауэ мышхумпIипщIым пхъэгулъийрэ мыIэрысибгъурэ хэплъхьэ хъунукъым. ЩIэмыхъунур зэлъэкъэгъукъыми, араш. МышхумпIипщIым пхъэгулъийрэ мыIэрысибгъурэ хэплъхьэмэ, сьт къыщIидзынур? Зыри къыщIидзынукъым! Математикэм и хабзэхэм уемыбэкъуэнуэмэ, зыкIи земыкIуалIэ лъэпкъхэр, тхыдэхэр, хьэл-щэнхэр, лъэпкъыбзэхэр, лъэпкъ хабзэхэр зэхэптхъуэ хъунукъым, зэхэптхъуэкIэ зы лъэпкъ къыпхушIегъэдзынукъым. Уэ псори зэхыботхъуэри, зы лъэпкъ къыщIыбогъэдз – уэсмэн лъэпкъ. АбыкIэ ушоуэ.

Лейтенантым тутыныр Iурыхуаш. И нэр къригъэжауэ къызоплъ: и щыпэзэхэх хъунт апхуэдэ псалъэ. И фIэщ хъуакъым жыслэр. И фIэщ мыхъуами, щIэслъэфыжакъым. Щапхъэ заул къыхуэсхьаш. Уэсмэн лъэпкъ зэрыщымыIэр жеслаш, ар политикхэм зэрагъэпцIа псалъэщ жеслаш. Урымхэри, бэлгъархэри, сербхэри зэщэр зыщ: тыр-кум зэралэщIэкIынщ. Гува-щIэхами кIэбгъу защIыжынурэ, лъэныкъуэ зрагъэзыжынущ, тыркухэм зыхагъэпшэхъуэн мурад яIэкъым, я нэ къыхуикIыркъым абы...

Лейтенантым зыри къызэрыгурымыIуар солъагъу: и нэр къригъэжауэ си пашхъэ исщ, жеслэр и тхъэкIумэ иригъэхьэркъым... Тутыныр нэтфысаш.

– Уэрэ сэрэ ди акъыл зэтехуэнукъым, дызэгурыIуэнуи си гугъэкъым, – жиIаш лейтенантым, си псалъэр и щхъэ иримыгъэхьауэ.

Дыкъэтэджыжаш. Шы IумпIэр дубыдыжри, мывалъэ шьтхым дихьаш.

Лейтенантым нэбгъузкIэ сыхуоплъэкI. Гу лъызотэ зэрыумэзэхам – еплъых зэпытщ. Зэзэмызи къоувылэ, зыгуэр игу къэкIыжа хуэдэ, итIани и псалъэр ирекъухьжри йожьэж.

– Узахуэщ, уэрэ сэрэ ди акъыл зэтехуэнукъым, зэтемыхуэми, сэ жыслэм уеувэлIэн хуей хъунуш, – сыхуеплъэкIаш лейтенантым. – Сэ жыслэр пэжщ.

– Хьэуэ, – идакъым лейтенантым. – Пэжкъым.

Шьтхым дыздитым, адэ-мыдэкIэ щикъухьа жылагъуэ цIыкIухэр долъагъу, СимитлийкIэ блэж псылэрышэм щIэп кIапсэ хуэдэ зеукъуэ-дий, джабэ нэкIухэм жыг закъуэтIакъуэм зыкIэраудыгъуэ, бгы лъапэм былым щхъэрыуахэр цызоджадэ, мэл зыбгъупщI Iуашхъэ жьыщIэхум теувауэ, джэп ящI...

ПщIэнтIэпсыр еслъэщIэкрIи, лейтенантым сеупщIаш:

– Сьт щIэмыпэжыр? Уи фIэщ щхъэ мыхъурэ?

Лейтенантым икIуэтыжын мурад иIэтэкъым.

– Уигу къызумыгъабгъэ, – жиIаш офицер щIалэм, зэрыза-хуэм шэч къытримыхъэжу. – Сэ жыслэраш цIыхушхуэхэми жалэр. – КъулыкъушIэхэр псори цIыхушхуэ къыфIэщI хъунт лейтенантым. – Къэрал унафэр зыIэщIэлъхэми абыхэм я дауэгъухэми я акъыл зэ-тохуэ а зымкIэ: уэсмэнхэр зы лъэпкъщ! Дэр нэхъ делэ уи гугъэ ахэр? Акъыл зилэ къинэжакъэ ди къэралым? Сэри сыакъылэгъуш абыхэм жалэмкIэ. Ахэр захуэщ, цыуэркъым.

И псалъэм текIынукъым, дауи, лейтенантыр. Хьэкъ щыхъуаш ар, и лъым хэтщ, щилъэфыжыни и мурадкъым, ар дэнэ къэна, кIуэ пэтми нэхъ къызэрокI, нэхъри къызжьэхекъуэзэ, си псалъэм сыхушIригъэгъуэжын хьисэп иIэщи.

– Уэ зэрыжыплэмкIэ, Тыркум щIэныгээрэ акъылрэ зилэ исыжккъым, псори ахьмакъщ, псори цоуэ, псори къэплъэнэфщ. ФэфI ибоплъри Тыркум... Тхьэм уригъэфIакиуэ...

Егъэзыхыгъуэм дынэсащ. Едгъэзыхмэ, къуэ зэпыдупщIын хуейт. Къуэм дыщхьэщыхьэри, дыкъэувылащ. Лейтенантыр нэжэгужэ къэхуащ:

– Плъэт, тхьэм и нэфI зыщыхуэн: уэсмэнхэр зэрызылъэпкъым и щыхьэткъэ мор?

Ар жери, и Iэр ишиящ: къуэ адрыщIым бэлгъэр жылэ цыкIу ист. Зы километр хуэдэкиэ тпэжыжьэщ бэлгъэр жылэ цыкIур. Жыг закъуэтIакъуэ дэслъэгъуащ жылэ цыкIум, нэпкъым къелъэн хуэдэ къыщхьэщыувауэ.

Лейтенантым и Iупэр зэтэхьэжырккъым:

– Плъагъурэ? Плъагъуркъэ бэлгъэр къуажэм щедза бэракъ плъыжьхэр? Сыт бэракъ плъыжьхэр щыхьэт зытехъуэр? Нобэ уэсмэн лъэпкъым я махуэшхуэщ, а махуэ лъаплэм зэш дищIащ Уэсмэн къэралым ис лъэпкъхэр – лъэпкъышхуи лъэпкъ цыкIуи! Аращ мо жылэм къыдэплъ бэракъ плъыжьхэр щыхьэт зытехъуэр! Хуитыныгъэмрэ зэшыгъэмрэ я бэракъщ ар!

Iэдакъэжьауэ сщIыри, жылэ цыкIумкIэ сыплъащ: лейтенантым и нэр жанщ – бэракъ плъыжь къыдоплъ бэлгъэр жылэм.

– Хуитыныгъэмрэ зэшыгъэмрэ я бэракъщ жоIэ?

Лейтенантым зигъэгусафэ зытригъэуащ:

– Унабгъэ, зиунагъуэрэ! Плъагъуркъэ зэрыбэракъыр? Сыт уи фIэщ щIэмыхьур? Уи нитIкIэ плъагъур уи фIэщ хьун хуейкъэ? Шэч къытыбохьэ иджыри? Уи гум хьэрэмыгъэ илъщи, аращ шэч къыщIытепхьэр. Уэсмэн жылэщ мор – ди лъэпкъ махуэ лъаплэр зи щIасэ уэсмэн жылэщ! Дэсыр бэлгъэрми, уэсмэн жылэщ! Уэсмэну залъытэж! Пщэдей бий къыттеуэ хьужыкъуэмэ, Уэсмэн къэралым щхьэкIэ лъы ягъэжэнуц абыхэм – япэ ищауэ плъагъунщ!

– Мо бэлгъэрхэми?

– Мо бэлгъэрхэм! Нэхъ уэсмэнлы уагъэлъыхьуэнщ! НэгъуэщI лъэпкъ кърадзэркъым абыхэм, уэсмэн лъэпкъым ди махуэшхуэми пащI щылэкъым. Дунейм теткъым уэ уи фIэщ хьун! Уи нэкиэ плъагъури уи фIэщ хьуркъым – ар дауэ? Уэшх блэклам щIакиуэ кIэлъумыщтэж: ди адэжьхэр акъылыншэти, зэрышхыурэ къекIуэкIащ. Нобэ аракъым: Уэсмэн къэралым ису хьуар – муслъымэни джаури! – дызэшщ, дызылъэпкъщ! Сыт ар уи фIэщ щIэмыхьур? Уи фIэщ мыхьун хэлъ абы? Бэлгъэр жылэ цыкIум хуитыныгъэм и бэракъ плъыжьхэр щхьэщоуарзэ, уэсмэнхэм я махуэшхуэр я щIасэщ, ягъэлъапIэ – уи нэкиэ плъагъуркъэ? Жылэм дыдыхьэмэ, зэхэпхынщ жаIэр! «ИугъащIэ уэсмэн лъэпкъым! ИугъащIэ уэсмэн махуэ лъаплэм!» – аращ зэхэпхынур!

Лейтенантыр къызэрыкIащ, сэ сыпэрыуэркъым.

– Уэсмэн лъэпкъыр зэкъуэуващи, къытпэлъэщын щылэкъым! КъытпэщIреувэт зыгуэр! И пэр щIым щытхуэнщ! И нэвагъуэр едгъэ-лъагъужынщ! Ар тхузэфIэкинуц дэ! ЩытхузэфIэкинуц, зы лъэпкъ дыхьуащи, аращ. Дызэшщ псори! Псори дыуэсмэнщ!

Къуэм дыщхьэщытщ, бэракъ плъыжьхэр зыщхьэщыхуарзэ бэлгъэр жылэ цыкIумкIэ доплъэри. Лейтенантым си Iэблэр къиубыдащ, псэлъэнкIэ зигъэнщIа нэужь:

– Дыдэбгъэхьэн жылэ цыкIум? Уи нэкиэ плъагъунщ псори дызэ-

рызэшыр, псори дызэрыуэсмэныр! Думыгъэщхьэх – дыдэгъэхьэ жылэ цыклым. Дехъуэхъунщ ди махуэ лъаплэмклэ. Іэпллэ, ба яхуэтщыныщ.

Лейтенантым си ужь икыныфэ теткъым, жылэ цыклым дыдэ-мыхъауэ. Жылэри тпэжыжьащэкъым – зы километр хуэдизщ дяку дэльыр. Къуэр зэпыдупщймэ, сыхьэт ныкьюэклэ дынэсынущ бэлгээр жылэм. Къуэм кыпэткыхьэмэ, сыхьэтрэ ныкьюэрэ дыхуейщ, жылэ цыклым дынэсын щхьэклэ. Зыкъомрэ зыхэзгъэзэгъакъым: «Соплащлэ, Разлыкь кышыцыспоплъэ», – жыслэри. Лейтенантыр склэрыклакъым, арэзы сыхъуху. «Сыгушылащ, уэращ захуэр», – жесла нэужьщ нэхъри кышыцысклэрыхъыжьбар. Кышыцысклэрыхъыжьэм, и гуапэ сщлащ:

– Наклуэ, сыкъытебгъэхъащ.

Къуэм дыдыхъащ. Лейтенантыр япэ итщ, и лъэр псынщлэщ. Къуэ клуэцфыр гъущэщ, пшахъуэмрэ мывэклэщхъымрэ дыгъэм кыгъэплъащ. Шыр луплэклэ долъэф – зэрыдэддыхар яфлэфыщэ хуэдэкъым.

Къуэ клуэцым зы лъагъуэ кышыцдгъуэтащ. Жылэ цыклым дришэллэн хуейт лъагъуэм, зэрыхуэдгъэфэщамклэ. Къуэм дыдэтурэ зыкъомрэ дыклуэри, дэгъэзыкыгъуэм дыклэрыхъащ. Дэгъэзыкыгъуэ задэщи, лъэбакъуэ зыбгъупщ! тчымэ, дыкьюуылары добауэ, пщлэнтлэпсыр идолъэщлэклэ. Деша-деллауэ къуэм дыдэклири, сэтейм дыкытехутащ.

Жылэ цыклым дынэблэгъащ. Къуажэбгъур пхъэнклиий идзыплэщи, бадзапцлэр уэрщ. Блынхэм флэлъ бэракъ плъыжьхэр жыжьэжкъым – лъэбакъуэ щэ ныкьюэ хуэдизщ къэнэжар. «Жылэм дыдыхъэн и пэ дыбэуэнщ», – жытлэри дыкызуылащ: дешат, пщлэнтлэпсыр кыдэжэхьырт, сабэми дыщлэгъэнат. Хьэ гъуабжэшхуэ, дыкыщилъагъум, макъ иклаклэ банэурэ, кытпежэжьащ. Вэнвейм хэпэщэщыхь кхъуэхэм я щхьэр ирасэри я нэ зэвхэр кыттраубыдащ: «Хэт жылэм кыдэщхьэрыар?»

Къуажэ гъунэм зыллэ щотлэ. Хьэр бэна щхьэклэ, лым и щхьэр кыллэтакъым, гу кытлгымитэхха хуэдэщ.

Блыным флэдза бэракъ плъыжьхэм сеплъащ, си нэр тезубыдэри. Шыбжий плъыжь благъэт блыным флэдзар! Зы унэ лъэбышэ физ гуэр кыщлэплъащ, зэхэуфлеярэ и лэщхьэр дэхъеяуэ – ятлэ зэрихьэ хъунт. Хьэ гъуабжэм щлмычэ щхьэклэ, фызыр кыхуиллъакъым: ней-нейуэ кыдэжьэхэплъэри, и луэху и ужь ихъэжаш.

Блыным флэлъ шыбжий плъыжь благъэхэр щилъагъум, лейтенантым и фэр шэхум хуэдэ хъуащ, и лупэм едзэкъэжаш: хуитыныгъэм и бэракъ кыфлэщлар шыбжийуэ кызырэщлэклам кыгъэлыбащ! Тлэуэ хэт лым бгъэдэклуатэри, лейтенантым и пщэр хишащ:

– Сэлам алейкум!

Лыр кыдэпллэеиххакъым, сэлам кырихыжын дэнэ къэна. И щхьэр зэрыщлэгуауэ, тыркубзэ ныкьюэклэ кызызэридзэклащ лым:

– Тыркубзэ кызыгурылуэркъым!

Лейтенантри сэри ди плэм дижыхъащ. Щэлъахъэ зэрыль брулыжь нэхъей, дыдыкъауэ ди плэ дитщ, ди нэ догъэуплэраплэри. Хьэжъри тклэрыкыркъым, кыдэжьэхопхъуэ, унэм кыщлэплъ физ щхьэц бапхъэхэм нэклэ дащх, вэнвейм хэшхыхь кхъуэхэми дакъыфлэуэхужкъым. Тлэуэ хэт лым и щыб кытхуигъэзащ, нэгъуэщ! зэхэзеклуэ дэтлъагъуэркъым жылэ цыклым: «Хьэдэ ираха мыбы!..»

Лейтенантым и Іэблэм сыкъекъуащ:

– Наклуэ, дыдэгъэкыж мы жылэм.

ЦытI жилакъым лейтенантым, си ужь къиувэжаш, и щхьэр къыфIэхуауэ. Гукъыдэж лъэпкъ илэжкъым лейтенантым, зы псалъи хузэпыщэжыркъым, и пщэ лъынтхуэр къыхэжыху, къызэдэуауэ пщIэжынукъым.

Пхъэлэщэм къыщIэхужа выжь нэхъей, ди цыр уауэ къуэм дыдыхэжаш, лъагъуэм дыхэхэжри шытхым дыкыхутэжыху, дызэплъэклакъым. Шытхым дыхэжа нэужь, сызэплъэклащ, бэлгъэр жылэ цыклум шыбжий плъыжь благъэхэр къыдоплъ, ущымыгъуазэмэ, бэракъ плъыжь фIэкI зэрыпщIэн щыIэкъым. Дауи щрети, шыбжий плъыжьыр жыжьаплъэу зылъагъу гуэрхэр гуоункIэ мэхъу: «ИугъащIэ!.. ИугъащIэ!..»

Ахьмакъ

Истамбыл пшагъуэ щхьэщылыщ махуищ хъуауэ. Пащтыхьым и сэррейри щIиуфаш пшагъуэ лувым. Скъар мывэкIэ къэщIыхъа псыхъурейм щхьэщыт удз гъэгъахэри пшагъуэм хилъагъукIыжыркъым пащтыхьым, щхьэгъубжэм бгъэдэуауэ дэплъ пэтми.

Янычархэм* лэгъупыр щхьэпрадзащ. Сипаххэм** я офицерхэр зэтраукIэжри, къалэр яхъунщIэн мурад ящIауэ загъэхъэзыр. Къэрал гъунапкъэм лут дээр къызэтракътэурэ кърагъэклъэт. Уэзырхэм я щхьэр храгъэлъхъащ – зы уэзыр къелакъым янычархэмрэ сипаххэмрэ. Пащтыхьым и бейгуэлхэри зэтраукIащ. Хэплъэгъуэ хъуащ пащтыхьым и луэхур: традзынкIэ мэхъу, къыхуэнэжар мащIэщ. Хэт щыгугъын, хэт къригъэлын пащтыхьыр? Куэсэ-уэзыр фIэкI зыщыгугъын илэжкъым.

Куэсэ-уэзыр къриджащ пащтыхьым, къэрал мыхъурыр IэщIильхьэн папщIэ.

И псэр лукIауэ, лыжь гъур цыкIу къыщIыхъащ пащтыхьыр зыщIэс пэшышхуэм. И нэр щIригъэлъафэри, лыжь кхъахэм пащтыхьым и лъабжэм зыщIидзащ.

Лыжь цыклум къыхуеплтыхри, пащтыхьым и Iэр къэдабэ щхьэнтэмкIэ ишиящ:

– Тыс!

ТхьэмыщкIафэ зытригъэуащ пащтыхьым, къэралым къыщIэ-зэрыхъа шынагъуэр къыгуригъэуащ: янычархэмрэ сипаххэмрэ зыкъалэтащ, жылэмыдалуэ хъуащ, дээр къокIуэт, къэралыр хэклъэдэжынущ, абы фIэклIмэ. Хэт къэралыр къезыгъэлыфынур? Пащтыхьыр къэзыхъумэфынур хэт? Зи псалъэм цыхур къыфIэлIыкI лы тклийщ! Къэралым щхьэкIэ зи лыр уз, лулъхы къинэмыщIи зыхэмызагъэ, акъылышхуэ зилэ лы губзыгъэщ!

– Уэ пхуэдэщ! – къыжриIащ лыжь цыклум. – Уэзырышхуэ къулыкъур плэщIызолъхъэ!

Лыжь цыклум, и тхьэклумэ игъэклауэ пащтыхьым едалуэри, и щхьэр къилэтащ, и нэ къыхуауэ.

– ГущIэгъу къысхуэщI, ди пащтыхь дотэ! – жиIащ лыжь цыклум. – Къэрал луэху дяпэкIэ сыхэмылэбэжыну тхьэ сIуащ. Си лIэгъуэр къэсащ – нобэ-пщэдейщ. Нэмэзлыкъ фIэкI, нэгъуэщI къысхуэнэжакъым сэ!

* Янычархэр – тырку пащтыхьым и дзэщ; зыкъыщалэтынум деж лэгъупхэр щхьэпрадэ я хабзэт янычархэм.

** Сипаххэр – тырку пащтыхьым и шуудзэ.

– Дауэ?!

Пащтыхьым и нэр лыжь цыклум кытрибыдащ – зыуригьэлъэдэнт асыхьэтым! Алыхьым деж нэмысын псалъэщ ар: пащтыхьри кьэралри утыку кыщранэ махуэ нобэ?! Бэлыхь зэрыхэхуар ильагьуркьэ Куэсэ-уэзыр?!

Лыжь цыклум кыщлэклящ пащтыхьыр, лей зыкыхуищлащ, фы зыкыхуищлащ – зыхигьээгьакьым.

– Си щхьэр пегьэупщлмэ, дыщэм хуэдэщ, – жилащ Куэсэ-уэзыр, и нэпсыр кыщиудри. – Сегьэукл, си щхьэр пегьэупщл, ауэ кьэрал мыхьурыр кысцлэщлумыльхьэ!

Пащтыхьыр зэщлэуфыщлащ. Зригьэщлеиклри, лэлфыщлэу кызэклуэклауэ, клящ:

– Щлэфш!

Пащтыхьым и щхьэхьумэхэр кыщлэлъадэри, лыжь цыклур чачэу щлалъэфлащ. Лыуклхэр хьэзырыххэщ, я джатэ щлалъыклауэ, пщлэнтлэм щызэхэтщ: зыц яхэхуауэ кьащыхьунукьым, уи щхьэр паупщлунумэ...

И губжьыр нэхь еуплэхьжа нэужь, пащтыхьыр хэгупсысыхьащ. Зыгьэгупсысэн илэтэкьэ: янычархэр уэрамым кыдэужьгьащ, си-паххэм узыурагьэлъэдэнущ, пащтыхьымрэ кьэралымрэ епцлыжар гьунэжщ – шынагьуэр кыщлээрыхьащ. Куэсэ-уэзым и щхьэр пригьэупщлклэ, езыр кьелыну? Езыми и щхьэр щыхилъхьэн махуэр кьэсынкьэ – Куэсэ-уэзыр иригьэукл щхьэклэ кьагьэнэнукуьым: тахьтэм кьрадзынщи, клэ игьуэтащ. Пащтыхьым кыгурымылуэр зыщ: кьэрал мыхьурыр лыхьн щхьэ имыдарэ Куэсэ-уэзыр? Яуклмэ, щхьэ нэхь кыщта? Цыху лущ Куэсэ-уэзыр, лущым я лущыжщ: ещлэ, гува-щлэхьами, дунейм зэрехьыжыну, абы шэч кытрихьэркьым. Нобэ улэмми, пщлэдей улэмми, зыкьэ, аращ дунейм ехьжклэ кыщлэмыхьэлъэклыр...

И пащхьэм ит щхьэхьумэм жьэхэплъащ пащтыхьыр, гупсысэм кыыхэхужа нэужь: – Фымыукл! Хьэпсым ивдзэ! Тхылъи, тхылъымплли, кьалэмми евмыт!

Щхьэхьумэр щлэжыжлащ, и клэр иудэу.

Лыжь ерыщым кьэрал мыхьурыр лэщлигуэн мурад ищлат пащтыхьым, зыхьунщлэ-зимыхьунщлэмми. Ажалым щыщтакьым Куэсэ-уэзыр, ажалым щымышынэм укьигьэщлэхьунукьым – апхуэдэкьэ пащтыхьым хуэмыгьуэтыр! Апхуэдэщ кьэрал мыхьурыр зылэщлэлъхьэн хуейр! И пащэхэмрэ и пщлэнтлэм дэт бзитлщхьитлхэмрэ ицлыхужыркьэ пащтыхьым: тхьэгьэпцл защлэщ, щхьэхуещэщ, фитлнэщ, хьэщэхурыпхьуэщ – укьэзыгьэпэжын яхэткьым. «Фезгьэуклынущ!» – яжелэт абыхэм! Уи пащхьэ зыкьрагьэуклуриенщи, укьабзеихьынщ: «Гущлэгьу кытхуэщл, думыгьэукл, ди бын кьеппл!...» Зыр зым хущлэбжэнущ, я щхьэр хахын папщлэ, зым адреим пцлы трилъхьэнущ, зэрышхьыжынущ. А бзадженаджэхэм еплъыт хьурэ Куэсэ-уэзыр! Акьыл илэщ, лущ, бажэм хуэдэщ, кьэралли хузехьэнущ. Джатэ и щлагь щлэхуами, кьэдзыхьэнукьым. Дыщи дыжьыни хуэший, кьулыкьуи лэщлэлъхьэ – дэлшэхьыфунукьым, кьопцлыжынукуьым. Мыллэжын я гугьэщ модрей щхьэхуещэхэм, мылкъу зэрызэхуалъэфэсынщ зэщэр.

Дауэ лэщлигуа хьуну кьэрал мыхьурыр Куэсэ-уэзыр? Ажалым щыщтэркьым, и щхьэр щлигьэлъэхьшэн щылэкьым – дыщэкли, дыжьынкли, кьулыкьукли. Алыхь закьуэрщ зыфлэпкырыр: зэрылэжынуер ещлэ...

Пащтыхьыр гупсысэм хэхуэжлащ.

«Ліэныгэм нэхъ шынагъуэ щыІэ?»

Тахътэм здисым, абы куэдрэ егупсысаш пащтыхьыр. Цыху губзыгъэр ажалкІэ кыпхуэгъэлурыщІэнукъым. АкъылкІэщ узэрыпэлъэщынур. Абы егупсысурэ, пащтыхьыр щхъэукъуаш. Щхъэукъуэурэ жей лувым хилъэсаш. И нэгу щІокІ: щІалэ ныбжым иувэжа хуэдэщ. Іустазыр кыщхъэшхыауэ елъагъу. Іэджэ щІаш Іустазыр дунейм зэрехыжрэ – щхъэ епщІыхьрэ?.. Іустазым кыжриІэ хуэдэщ: «Ахьмакь псэлъэгъу хуэпщІмэ, цыху губзыгъэр жыхьэнмэ мафІэм пэрыбдза хуэдэщ...»

Пащтыхьыр кыызэщыужаш. И нэм щІолуэтыхь, и нэгу щІэклэ пщІыхьэплэм егупсысурэ. Къэтэджри зиукъуэдиящ. Ахьмакьыр псэлъэгъу хуэпщІмэ, цыху губзыгъэр жыхьэнмэ мафІэм пэрыбдза хуэдэщ... Жыхьэнмэ мафІэм хрыресхьэ-тіэ Куэсэ-уэзыр! Аращ хуэфашэр! ЕбгъэукІэ пхуэгузэвэнукъым...

Пащтыхьым и щхъэхъумэхэр кьриджаш:

– Зы ахьмакь къэвгъуэт икІэщІыплэклэ! Къэвгъуэти, Куэсэ-уэзыр гъусэ хуэфщІ!

Щхъэхъумэхэмрэ хьэтхауэхэмрэ зэрехъэжъаш, къалэр щІапщы-тыкІаш – зы ахьмакь дагъуэтакъым... ТхъэмахуэкІэ кыызэхахьхьри, уэтэрым зы ахьмакь кыщагъуэтащ. Илъэс щэщІрэ тхурэ и ныбжыт уэтэрым кыщагъуэта мэлыхъуэм. Іэчлъэчщ, плэщэщ, Іэпщэцэщ, ауэ и жьэр зэщІихакъэ – нэсри къэсыжауэ ахьмакьщ! Нэхъ ерыщи нэхъ гурымыкыи хэт урихьэлэн – шыдым хуэдэщ. «Шыд» дзыри мэлыхъуэ щІалэжыым щІытелукІар арат. Нэмыс, фІэлпыкІ, укІытэ жыхуэплэр бжэгъукІэ къраудми ищІэркъым мэлыхъуэ щІалэжыым, нэмээлыкь теуакъым игъащІэм, зы махуэ нэщІ исакъым.

«Шыдыр» мэлыхъуэ пщыІэм щІэх кытращыфакъым пащтыхьым и щхъэхъумэхэмрэ хьэтхауэхэмрэ: къапэуври мэлыхъуэ башкІэ къахэуаш, гуарцэ къариутІыпщаш. Сытми, япхри, пащтыхь сэрейм къалъэфаш мэлыхъуэ щІалэжыыр. Къалъэфри, хьэпсым ирадзаш.

Куэсэ-уэзыр нэмээщыгъэ егъажэри исщ хьэпсым, и щхъэр шыпаупщІыным поплъэ. И щхъэр паупщІкІэ гузавэркъым, нэгъуэщІ кърамыщІэмэ...

Хьэпсым ирадза нэужь, жэщищ-махуищкІэ яхуэбэяуакъым мэлыхъуэ щІалэжыыр: мэхъуанэ-мэцІанэ, зелІэж, и щхъэр блыным иреудэкі. Іужьым ешри сабырыжаш, пхъэ гъуэлъыплэм итІысхъаш, и лъакъуэр зыщІиупщІэри. И бгырыпхым дэлуа накъырэр кыдихауэ йопщэ, пхъэ гъуэлъыплэм итІысхъауэ.

Куэсэ-уэзыр зы псалъи жиІэркъым, нэмээ щыгъэр егъажэри щысщ, накъырэр зылурыс щІалэжыым гу лъымытэххэ хуэдэщ.

Абы тетурэ, тхъэмахуэ дэклэщ, тхъэмахуитІи дэклэщ...

Пащтыхьым и щхъэхъумэхэмрэ и хьэтхауэхэмрэ къакІэлоплъ мэлыхъуэ щІалэжыымрэ Куэсэ-уэзыррэ. Пащтыхьым деж нагъэсаш:

– Хьэпсым ахьмакь зэриддзар зыхищІакъым Куэсэ-уэзыр, гу кылытэххакъым. Ліо тщІэнур?

– Мэлыхъуэм нэхърэ нэхъ ахьмакь къэвгъуэт! – жери щхъэхъумэхэмрэ хьэтхауэхэмрэ ирихужъаш. Къэралыр кыызэхахьхъаш: мэлыхъуэ щІалэжыым нэхъ ахьмакь ягъуэтакъым.

– Зэ дывмыгъэплэщІэ-тіэ, – жиІаш пащтыхьым.

Мазэ дэклэщ. Мэлыхъуэ ахьмакьым и накъырэр, кыліэщІэужэ-гъуати, хыфІихуэри, плланэпэм зыдиудыгъуащи, и пэр дрелъэфейри

щысщ.

Пщэдджыжь гуэрэм мэлыхуэм и гыи макъым кыигъэушаш Куэсэ-уэзыр. Сабий хуэдэ зэщоджэ лыи домбейр! «И щхьэгъусэр игу кыхьагъэнщ», – мэлыхуэр флэгъуэныхь хуащ Куэсэ-уэзыр.

– Сыт ущлэгъыр?

Хьэпсым зэрырадзэ лъандэрэ а зы псалъэм флэки кыжьэдэклатэкъым Куэсэ-уэзыр.

Мэлыхуэм и нэпсыр лэщхьэ флейкля ирилъэщлэклащ: и нэкур плыжьыбзэ хуащ, жэгундэ хуэдэ.

– Сыщлэгъыр бжеслэмэ, укыисхуэгубжьынщ.

– Сыпхуэгубжьынкыым, кыызжелэ.

– Уэлэхыи, укыисхуэгубжьынкля!

– Сыпхуэгубжьынкыым.

Мэлыхуэр кыищиудыжащи, нэхъри зэщоджэ. «Сыту плэрэ игу кьеуэр? Щхьэ зиллэжрэ?» – игъэщлэгъуащ Куэсэ-уэзыр.

– Кыызжеллэркыэ, тхьэм и нэфл зыщыхуэн: сыт ущлэгъыр?

– Жызумыгъэлэ: укыисхуэгубжьынущ.

– Жылэ, умышынэ.

– Зы ажэж хэтщ си мэл хуышэм. Ар сигу кыэбгъэкыжащи, аращ сыщлэгъыр.

Мэлыхуэм и нэпсыр щилъэщыкыжри, ныбафэуз хуауэ мэды-хьэшх.

– Си ажэжыи и жьаклэмрэ уи жьаклэмрэ зэщхьыркыабзэщ!

Куэсэ-уэзыр зы псалъэ кыипидзыжакыым. Къэтэджри, бжэм теулуащ. Къэрэгъулым и щхьэр бжэм кыидигъэжащ.

– Пащтыхь дотэм хыбар схуевгъащлэ: кыэрал мыхуэрыр кыылызох! – жиладщ Куэсэ-уэзыр.

Зы илгъэс нэхъ дэклижакыым: зауэр увылащ. Янычархэр ягъэсабырыжаш, сипаххэми флы зыкырашэжаш. Дыгуэгуакуэухэмрэ пащтыхьым епцлыжахэмрэ хуэфашэр иращлащ. Къэралыр и плэ иувэжаш. Пащтыхьым «уэху!» жилэжаш, и гур зэгъэжаш. Зыт кыыгурымылуэр: сыт мэлыхуэм Куэсэ-уэзыр кырищлар?

Пащтыхьыр зэгуэрым абыкля еупщлащ Куэсэ-уэзыр.

Хьэпсым щиса махуэ плыщлыр игу кыэклыжри, Куэсэ-уэзыр плыжь хуащ.

– Зыри кыызищлакыым, – жиладщ Куэсэ-уэзыр. – Лажьэ зымылэ мэлыхуэр си зэранкля бэлыхь зэрыхэхуар сигу схутегъэхуакыым. Аращ сыщлыщлэгъуэжар – мэлыхуэ хейм хьэзабыр щхьэщысхын папщлэ.

Ныбэгъуэхьэш

Гочэ* яубыдри зэтраухуэнщлащ тыркудзэм. Быдаплэм аскэрищэрэ щэ ныкыуэрэ кыиданэри, дзэр щхьэщыклящ. Пащтыхьымрэ пащтыхьым щлыгыуу дзэмрэ поплъэри, илгъэсым щлыгыуауэ быдаплэм дэсщ аскэрищэмрэ щэ ныкыуэмрэ.

Кыызылэлм клуэ гуэгур а быдаплэмкля блэклирт. Бжыыхьэр кыихуауэ, Куэсэ-уэзыр и кыуэдзэхэм ящыщ кыэсащ быдаплэм. Абы кыажрилэщ пащтыхьыр иран гунапкъэм кыызэрыщыгувэр – щлэх кыэклуэнукыым. Быдаплэм лэщи гыни дэсщ, кыемэщлэклинур ерыскыыращ – мазищ-пллы нэхьыбэ ирикыунукыым. Сыт ящлэнур? Бгы

* Гочэ – бэлкыан щыналгъэщ. XVII ллэщлыгыуэм Тыркумрэ Австриемрэ абы куэдрэ щызэ-зэуащ. Апхуэдэ зауэхэм ящыщ зыщ хыбарым лъабжьэ хуэхуар.

щхьэдэхыплэхэм уэс кыщесаси, кыуаплэ ялэжкыым, щымахуэр икыыху быдаплэм дэсын хуейщ.

Бэрхъан-бей, щхьэгубжэ зэвым бгъэдэувауэ, аузым допллэ. Хэплээгубжэ я луэхур, ерыскыыр кьалэщлэухауэ, быдаплэм кьыдэнэнклэ шынагуэщ.

– Алыхыым и гуцлэгъур инц! – жиладц Бэрхъан-бей, хэгупсысы-хьауэ.

Пщэдджыжь гуэрым Махъмут-агъа кыщыхьащ Бэрхъан-бей деж. Игу кьэклам епллэ: Адельсберг, е Рискинч, е Брег щхьэ кьэбу-быд мыхьурэ! Гробинки* дэбгъаклуэ хьунуш. Ерыскыи щагъуэтынуш а кьалэхэм – кьахьунцлэнц.

– Быдаплэр хэт кыыхуэдгъэнэн? – цлэупцлэщ Бэрхъан-бей.

– Аскэр щэ ныкьуэ кьыдэднэмэ, абы яхьумэфынуш быдаплэр.

– Аскэрищэ флэкл димылэу, дауэ дазэрытеуэнур? Дапэлъэщын?

– Аскэрищэм дрикьунуш.

– Аскэр щэ ныкьуэм быдаплэр яхуэлыгын?

– Махуипцлэ нэхьыбэ дыкьэтынукьым: кьэтхьунцлэнци, кьэдгъэ-зэжынц.

– Махуипцлэ дэнэ кьэна, сыхьэтипцлым кьэхьунур пщлэнукьым.

Цыыху губзыгъэщ Бэрхъан-бей, кьриклэуэнклэ хьунум емыгупсы-сауэ, луэху пхухыхьэнукьым. Таучэлыншэкьым – хьэуэ, икли цыыху ха-хуэщ, лыгъэ хэлъщ. Ллы хэщыхьащ, щхьэ гьумщ, и щхьэр кьыте-хьэлъэрэ жыплэнц, плээгъуамэ. Акъылклэ зыхуэупсам ящыщ Бэрхъан-бей – алейклэ щхьэ гьум! И акъылыращ кьыдэзыхар – лъэпкь цлэрылуэ кьыхэклакьым. Дзэ пашэ цлэрылуэщ зэрыщлалэ лъан-дэрэ. Пащтыхьым дзыхь кьригъээрэ, зауэ кыыхьыр щеклуэклэ лъахэм и гьунапкьэм тет быдаплэм дагъэтыхьащ: «Сыти щлэ, быдаплэр бийм щыхьумэ!» – жари. Пащтыхьым дзэ кьышэху, быдаплэр бийм лэригъэхьэж хьунукьым Бэрхъан-бей. Жылэгъуафлэщ ар, уи кьарум кьыхьмэ. Аскэрищэрэ щэ ныкьуэрэщ быдаплэм дэсыр. Аскэрищэр быдаплэм дэпшрэ зэуаклуэ-хьунцлаклуэ епшажьэмэ, кьэнам быдаплэр яхузэтэлыгын? Быдаплэм аскэр щэ ныкьуэ флэклэ кьызырэдымынэжар кьыщлэнци, бийр кьобгъэрыклуэнц. Сыт яхузэфлэкынуш аскэр щэ ныкьуэм? Аращ Бэрхъан-бей хэзыгъапллэр.

– Ерыскыыр кьытлэщлэухэмэ, тцлэнур сыт? – цлэупцлэщ Махъмут-агъа.

– Алыхыым и гуцлэгъур инц! – жиладц Бэрхъан-бей.

– Щымахуэр кьэсащ...

– Алыхыым и гуцлэгъур инц.

– Тцлэнур сыт жызола!

– Тцлэни тшхыни дгъуэтынц.

– Дымыгъуэтмэ-щэ? Дыкьаувыхьмэ-щэ?

– Алыхыым дыкьыхьумэнц!

Махъмут-агъа захуэт: хытлыгум хуэдэщ быдаплэр. Кьалэ унэсын щхьэклэ, махуитлэ гьуэгу дэлъщ. Щымахуэр кьатэуэмэ, щылуубаш: яш-хын дэнэ кьыздрахынуш? Быдаплэр бгынауэ иклуэтыжын хуей хьунукьэ итлэнэ? Бийр гьуэгуэм тезщ – уиклуэтыжыфын, аскэрищэрэ щэ ны-кьуэрэ флэклэ уимылэмэ? Пащтыхьым и дзэр кьыщысынур хэт ищлэрэ – зымы ищлэркьым. Гьэмахуэми кьэмысынклэ мэхьу. Удэлыхьынукьэ быдаплэм апщлондэху?

Зауэлыжыщ Махъмут-агъа, лэджэ и нэгъуэ щлэклащ. Илъэс

* Адельсберг, Рискинч, Брег, Гробник – Бэлыкъаным ит кьалэхэщ.

плыщ! хъуауэ хэтщ дзэм. И пащлэ-жьаклэр зэщлэтхъуами, лэщэр игьэттылъакъым. Бэрхъан-бей и жылэм флэкынукъым Махъмут-агъа, пщлэ хуещл, итлани... Егупсысауэ плэрэ Бэрхъан-бей мы луэхум? Луэху джэгукъым. Быдаплэм кьыдэнащ, щымахуэр къэсмэ. Шхыныр кьалэщлэхуэнци, быдаплэм дэлыхьынщ. Аращ Махъмут-агъа щлэгъузавэр.

– Сыт и мыхьэнэ быдаплэм дыдэсклэ? Дыдэкыркъым, дыдэплъыркъым. Дыдэлыхьынущ.

Бэрхъан-бей погуфлык!

– Умыгузавэ, Махъмут-агъа! Алыхьым дыкьельагъу. Алыхьым и гущлэгъум дыхинынкъым.

– Итлани...

– Алыхьым и гущлэгъур инщ жыслакьэ!

Пэшым зы чауш* кьыщыхьаш – щлалэ пащлэ фыцлэ, хэщыхьауэ.

– Зиусхьэн! Сэмэгурабгъумклэ щыт чэщанэм ис кьэрэгъулым чэруанаклуэ кьылэщлэлъэгъуауэ желэ. Сыклуэри сеплъати, чэруан си гугъэкъым. Дзэуэ кьысфлощл, – жилащ чаушым.

– Куэд хьурэ?

– Цыху щипщ-щиппл хьунщ жызолэ.

– Гайдук хьунщ.

Бэрхъан-бей кьэтэджащ.

– Делпынкьэ! – жери пэшым щлэклащ, и цей кьуаклэр щипуцлэри чэщанэм дэжеящ. Махъмут-агъарэ чаушымри клэлъыдэжеящ чэщанэм.

Чэщанэм иувэри, лэдакьэжьауэ ищлащ Бэрхъан-бей. Пщэдджыжь пшагъуэ мащлэм кьыхэкла гупышхуэр илъэгъуащ Бэрхъан-бей.

– Гайдуккъым! Зауэл! защлэщ! – жилащ Бэрхъан-бей. – Дыкьаувыхьын мурад ялэщ, дауи.

Махъмут-агъа и нэр жан дыдэтэкъыми, гайдукрэ зауэллрэ зэхигъэкыфакъым.

– Сыт зауэл! кьыщыпфлэщыр?

– Бжырэ бэракьрэ ялыгъщ. Топитли кьыздалъэф.

– Сыт тщлэнур?

– Алыхьым дыщыгугъынщ. Уплащлэ хьунукъым. Дегупсысынкьэ иджыпсту.

Сыхьэтит! нэхъ дэклакъым: биидзэр кьэсри быдаплэр кьаувыхьаш, зэрогъэкий, зэрогъэгуо, я лэштлымыр ягъэдалъэ, аскэрхэм кьохъуэн-кьоцлэн. Куэбжэр ягъэбыдащ, кьэбгъэрыклуэклэ, быдаплэр кьахуэщтэнукъым. Езыхэри дэкыфынукъым быдаплэм, ныбгъуэхьэ-шым кьинащ.

«Кьыдэбгъэрыклуэ хьумэ!» – жари, быдаплэм дэсхэм загъэхьэзыращ, фочхэр яузэдащ, я сэшхуэхэр, джатэхэр щлэлъыкля хьэзырщ. Бэрхъан-бей унафэ ищри, аскэр тлощл хуэдиз флэмыщлым етлысыллащ, яущэбын щхьэклэ. Флэмыщлыр иригъэуэщэба нэужь, гыныр зыщлэлъ щлыунэм и бжэр луригъэхаш Бэрхъан-бей. Щлыунэм ихьэри, япэ зылуллъа кьэп зыбгъупщл иригъэунэщлащ Бэрхъан-бей, гыныр адрей кьэпхэм щхьэщригъэклутэри, кьэп нэщлхэм флэмыщл сабэр из яригъэщлащ. Флэмыщл сабэр из ящри, кьэпхэм я щхьэр щхьэщапхыкыжащ. Щлыунэм кьыкыжри псыкьуийм бгъэдыхьаш Бэрхъан-бей. Махъмут-агъаи чаушри щыгъуэщ. Псыкьуийм иплъэри, чаушым еджащ Бэрхъан-бей:

* Чауш – дзэлл, унтер-офицер.

Адыгэ хэхэс литературэ

– Си гъуэлъыплэ щлагъым хъуржынитІ щлэъци, къысхуэхъ.

Махъмут-агъа къытреч:

– Иджыпсту къыдэбгъэрыкӀуэнущ. Топыр егъэузд.

– Хъэуэ. Топ дыхуеинукъым.

– Бийм я топыр къыттрагъэпсащ.

– Къыттрегъапсэ – сыт яхуэпщлэр?

– Ди итІ зэтедзауэ дыщысыну?

– Дыщысынукъым.

– Сыт-тлэ тщлэнур?

– Аскэрхэм яжелэ: сэ нэзгъээжыху, клакхъу щлрырамыч!

– Хъунщ.

Махъмут-агъа лумыкӀыж щыкӀэ чаушыр къэсыжаш, хъуржынитІ къыхъри. ХъуржынитІым я щхъэр итІатэри, ярылгыр псыкъуийм ирикӀутащ Бэрхъан-бей.

Махъмут-агъарэ чаушырмэ я нэр ягъэуплэраплэ, зыри къагурылуакъым.

– Иджы депсалъэ хъунущ ди бийм. Дыхагъээзыхъмэ, зеттынщ.

– Зеттынщ жыплэ?!

– Быдаплэм дыдэкӀынщи, хуит яхуэтщлынщ жыхуэслэщ.

– Уи флэщ хъэмэ угушылэрэ, зиусхъэн?

– Си флэщщ.

– Гыныр ди гъунэжщ, лэцэ дилэщ. Ерыскъыми мазищкӀэ дрикъунущ. Сыт быдаплэр щлёттынур? Аскэрхэм къыпхуадэн ар?

– Абы щхъэклэ умыгузавэ. НакӀуэ, си ужь ниуви. Сэ сагурылуэнщ аскэрхэм.

Бэрхъан-бей дэкуеиплэм теуаш, и пащлэклэ щлэгуфӀыкӀыурэ. Махъмут-агъаи чаушри къыкӀэлъоуш, зоплгыжри я дамэр драгъэуей. Бэрхъан-бей ещлэ: тырку аскэрым сыт хуэдэ унафэри игъээщлэнущ, уи псалъэр тӀэужылэ ищлынукъым, бийм зет жумылэ закъуэмэ. АбыкӀэ ухэзэгъэнукъым: и псэ пытыху, бийм зритынукъым. Зритын хъумэ, зиукӀыжынуш, ауэ бийм и лэмыщлэ зрилъхъэнукъым.

«Къээгъэдэлъуэфмэ, сеплгынщ», – жиӀаш Бэрхъан-бей игукӀэ.

Блыным техъа нэужь, Махъмут-агъа зыхуригъэээкӀаш:

– Аскэр пашэхэр къысхуеджэ. Дызэпсэлъэн хуейщ. КӀуэ, еужьэрэкл!

Блыным здытетым, бийм и дзэм хэплъащ Бэрхъан-бей: зауэлӀи щыщым щлэгъунущ. Зэщлэуздащ, загъэллхъуллбжь, мурадыфӀлэжы.

ДакъыкӀитІ-щы нэхъ дэмыкӀлауэ, Махъмут-агъа аскэр пашэхэр къы-зэхуишэсащ. Пащтыхъым нэгъабэ кърита сэшхуэм зытригъащлэри, Бэрхъан-бей аскэр пашэхэм я пащхъэ иуващ.

– Дыкъээзыувыхъахэр дэр нэхърэ ззырнэхъыбэр фолъагъу. ХуэдиткӀэ нэхъыбэщ. Быдаплэм дыдэсмэ, ерыскъыр мазищщ зэ-рытхурикъунур. МазищкӀэ дыдэллхъынкъым быдаплэм, икӀи ды-даукӀыхъынкъым, бийр къыдэбгъэрыкӀуэкӀи къытпэлъэщынукъым – езэгъыплэ илэжы быдаплэм. Шхыныр къытлэщлэухэмэ-щэ? Дыдэллхъакъэ итӀанэ быдаплэм? Дызыщыгугъын дилэжы. Щымахуэр икӀыху, пащтыхъым дзэ къришэжъэнукъым. Къыщлри-мышэжъэнур, бгым къыщхъэдэхыфынукъыми, аращ – щымахуэр икӀыху, уэс телъынуш. Быдаплэм дыдэкл хъунукъым.

– Сыт щлэмыхъунур?

– Щлэмыхъунур флэагъуркӀэ: хэлгыр куэбжэ зэвщ, куэбжэ зэ-

Адыгэ хэхэс литературэ

вым дыщыдэкклэ зырыз-тлурьтлурэ дызэтрауклэнущ, луащхэм кыытеттысхэнурэ. Къэнар аузым дауклыхынущ.

Махъмут-агъа кыыщичын хъзырщ.

– Бийм зеттынукъым дэ! – кыыхэккыииклащ Махъмут-агъа.

– Зеттынукъым. «Зеттынущ» жызылар хэт? Сэ жысла? Жыслакъым.

Бзаджагъэ дыхуеклуэнщ – аращ зи ужь ситыр.

– Дауэ?

– Дыкъэбгъапцлэркъэ?

– Дыщыгъэгъуазэт!

– Дзыхь кысхуэфщли, фыкъызэдалуэ. Бийм зестын мурад силэкъым сэ, сызэребзэджэклынщ сызыхэтыр! Фи флэщ хьурэ?

– Мэхьу!

– Хьумэ, аскэрхэм я деж вгъээжи, фысакъ. Сэ унафэ сымыщлауэ, зы лъэбакъуэ фымыч! Дызэгурылуэрэ абыклэ?

– Дызэгурылуэ!

Аскэр пашэхэм блыным зытрагуэшэжаш. Махъмут-агъа Бэрхъан-бей кыыбгъэдэнащ.

– Тэрмэшыр кысхуевджэ! – жилад Бэрхъан-бей.

Тэрмэшыр зыщлагъури, Бэрхъан-бейрэ Махъмут-агъарэ блыным теуващ куэбжэм ищхэккэ.

– Сытклэ кыытхуей хьуа мыхэр, еупщыт! – жери Бэрхъан-бей тэрмэшыр япэ иригъэщаш. Быдаплэр къэзыувыхьахэм еупщлащ тэрмэшыр.

Тыркубзэккэ жэуап къратыжаш:

– Быдаплэр хуит кыытхуэфщыж! Фыарэзыуэ фыкъыдэмыккэмэ, дынывэбгъэрыклуэнурэ фызэтедуклэнущ!

Къэбгъэрыклуэнухэм тыркубзэ зыщлэ яхэтти, Бэрхъан-бей тэрмэшыр луигъэклуэтащ.

– Быдаплэм дыдэклынщ, дызэгурылуэмэ. Дызэгурывгъалуэ.

– Дызэгурылуэнщ. Жылэ.

Цыхуищэрэ щэ ныкъуэрэ дыдэсщ быдаплэм. Псори дызауэллщ. Сабии, цыхубзи, лыжь-фызыжы ди гъусэкъым. Фыкъыдэбгъэрыклуэккэ, быдаплэр кыыфхуэщтэнукъым. Іэщэ ди куэдщ, гын ди куэдыклейщ! Ерыскъыри ди мащлэкъым – дызрикъун дилэщ. Ди Іэщэм хуэдэ флээгъуакъым. Зылі кыытхуэвгъаклуэ: ди Іэщэри, гынри, ерыскъыри едгъэлъагъунщ, ди зауэллхэми еплъынщ. Пцы дыупсрэ дымыупсрэ и нэккэ ирелъагъу! Шэс фэттынщ, фи цыхур нэклуэжыху. Итланэщ дыщызэгурылуэнур – быдаплэр хуит фхуэтщлынрэ фхуэдмыщлынрэ.

Бийр зыбжанэрэ зэчэнджэщаш, кыызэрыгъэплъауэ. Сытми, акъылэгъу хьуащ Бэрхъан-бей жидамккэ. Зылі къагъэклуащ, Іэщэ имылыгъыу. Езыхэми зы аскэр бийм иратащ шэс папщлауэ. Плъаклуэ къэклуа лым быдаплэ клуэцым зыщиплтыхьащ: гын зыщлэлщылуэнэми щлэшащ, топхэри, фочхэри, сэлэтхэри ирагъэлъэгъуащ.

– Укъэзыгъэклуам деж гъээжи, уи нэккэ плъэгъуар яжелэж! – яутыпщыжаш лыклуэр.

Лыклуэр быдаплэм даутыпщыкыжри, шэсыр кыыдагъэхьэжаш.

Сыхьэт ныкъуэ дэклащ. Бэрхъан-бей жэуапым поплъэ. Жэуап къратыркъым. Дакъыкыпщли дэккыжаш сыхьэт ныкъуэм и ужьккэ. Зыгуэр къэгуоуащ тыркубзэккэ.

– Сытклэ дызэрызэгурылуэнур? Сыт фызыхуейр? Фызыхуейр жыфлэ!

Бэрхъан-бей жэуап итыжаш:

– Мы быдаплэм илтэситI хъуауэ дьдэсщ. Щымахуэр къэблэгъащи, быдаплэм дыккъыдэнэнущ мы гъэми. Фыккытпэмыувмэ, быдаплэм дыдэкIынущ. «Фи Iэщэр вгъэтIыль» жывмыIэ закъуэ – шыхэри, гынри, ерысккыри къыфхудоуагъанэ. Дэ ди хэку дыкIуэжынущ.

Зэчэнджэщыжри, быдаплэр къэзыувыхъахэр арэзы хъуащ. Быдаплэм щхъэ ебгъэрыкIуэн хуей, аскэрхэр щыдэкIыжынукIэ! ДэкIыжыну къудейкъым: шыри, гынри, ерысккыри къыхуагъэнэнущ! УебгъэрыкIуэмэ, зыкъоми букIынщ, зыкъоми къаукIынщ. УзэрыукIыж нэхърэ нэхъыфIккэ, дахэкIэ узэгурыуэмэ? Дауи, нэхъыфIщ, акъыл хэлъщ абы. Мы аскэрхэм я пашэр губзыгъэ гуэр хъунщ!.. ДрырекIыж быдаплэм, зэпытрэ зэкIэсу ирекIуэ! Дэнэ кIуэн? Жыжкэ кIуэнуккъым: гъуэгум телIыхынущ, гъуэмылэ щыздрамыхъэжъэкIэ. Шхын щхъэкIэ мылIэмэ, гайдукхэр гъуэгущхэм тесщи, зэтраукIэнущ.

– Дыарэзыщ! – къэгуоуащ быдаплэр къэзыувыхъахэр. – Дызэгуролуэ!

– Дыккэвгъэгугъэрэ ди гугъу къэвмыщIынкIэ? – щIэупщIащ Бэрхъан-бей. – Быдаплэм дыщыдэкIкIэ фыккыдэжэнуккэ?

– Дывэжэнуккъым! Псалъэ фыдот!

– ФепцIыжынккэ фи псалъэм?

– ДепцIыжынккъым!

– Ар сыткIэ ди фIэщ фщIын?

– Тхъэ фхуэтIуэнщ!

– НтIэ, – жиIащ Бэрхъан-бей, – дэ щэрэ щэ ныккыуэрэ дохъу, фэ щыщым фыщIегъу. ГупитI зыфщIи, зы гупым я Iэщэр ирырегъэтIыль. ИтIанэ зэхуэдэ дыхъунущ. Быдаплэм дыдэкIа нэужь, къыдыхъэнур Iэщэ зыIыгъхэращ. Iэщэ зыгъэтIыльахэр иужькIэ къыдыхъэнщ. Гынрэ топрэ къыфхудоуагъанэ. Быдаплэм фи топитIри дэфшэ. Ауэ псалъэ къыдэфт мо Iуащхэм дынэсыху, быдаплэм фыныдэмыкIынкIэ!

Бийр абы нэхъ игъэчэнджэщаш. Зыкъомрэ зэчэнджэщри, бзаджагъэ халъэгъуаккъым абыи: псалъэ птамэ, уепцIыж хъунуккъым. Бийм гупитI зращIыкIащ. Зы гупым Iэщэр ягъэтIыльащ.

Куэбжэр къызэIуахри, Бэрхъан-бей япэ къыдэкIащ быдаплэм. Ар лъэст. Бэрхъан-бей и ужь итщ аскэрищэрэ щэ ныккыуэрэ. Аскэрхэм я фочхэр, мэлухухэр, сэшхуэхэр, джатэхэр, афэ джанэхэр дыгъэм полыд. Лъэбакъуэ щитI хуэдизкIэ къыбгъэдэкIуэтащ аскэрхэр быдаплэм. Бийр зэрыгъэкIийуэ дохъэ быдаплэм. Быдаплэм зэрыдэгуэри, я бэракъхэр чэщанэхэм фIадзащ. Топхэри далъэфаш, хыв плIэпккIэ. Быдаплэм и щIыбкIэ къэнар гухэмрэ хэлъэ зытелъ къыдырхэмрэщ; гухэм гынри къранаш – ягу къэмыкIыжарэ е къафIэмыIуэхуарэ: «Аскэрхэр щIэпхъуэжаш, я шыкIэ мафIэ егъэуауэ!»

Бэрхъан-бей, быдаплэм лъэбакъуэ щитI хуэдизкIэ къыбгъэдэкIуэта нэужь, къуэдзэм еджаш:

– Махъмут-агъа! Iуащхъэр убыд!

Аскэр щэ ныккыуэ зыщIигъури, Махъмут-агъа Iуащхъэм зыщигъэбыдащ наплэзыплэм. Быдаплэм и сэмэгурабгъумкIэ чыцэм хэт шыгухэмрэ къыдырхэмрэ яубыдащ аскэр плIыщI ежажъэри. Быдаплэм дзээрыгуахэм къагурыIуаккъым тыркухэр зыхэтыр: я нэр кърагъэжауэ, блыным тетщ, аскэрхэм къакIэлъоплъри. Зыр зым йоупщIыж: «Сыт къэхъуар? Сыт мыбы къыдащIэр?»

Блыным къегуоухащ:

– Быдаплэм фыдэклыжащ! Щхъэ фымыкыуэжрэ?

Бэрхъан-бей дыхьэшхащ:

– Фыкъэдувыхьащ! Зыкъэфт!

Блыным тетхэр зэплъыжащ. Иужьым, я пылэкур кызыэрырау-дар кьагурыуэжри, зэхэзежэ хьуащ, зырыгьэклиащ, зэрыгьэгуоуащ, аскэрхэм кьехьуэнащ, кьецлэнащ, шабзэшэ кьраутлыпщащ, фочхэри яузэд. Шыгухэмрэ кьыдырхэмрэ кьыбгьэданахэр аскэрхэм зэраубы-дари зэрапхари яльгьэуащ быдаплэ блыным тетхэм.

Бэрхъан-бей гуоуащ:

– Фысфлэтхьэмыщклэщ! Шэр фымыух – иужьклэ кьыфщхьэпэ-жынщ! Гум кьивна гыныр сэ кьыслэрыхьащ. Гын фимылэмэ, фи фочи фи топи сыт и мыхьэнэ? Баш хуэдэщ! Быдаплэм фыкыдэклыфмэ, фепль: зырыз-тырытырэ физэтэдуклэнщ! Зыкъэфт! Зыкъэфтын му-рад фщымэ, дызэпсэлъэнщ.

Фочауэ макьыр зэпыуащ, быдаплэр щым хьуащ.

Бэрхъан-бей нэхъри яжьэхекьузэ: бгьэгупсысэ хьурэ куэдрэ! Я акьылым ихун хуейщ, ягу кьихьэжыху зыплэжьэ хьунукьым.

– Топ кьыфхуэдгьэна щхьэклэ, гыни шэи кьыфхуэдгьэнакьым. Фи лыкыуэм езгьэлъэгьуа кьэпхэм ильыр гынкьым, флэмыщлэщ. Фи флэщ мыхьумэ, кьэпыщхьэр фтлати, фепль. Псыкьуйым щхьухь хэсклытащ – фефи, фепль, ари фи флэщ мыхьумэ. Махуищ дэклэмэ, псы щхьэклэ физэтэллэнущ. Фи жагьуэ-фи щлэсэми, зыкъэфтын хуей хьунуш. Си лэмыщлэ фильщ, кыапли-жапли филэкьым, фылэмалыншэщ!

Быдаплэм лэуэлъауэ кьыдолук, улэгьэ хьуахэм я щэлэ макьыр зэ-хыбох, топхэр зэралъафэ... Сыхьэт ныкьуэ дэклагьэнщ, абы тетурэ. Акьыл зилэ быдаплэм дэсарэт жыплэ хьунуш: акьыл зилэ кьахэклэщ. Псым еплъри – шыугьэщ, хадзар хэт ищлэрэ? Щлэунэм щлэладэри кьэпыщхьэр ятлэтащ: кьэпым ильыр флэмыщлэ сабэщ. Псы ямылэмэ, гын ямылэмэ, сыт зыщыгугьынуш? Тыркухэр кыуэжын я гугьати, кьагьэклэрэхьуэжри быдаплэр кьаувыхьащ. Ныбгьуэхьэшым кьы-накьэ! Тыркухэм зратын флэклэ, нэгьуэщлэ кьахуэнэжакьым.

Егуоуащ тыркухэм:

– Быдаплэр кьыфхуэдгьэнэнщ, дызэгурыуэмэ. Дызэгурыувгьауэ.

– Сытклэ дызэрызэгурыуэнуш?

– Ди лэцэр ттевмых. Ди лэцэр ттевмыхмэ, лъэныкьуэ зедгьэзы-нуш.

Бэрхъан-бей арэзы хьуакьым. Топи, фочи, гыни зыдэмылгыж быдаплэ уи натлэм ибуклэн! лэцэр дебгьэхрэ быдаплэм удэтлысхьэжмэ, ныбгьуэхьэшым уитлысхьэжауэ аракьэ! Я щхьэклэ ягьэунэхуащ ар!..

– Ар хьункьым! – жилащ Бэрхъан-бей.

– Хьунур сыт-тлэ? Дауэ дызэрызэгурыуэнуш?

– Дызэрызэгурыуэнураш: быдаплэм лэцэ дапщэ дэлъмэ, блы-ным кьевдзыхынщ: топи, фочи, сэшхуи, джати, кьами, мэлэуи, шабзи, бжыи. лэцэр дыбжынщи, тщывгьэпщкыуаларэ тщывмыгьэпщкыуаларэ кьатщлэмэ, итлэнэ депллынщ.

– Сыт дызэплъынуш?

– Дызэплъынуш вжеслэнукьым, лэцэр блыным кьевмыдзыхауэ.

Махуищклэ зралъэфыхьащ быдаплэм дэсхэм: «Тыркухэм щхьэр ягьэуз!» – жари. Жэщклэ кьыдэклэуэсыкылым мурад зыщлыр куэбжэм лэуакыхь – мазэгьуэ нэхуш! Аскэрхэм уалэщлэклын: быдаплэр кьау-выхьащи, бзуи кьыдэлъэтыкылыфынукьым. Быдаплэм даубыдахэр

псыхуэлэм еукI, гынри кьалэщIоухэ. Абы фIэкIмэ, зэтелIэнущ. ЛIо ящIэнур? Щхэ зыфIэтым кьыгуролуэ ящIэн хуейр: затын фIэкI кьа-хуэнэркьым.

Ещанэ махуэм, нэгьуэщI кьахуэнэжатэкьыми, Iэщэр блыным кьраутIыпщхэхащ. Блыным, уэф хуэдэ, кьещэцэхаш топи, фочи, сэшхуи, джати, кьами, мэлуй, шабзи, бжьи.

Аскэрхэм Iэщэр зэщIакьуэри Iуащхэ кьуагьым щызэтралъхэащ. Iуащхэ кьуагьым щызэтралъхээн и пэ Iэщэр иригъэбжащ Бэрхъан-бей. ЦIыху щищым я Iэщэц – кьагъэпцIакьым. Аскэрхэр зыщIигьури, быдапIэ куэбжэм бгъэдыхэащ Бэрхъан-бей. БыдапIэм дэсхэм егуо-уащ:

– Блыным фыкьех, чэщанэм фыкьикIи, пщIантIэм фыщызэхуэс!

Сыт ящIэжынт: Iэцэншэц, хуащI я унафэщ.

Я сэшхуэхэр кьрахри, аскэрхэр быдапIэм дыхэащ. ПщIантIэм щызэхэуэвжэащ бийр. Бэрхъан-бей хуеямэ, цIыху Iэцэншэхэр быдапIэм диукIыхьыфынут – зылI кьелынтэкьым. Бийм и псэтэкьым Бэрхъан-бей зыхуейр. Зыхуейр ерыскьыт.

– Нэхъыхьхэр фыкьыхэкIи, фыкьызбгъэдэклуатэ! – унафэ ищIащ Бэрхъан-бей.

КьыхэкIри, Бэрхъан-бей бгъэдэклуэтащ: я щхэр кьыфIэхуащ, псы яхуэлаци, я Iупэр гьуцIащ, я дамэр гуэхуащ, щхэпцIэщ, бгынтIэщ, пьызащIэщ, зэхэуфIеящ.

– Хэт фи пашэр?

ЛIышхуэ гуэр кьыбгъэдыхэащ, жьакIагьуэ хъужауэ. И нэр кьож Iлым, и фэр пыкIащ. Петонлеч цIэрылуэт ар. И бийм и пашхэ иува нэхэрэ зэуапIэм кьыщаукIамэ, нэхъ кьыщтэнт Петонлеч.

Бэрхъан-бей жиIащ:

– БыдапIэм уи цIыху щэ ныкьуэ кьыдэзнэнущ шэсу. Уэ адреихэр дэшыж. Мазэ пIалъэ узот: хьэжыгъэ кьэп мин, прунж матэ щитху, мэл щитху, дагъэ фэнд щитIрэ щэ ныкьуэрэ, кхъуей матищэ, жызу-мыпс фэнд щитI кьысхуэпшэнц. Мазэм и кIуэцIкIэ кьысхуумышэмэ, быдапIэм кьыдэзна цIыху щэ ныкьуэр сукIынущ.

Петонлеч нэхэри фагьуэ хъуащ, и дзэр зэригъэшхаш.

Бэрхъан-бей тэрмэшым жриIащ:

– ЕупщIыт мыбы: псы хуэлIэрэ? Псы ефэнт?

Петонлеч жэуап кьритыжакьым.

Бэрхъан-бей аскэритI-щы псыхэ игъэклуащ. Псыкьуийм псы пэгун кьыщрагъэхуащ аскэрхэм. Езым псы фалъэ ириффри, пэгуныр Петонлеч хуишиащ Бэрхъан-бей.

– Ефэ. ТIэкIу шыугъэц – шыгьур хэткIухьыпакьым иджыри. Щхэухькьым псыкьуийм хэскIар – шыгьуц хэскIутар. Шыгьум фигъэ-шынащ, щхэухь фи гугъэри. Ажалым ущышынэ хьурэ? ЛIыр ажалым щышынэркьым...

Петонлеч, махуищ хъуауэ псы Iубыгьуэ Iухуатэкьыми, пэгуныр игъэщIеящ. Адрейхэри ежащ псыкьуийм – псы щхээкIэ лIэрт.

Бэрхъан-бей и бийр щIыунэм иришэхаш, аскэрхэм кьэпыщхэр яригъэтIатэри кьэпым илъыр Петонлеч кьригъэлъэгьуащ.

Кьэпыр щхээщыдгъэури, фIамыщI сабэ щхээщыткIутауэ аращ, и лъабжэм щIэлъыр гынщ. Плъагьурэ? – жери фIамыщI сабэр кьрит-хъужащ кьэпым. – Гын си куэдщ, дапщэц ухуейми, кьытегъази, быдапIэр кьэувыхь – сыпхуэгъэзащ!

Я псыхуэлэ ирагъэклэ нэужь, Петонлеч и зауэлхэр зэбгъурыу-вэжри быдаплэм дэклыжащ, я дзэпщыр я пашэу. Псывэм хакухьа джэд флэкл пщлэнтэкъым ахэр, быдаплэм щыдэклыжым плъэгъуамэ.

Мазэ плалъэр къыщысым, быдаплэм кърашэллэщ Бэрхъан-бей Петонлеч пиубыдауэ хъуар: хъэжыгъи, прунжи, дагъи, кхъуеи, жызу-мыпси, мэл щитхуи къыздахуащ. ИлъэсищкIэ яхурикъунут ар: пащ-тыхьыр лъэданэ ина щхъэкIэ, быдаплэм дэхсэр гүзэвэжынкъым.

Абрэдж пщэцэ

Нэху зэрыщ лъандэрэ дызытет лъагъуэм зэ къуэм дыдешэ, зэ джабэ нэклум зрешэкIри къуацэ-чыцэхэм дыпхокI, ди лъэгум мывэкIэщхьыр къыщIолъэлъ. ЩакIуэ сежьауэ арати, Къумдере щыщ зылI гъусэ сщIащ. «Нэхъ шэрыуэрэ хъэкIэкхъуэкIэм я плалъэ нэхъ зыщIэрэ ди куйем щыбгъуэтынукъым», – жари сагъэцIыхуащ лIыр.

Дунейр уфаш, уэш мащIэ къызыпхедз. Гъуэгур зэхуэдитI итщIыкIагъэнт, сыщешам: къуакIэбгыкIэм сызэхуикIащ, фочри къызэхъэлъэкI хъуащ.

– ТIэкIу дыгъэбауэ, жесIащ си гъусэм.

ЛIыр пыдыхъэшхыкIащ. Ешауэ фэ теткъым, гъуэгур зыхищIакъым, уеплэмэ, нэхъ жан хъуауэ къыпфIэщIынууц: къуакIэбгыкIэми гъуэ-гуакъуэми есэжащ, дауи.

– Уеша?

– Сешари сыт... – зызумысыжакъым, хуэмыхуфэ къызиплъынщ жыслэри. ЩакIуэ фочым нэмыщI, махуищкIэ дызрикъун гъуэмылэри си щIакIуэри лIым и плIэм илъц, къехъэлъэкIыуи фэ теткъым. Хуэмы-хуфэ зрезгъэплъ хъурэт апхуэдэлIым: сэр нэхърэ куэдкIэ нэхъыжъщ, пащIэ-жьакIэм тхъугъэ хидзаш, итIани сыщIыхъэнукъым.

– Зэ думыгъэплэщIэ, уемышамэ, – жиIащ лIым. – Мо бгыр къызэднэклIмэ, Акковук нэс гъуэгур занщIэщ – къыптехъэлъэнукъым.

Дежьэжри, сыхъэт ныкъуэ хуэдэкIэ дыкIуауэ, псей жыгышхуэ дрихъэллэщ. Жыгыр щыхупIэм щхъэщытт.

– Дыбауэ хъунуц иджы, – жиIащ щакIуэжъым, къэувылэри.

Фочыр жыгым езупсейри, сетIысэхаш. Тутын къисхри лIым хуэс-шиящ:

– Тутын зырыз дгъэсынщ, дыщысыху.

ЛIым тутыныр слIхакъым.

– Мыбдей тутын ущефэ хъунукъым.

– Сыт щIэмыхъунур? – згъэщIэгъуащ сэ.

– Хъунукъым...

ЛIым и щхъэр игъэсысаш. ИтIанэ къыщIигъуащ:

– Ялнызэфе и фэ идоплъ мы щыхупIэм. Мыбдейращ щыкIуэдар...

ЩыхупIэм щхъэщыт псей закъуэр уэшхым иуфэнщIащ, жьы къыкъуэуащи, жыг къудамэхэр зэредзэ; къуэ кIуэцIым пшагъуэ гуэ-рэнхэр къыдошэсыкI.

– Хэт ар, дауэ зэрыкIуэдари? – сеупщIащ щакIуэжъым.

ЛIыр етIысэхаш, и фочыр и куэщIым иригъэувэри зыбжанэрэ хэп-лъащ.

– Илъэс щэ ныкъуэм сыщхъэдэхаш, – жиIащ лIым. – СыщIалэ цIыкIут Ялнызэфе и хъыбар щызэхэсхам. Хъыбар Iэджи телукIащ

абрэджым...

– Абрэджым жолэ?

– Абрэджт. Цыыхубз абрэдж цылауэ пщлэрэ? И хыбар зэхэпха?

– Зэхэсахкыым. Гьэщлэгьуэныр кыызжеплай!

Щаклуэжыым и гуапэ хьуагьэнц ар зэрызгьэщлэгьуар. Іэджэм яхуиуэтагьэнц абрэдж цлэрылуэм и хыбарыр: сабийуэ зэхихами, кыилэщлэмыужгьуауэ илуатэ хьунц иджыри кьэс.

– Илэс пщыклух хьуа кьудейт ар, бгым щихьэжам. А зыпхьурац и адэм илар. Мэзхьумэм щыыхуэ иритати, зыбжанэрэ зыклэлыгьэклуащ Ялнызэфе и адэр: флишхын мурад ищлат. «Мыпхуэ-дизрэ укьысклэлымыклуэ!» – жери мэзхьумэм кьиуклащ Ялнызэфе и адэр. Ялнызэфе жандармэм хуэтхьэусыхащ: «Си адэр зыуклар уошлэ, щхьэ умыгьэтлысрэ?» – жери. Жандармэр фадэм дихьэха гуэрт. «Уи адэ си лажьэкьым сэ! – кыжрилащ. – Иджыри зэ укьысхуэтхьэусы-хэнщи, уи бзэгур кыистхьынщ!»

Хьыджэбз цыклар шынакьым. «Си адэр зыуклар умыгьэтлысмэ, пхуэфащэр уэсцлэнщ!» – жрилащ жандармэм. Ар игу тэхуэнт жандармэм: лажьэ зимылэ хьыджэбз цыклар бзаджэ кытритхьуащ, кьехьуэнри кьрихужьэжаш.

Ялнызэфе кьуажэм дэклащ абы и ужьклэ. Дунейм кытехьэжакьым зыкьомрэ. Жандармэр зыгуэрым зэшэзэлэ ищлащ. Зыуклар ягьуэтакьым. «Ялнызэфеш зыуклар, и адэм илэ ищлэжаш», – жалащ зыкьомым. Зыкьомми я флэщ хьуакьым: «Ялнызэфе Измир Іэпхьуащ, и благьэ деж щопсэу», – жари.

Тхьэмахуэ дэклауэ, мэзхьумэри кьиуклащ Ялнызэфе. Абыкли кыызтеувылакьым: лей зезыхьа бзаджэнаджэ зыбжанэ кьиуклащ. Лей зезыхьам защлэжыркьэ: унэм икын шинэ хьуащ, я псэр луклащ, уеблэмэ ди куйер ябгынэрэ нэгьуэщ! жылэ Іэпхьуэу щладзаш. Дэнэ Іэпхьуэми, Ялнызэфе Іэщлэлакьым: я лэзужьы ехури Іуеплэ. Зы цыхуи теплэркьым езым, кыздикли здэклуэжи зым ищлэркьым. Анэ-долэм ис абрэджхэр гуп-гупурэ зэхуос. Ялнызэфе гьусэ ищлакьым – и закьуабзэт.

Илэс пщыклухум щигьуклэ бгым исаш Ялнызэфе. Цыхупсэ зытригьэплэлакьым илэс пщыклухум и клуэцккэ. И ужь ихьаи кьеллакьым – и ужь ихьар кьиуклащ. Ди жылэм щыщ ирихьэпэмэ, кьоупщ: «Лей кыфклэлызэрахьэрэ? Хэт Іульхьэ Іихрэ?» Апхуэдэм и цлэ зрегьашцлэри, кьеукл. Лей зэрахьэни Іульхьэ Іахыни шинэ хьуащ кьулыкьушцлэхэр, хьэтхауэхэр, сондэджэрхэр, хеящцлэхэр.

Кьулейжхэм кьахуелуэху: мыпхуэдэ тхьэмыщккэм фьдэлэпыкьу, мопхуэдэ щлалэ зеиншэм кьевгьашэ, уасэ хуэфти; лэзмыш тефлхьэ, еджаплэ евгьэщ!... Игьэшынащ щэныбэжхэр! Зыгуэрым лей ирахмэ, лей зрахым желэ: «Си гугьу кьэвмыщ! Ялнызэфе сыхуэтхьэусыхэнщи, фезгьэукынщ!»

Дытыншаш илэс пщыклухум! Ди жылэ хьунщлаклуэ кьыдыхьэжакьым, лей щызэрахьэжакьым. Мэлым нэхэрэ нэхь Іэсэ хьуащ кьулыкьушцлэхэри хьэтхауэхэри! Іульхьэ Іахын дэнэ кьэна, я клэр я бэкьум даупщлащ, лэапэпцийуэ кьаклухь хьуащ. Зи фыщлэр, дауи, Ялнызэфеш! Ялнызэфе и цлэр иралуэмэ, хьэрэм зышхьимрэ лей зезыхьэмрэ я щхьэфэцыр мэтэдж. Лажьэ зимылэм я гугьу ищлэркьым Ялнызэфе, зеиншэм, фьзабэм, кьулейсызым ядопэпыкьу, зэрыхуэщлэклэ защлэгьакьуэ, жылэр и нэлэм щлэтщ. Псалээм щхьэккэ жыслэнщи,

Адыгэ хэхэс литературэ

мэджжытым сэху трамыклауэ ильэгъуакъэ – Ялнызэфе молэм хъыбар кърэгъащэ: «Мэджжытыр зумыхъэмэ, уи лъапсэр згъэсынщ!»

Къыхъ зезгъэщлащ, уезгъэшамэ, уигу къызуумыгъабгъэ. И клэм сынос...

Секе куйем урым хъунщлакуэ гуэр къыщыунэхуаш а зэманым. Аскэр къагъэклауаш, урым хъунщлакуэр ирагъэубыдыну. Iэхэлъахэр щлапщытыкларыэ, аскэрхэр ди деж къэсащ. Урым хъунщлакуэм и лъэужь техъакъым аскэрхэр. Ди деж къэсауэ, Ялнызэфе и хъыбар зэхахаш аскэрхэм. «Урымыр щыдымгъуэтклэ, ар дубыдынщ» – Ялнызэфе и ужь ихъаш аскэрхэр. Ялнызэфе и хэщлаплэр зрагъащлэри, бгым ихъаш. Мы псей жыгыжъым деж къыщаувыхъаш Ялнызэфе. Бзэгу зыхъар уэ къащэ: зыгуэрым бзэгу имыхъамэ, и лъэужь техъэнутэкъым, бэлэрыгъауи къалэрыхъэнутэкъым Ялнызэфе.

«Зыкъэт!» – егуоуаш аскэрхэр Ялнызэфе.

Ялнызэфе къажрилараш:

– Фэ, аскэрхэр, физидэлъху хуэдэщ. Филь згъэжэну сыхуейкъым.

Си гугъу къэвмыщ! фыслъэгъуакъым-сыкъэфлъагъужакъым!»

Аскэрхэм ар ядэнт! Фочклэ зэдеуаш!

Ялнызэфе къахэуэри, зыбжанэ уIэгъэ къищлащ – зыри къиу-кIакъым.

– Си гугъу къэвмыщ! фильм згъэжэнукъым! Физидэлъху хуэдэщ!..

Аскэрхэр зэхэзежэ хъуаш, адэ-мыдэклэ зыкъуадзээрэ, Ялнызэфе нэхъри къаувыхъ: «Псэууэ къэдубыдынщ!» – жаIа хъунщ.

Ялнызэфе къахэгуоуаш:

– Хэт иль вгъэжэнуэр, си дэлъху цыкIухэ! Лъы фымыгъажэ – фыхущIегъуэжынщ... Сыкъэфлъэгъуакъым-фыслъагъужакъым!

Аскэрхэр абрэдж пщашэм зэдеуаш:

– Дытехуаш! – кIиящ аскэрхэр.

Гын Iугъуэр кIуэдыжа нэужь, аскэрхэр мы псей жыгыжъым къепщылIащ. Ялнызэфе ягъуэтакъым: е псэууэ, е Iлауэ. Ягъуэтар Ялнызэфе и нэмэз щыгъэмрэ щхъэфIэпхыкI удзыфэмрэщ. Уэри щыри ягъээрэ езыр ягъуэтыжакъым – е и псэушхъэ, е и хъэдащхъэ!

Ялнызэфе зыри теплъакъым абы лъандэрэ. Мэлыхъуэхэм зэрыжалэмкIэ, уафэм нэхугъэ гуэр зэзэмызэ къохри мы щыхуплэм жэщкIэ къыщхъэщохъэ...

* * *

ЩакIуэжъым и хъыбарыр нигъэсащ. Пшапэр зэхэмыуэ щыкIэ Акковук дынэсын хуейти, афIэкла дыщыс хъунутэкъым – дыкъэтэджыжаш. Уэшхри теуаш, дыгъэр пшэ зэхуакум къыдэплъыжаш. Си фочыр зыпщIэхэслъхъэжри щыхуплэм сыщхъэщыхъаш. АпхуэдизкIэ къуэ куути, си щхъэр унэзащ, сыщеплъыхым. Къуэ кIуэцIым пшагъуэ гуэрэнхэр щызоджалэ, бгъэжытI-щы къуашхъэм щхъэщытщ.

– Аскэрхэм залэрымыгъэхъэн щхъэклэ, бгым елъагъэнщ Ялнызэфе, – жысIащ сэ, щакIуэжъыр къыщызбгъэдыхъэм.

– Хъэуэ! Хъэуэ! – идакъым щакIуэжъым. – Бгым елъэнутэкъым Ялнызэфе, Алыхъыр и фIэщ хъурти.

– Лъэтэжа-тIэ?

– Хэт ищIэрэ? Мыбдеж щыкIуэдащ. Мы псей жыгыжъым деж.

– Ар уи флэщ хьурэ?
И нэр щлюкьуанцлэри кьызэплъащ щаклуэжьыр:
– Ар зи флэщ мыхьу дэскьым ди жылэ! Илъяс щэ ныкьуэ хьуауэ ялуатэ...
Сыт пэбдзыжынт щаклуэжьым? Пэздзыжын згьуэтакьым: жылэм ямыщлэ ялуэтэнукьым...

Гьуклэ

Махуэр зи клыхагьым щызэпыуркьым клыщым сыдж макьыр. Гьуцл пльар сыджым трегьэлъадэри, уадэ хьэлъэмклэ йоуэ гьуклэр – мафлэ хьуасклэр мэлъейри, клыщ клуэцпыр зэщлагьэнахуэ.

Гьуцл хьарым ираубыда аслъэным ещхьщ гьуклэр, апхуэдизклэ плащэщ, лэчлэщ. Илъясипцл мэхьу мы клыщым зэрыщлэтрэ, абы лъандэрэ и лэдакьэ кьыщлэкла сэшхуэхэмрэ кьамэхэмрэ цлэрылуэ хьуащ – тырку гьунапкьэхэм щхьэдэхащ! Истамбыл дэс янычархэм сэшхуэ, джатэ, кьамэ кьащэхунумэ, япэ зэплъыр Хьэжэлий и дамыгьэрщ: абы и дамыгьэ телъмэ, сэшхуэми, джатэми, кьамэми укьагьэщлэхьунукьым.

Жырыр тлэунейрэ зэрапсыхь щыклэм щыгьуазэт Хьэжэлий. Абы ипсыхамэ, сэшхуэ дэнэ кьэна, кьамэри бгьэш хьурт, бгьэшклэ зэпылъэтынутэкьым. Хьэжэлий флэкл, зыри щыгьуазэтэкьым жырыр тлэунейрэ зэрапсыхь щыклэм и щэхум. Гьуклэгьэсэн кьыщтэртэкьым, псалъэгьуейт, клыщым кьыщыщлэклири зээмызэт. Фызи, быни, благьы илэтэкьым Хьэжэлий – и щхьэ закьуэ-и лъакьуитл. Щыгьуклэ куйем щыхэхэст Хьэжэлий. Клыщым зыгуэр кьыщыыхьамэ, псалъэмакьыр лэщэм, гьуцлым, жырым, мафлэм флигьэклиртэкьым. Уасэклэ ухигьэ-зыхьынутэкьым – ептыр и йхьэт, кьодэуэнутэкьым.

Лэджэ ягьэхьыбарырт гьуклэм щхьэклэ. «Паштыхьым и благьэщ», – жызыли щылэт. «Яукьынути, зигьэпщкьури, лъэныкьуэ зригьэзащ», – жалэрт нэгьуэщлэхэм. «Флыуэ илъягьуа хьыджэбзыр ллати, ар игу щыхьэри и щхьэр кьрихьэжьауэ аращ» – апхуэдэ хьыбары кьрахьэклирт цыхум.

Лъэпкь кьызэрыхэклэр Хьэжэлий и фэми кьылуатэрт: и нитпыр жант, кьабзэт, нэкли угьурлыфэт; и щхьэ и уасэ зыщлэж цыхур гьуэщэнукьым – апхуэдэт Хьэжэлий, и псалъэклэ кьудейри арат щыхьэт зытехьуэр: жьэнахуэт, и бзэр шэрыуэт, и псалъэр клэщл. Хэт езыр, сыт лъэпкь, дэнэ кьикла – ар зыми ищлэртэкьым. Ямыщлэми, цыхум флыуэ ялъягьуат, ирипагэрт я кьалэм апхуэдэ гьуклэ зэрыдэсым.

Псоми жалэрт:

- Ди Хьэжэлий!
- Ди гьуклэ лэзэ!
- Хэт кьыпэхьун ди гьуклэм!
- Жырым и щэхур ещлэ!

Гьуцл тыкьырым нартыху бзий хуэдэу плащлэу сэшхуэ кьы-хэпхуныр тынш! Ар хузэфлэклирт Хьэжэлий, абыклэ кьыщыыхьэн щылэтэкьым.

Илъяс пщыкьлутым итт ар, и адэр щауклам. Кьулыкьушхуэ зэрихьащ и адэм – бейлербей* лэнатлэ бгьэдэтащ. Игу кьэбгьа хьунти, пащтыхьым иригьэуклащ. Щлалэ зеиншэр и адэ кьуэшым зришэллэжащ.

* Бейлербей – куйешхуэм и лэтащхьэ.

Хьэжэлий и адэ кьуэшыр уэзирт, кьулейт, пщлэ илэт. Щлалэ цыкIур иригьэджэн и мурадащ и адэ кьуэшым, цыыхушхуэ, кьэрал унафэщI кьыхэкIынкIэ шыгугьырти.

Хьэжэлий щлалэ пагэу кьыщIэкIлащ: игу тыхуакьым тхьэмыщIкIафэ кьызэрыраплъар. «Зым и щыыхуи сыхуейкьым!» – арат игу темыхуар. И адэ кьуэшым кьыкIэщIэкIуэсыкIыжащ щлалэ цыкIур. Хьэулейуэ дэувэжри, кьыздыщыщIимыдза кьэнэжакьым. ИкIэм-икIэжым, Эрзрум гьукIэ лыжь гуэрым щрихьэллэри абы гьукIэгьэсэн хуэхьуаш.

ГьукIэ лыжьым Iэджэ кьригьэлъэгьуаш щлалэм. Аращ жырыр тIэунейрэ зэрапсыхь щыкIлэм шыгьуазэ зыщIар. Хьэжэлий гурыхуэт, и нэм илъагьур и итIым ящIынут. Зы махуэ зыщIригьэхакьым гьукIэн зэрыщIидзэрэ, пщIэнтIэпсыр кьызэрыпыжым гу лъитэххэркьым, шышхэнумрэ шыжеинумрэ фIэкI етIысэхынукьым. Уи гур хэхьуэрт, Хьэжэлий ипсыхьа сэшхуэр е кьамэр плъэгьуамэ, пIэщIэлъамэ! Зи гум мафIэ шыблэ цыыху Iээ дьдэт апхуэдэ сэшхуэрэ апхуэдэ кьамэрэ зыпсыхьыфынур. Хьэжэлий и сэшхуэр, езым и дамыгьэ тримыдзэми, зыхэгьуэщэн шыIэтэкьым, ар дэни кьыщацыхурт, дэни шыцIэрыIуэт. ГьукIэн зэрыщIидзэрэ зыщысхьыжакьым Хьэжэлий, и гуащIэрэ и IэщIагьэрэ еблакьым. Тхьэм жиIэмэ, и щхьэ псэумэ, иджыри сэшхуэ Iэджи, кьамэ Iэджи, джатэ Iэджи ипсыхьынщ Хьэжэлий – арат гьукIэм и гуращэр...

* * *

А махуэм, пщэдджыжь нэмэз ищIри, Хьэжэлий сыджым еувэлIащ – сыхьэтипщI нейкIэ кьылэтакьым и щхьэр, уадэр игьэтIылъакьым. ПщыхьэщхьэхуегьээзекI хьуауэщ пщIэнтIэпсыр щрильэщIэкIлар: гьущI упщIыIужар сыджым кьытрихыжри зригьэтIылъэкIлащ, зызэпилъэщIыхьыжри кIыщыбжэм иуващ. БжьыхьэкIапэм бзур щозэгьэж, мулэзиным и макь зэпышыр мэжджытымкIэ кьолукI – ичынды нэмэзым и чэзуш.

Андэз ищтэщ, и Iэщхьэр кьрихьэхыжри кIыщым кьыщIэбэкьукIлащ гьукIэр, кIыщыбжэр иридзыллэри (IункIыбзэ ирит и хабзэтэкьым) мэжджытым кIуаш.

Кьалэ гьунэм щыт мэжджытым екIуалIэ хабзэр нэхь хуэмыщIахэрат. Мэжджытым азэнджапIи хэттэкьым, мулэзиныр щхьэгьубжэм кьыIуувэурэ азэн джэрт, нэмэз щыгьуэ хьуамэ.

Мэжджытым шыщIыхьэм, гьукIэм гу лъытащ цыхур нобэ зэрыIувым. Андрей махуэхэм мэжджытым уэздыгьыщт шыпагьанэр, ныщхьэбэ мэжджытым уэздыгьэ псори шыпыгьэнат, нэщI мазэ кьыхьа хуэдэ.

Хьэжэлий бжэщхьэлум ебакьуэри етIысэхаш. Кьыбгьурысхэм кьыжралаш Конья дэрбыщитI* кьызэрикIлар: дэрбыщитIыр жасы хьуху кьахуеджэнут Руми**и пшыналгэ цIэрыIуэм – «Месневи».

Нэмэз ящIри, цыхур зэхэтIысхьэжащ. ГьукIэри и пIэ икIакьым: «Дэрбыщхэм седэлэуэнщ», – жери.

Я макь утIыпщауэ, дэрбыщитIыр чэзу-чэзууэ кьахуеджащ Руми и пшыналгэ цIэрыIуэм – жасы хьуху я жьафэр кьехакьым. Пшыналгээр зыхищIлащ Хьэжэлий, и гум ешыкьылIащ.

Руми и пшыналгээр и гум хыхьауэ, гьукIэр мэжджытым кьыщIэ-

* Дэрбыш – щоджэн (священник).

** Руми Джалаледин – кьэжэр усакIуэшхуэ, философ.

Кыштым щыхъэжри, бжэулъэ иритащ. Жэщ кээрэгьулхэр и нэгу щэтт иджыри: сыт зыхуеяр? Жэщым уэрамым удэт хьунукъэ? Мыхьунумэ, щхъэ ямыубыдарэ? ЯубыдкIэ, сыт пахын гьукIэм? Абыи егупсысаш гьукIэр.

Ешаш нобэ – зэрешар иджыпстуш щызыхищIар. Уэздыгъэри пигъэнакыым: плланэпэм дэт пхъэ гьуэлъыплэм зригъэукуриери мыщэфэр зытриплащ.

Пщэдджыжьым жьыуэ бжэм зыгуэр кьытеулуэри, кьыгъэушаш.

Хьэжэлий кьызэфIэтIысхъаш.

– Хэт ар?

– Бжэр Iух! ПсынщIэу!

Хэжеяуэ кьыщIэкIащ гьукIэр – жьыуэ зиужь и хабзэт. Дыгъэм и бзийр кыштым кьыщIедзэ – нэху зэрыщрэ куэд щIащ абы щыгъуэ. Дауэ хьуа ар, щхъэ хэжея? ИгъащIэм кьыщыщIакъым, щыхэжея кьэхьуакъым кыштым зэрыщIэт лъандэрэ. Нэху щакъэ – сыджым бгъэдэувэрт, уадэр кьыщтэрти. Иджы сыт кьэхъужар? Гувауэ зэрыгъуэлъыжарагъэнщ.

Зыкьилэтри, гьукIэм бжэулъэр Iуихаш. Бжэр кьызэлужри, нэхур гьукIэм и нэм кьыщIидзаш. ГьукIэм и пашхъэ итт жэщ кээрэгьулхэм я пашэр, хьэтхауэ зыщыплли кьеувэкIауэ. Я бгым ищIа сэшхуэмрэ кьамэмрэ я Iэпщэр ялыгъщ хьэтхауэхэм.

Хьэжэлий, и нэр кьыхуауэ, яIуплъаш «хьэщIэхэм» – пщэдджыжь нэмэзым зыхуейр сыт?

– Хьэжэлий, уигу кьыдумыгъабгъэ: уи кышчыр кьэтщын хуейш.

– Сыт щхъэкIэ?

– Буракъ-бей и чэтымрэ и унэмрэ яхьунщIащ ныжэбэ.

– Сыт, яхьунщIамэ?

– Аракъэ уи кышчыр кьэтщын щыхуейр!

– Сэ сыт си лажьэр?

– Лъэмыж щIагъым мэл щыфIагъэжащ дыгъуакIуэхэм. Буракъ-бей и ахьшэр зэрылъя бохьшэри кьыщIанащ лъэмыж щIагъым. Ахьшэр яхъаш, бохьшэр кьыхыфIадзэжащ!

– Сыт хузилуэху жьызолэ?

– Хуилуэхури? Буракъ-бей и бохьшэм ещхьыркъабзэ кышщ бжэлупэм кьыщагъуэтащ хьэтхауэхэм. Уи бжэщхьэлуми еплъ – лъызашIэщ!

И нэм дыгъэр кьыщIидзэрти, и нэр кьехьэлъэкIыурэ иIэтри, гьукIэр бжэщхьэлум еплъаш: бжэщхьэлум лъы пцIа телът! «Дэнэ кьыздикIар?» – зыхуихьынур ищIэркъым гьукIэм.

– КьинэмыщIауи, – кьыжьэхекъузэ кээрэгьул пашэм, – ныжэбэ лъэмыжым ушалъэгъуащ. Сыт лъэмыжым щыпщIар?

Хьэжэлий жэуап иритыжыфакъым.

– Къэфщ, – жиIащ кээрэгьул пашэм.

Хьэтхауэхэр кыштым зэрыщIэгуащ. Сыджым бгъэдыхьэри, хьэтхауэхэм ящыщ зы кIиящ:

– Мыдэ фыкъаплъэт!

ГьукIэр зэплъэкIащ: сыдж кьуагъым мэлыфэ кьуэлът. Дэнэ кьыздикIар? Мэлыфэр цынабзэщ, зэрытрахрэ куэд щIакъым. Хьэтхауэхэр зэ кээрэгьул пашэм йоплъ, зэ гьукIэм кьыхуоплъэкI.

– Ахьшэр дэнэ щыбгъэпщIуар? – щIэкиащ кээрэгьул пашэр гьукIэм.

Адыгэ хэхэс литературэ

- Сыт ахъшэ?
- Зыумысыж! Мэлыфэр кышым щхъэ кыщлэхута?
- Мэлыфэр кыздиклар сцлэркъым.
- Нтлэ, хэт зыщлэр? Си адэшхуэра?
- Сцлэркъым.

Имышлэр пэжт. Абы еплъакъым: и лэблэр яубыдри, гьуклэр ялъэфаш. Хьэтхауэ пашэр кьеупщлаш:

- Сыт жэщыбгым лъэмыжым щыпщлар?

Сыт щыпщлар? Щыпщлар ялъэгъуащ жэщ кьэрэгъулхэм. Жэщ кьэрэгъулхэр захуэщ: кыщиджэдыхын щылэкъым жэщыбгым. Унафэм щыгъуазэкъэ? Жэщыбгым лъэмыжым щытетаклэ, зыгуэр лэщлэщлаш, дауи...

Буракъ-бей мэл щитху ищати, кыщлихар ныжэбэ клуам фладыгъуащ. Щлалэ плэщэжытл кьалэщлэлъэгъуащ жэщ кьэрэгъулхэм – псым зэпрыкыжрэ пэт. Кьэрэгъулхэр щыхъэт зэрытехуэмклэ, а тлум я зыр гьуклэм ещхьт...

Жэщыбгым лъэмыжым утраубыдамэ, бохъшэ нэщлыр кыщ бжэлупэм кыщагъуэтыжамэ, мэлыфэ цынар сьдж кьуагъым кыкьуахамэ, хэтыт шэч зыхуашлыну? Гьуклэращ, дауи! Тхьэр бгъэпцлакъэ, уалэщлэклэм! Кьинэмышлауи, гьуклэр хэхэсщ... Пцы бупсынумэ, лам телъхъэ...

Гьуклэм и лэ сэмэгур паупщлын хуейуэ унафэ ищлаш хеящлэм.

Абы щыгъуэщ Хьэжэлий щышынар. Шынэри, и фэр пыклаш, и лупэм едзэкъэжаш. И лъэр щлэщлэурэ, кьэтэджыжаш. Хеящлэм йопль, и нэр кьихуауэ.

- Си лэр пывмыупщл, – елъэлуащ хеящлэм. – Си щхьэр пывупщл!

Игъащлэм лъэлуакъым а зэм флэкл.

Хеящлэ лыжьыр пхуигъэклуэтынт: жилам пхутеклынукъым.

– Хьэуэ, – кыжрилащ гьуклэм. – Уэ лы буклакъым. Лы буклатэмэ, уи щхьэр пезгъэупщлынут. Лы щыплэщлэмыулаккэ, уи щхьэр пезгъэупщл хьунукукъым – хабзэм идэркъым. Блэжьам и уасэщ кыпллысыжыну. Удыгъуащи, абы и уасэр упшыныжын хуейуэ уи пцэ кыдохуэ. Аращ уи лэр щыпезгъэупщлыну. Укьысхуэарэзыкъэ?

Гьуклэм и щхьэфэцым зрисащ: и щхьэр игу пыклими, и лэр игу пыкынутэкъым Хьэжэлий! И лэр пымытыжмэ, кьами сэшхуи хуэпсыхыжынукукъым. И итлыракъэ афэ джанэр зэпызыгъэлъэт сэшхуэр зэрипсыхьыр!

Гьуклэр хьэпсым ирадзащ. И лэр щыпаупщлыну попльэри исщ хьэпсым. И лэр пыбупщлэмэ, сытым щыщыж гьуклэр? Муслъымэным нэмэз умыщл жеплэри уи лэр паупщлри тлур зыкъэ! И лэр примыгъэупщлын щхьэккэ, хеящлэм иритын ахъши илэкъым гьуклэм – сыт ищлэну?

Кьалэдэсхэм ягу кьащлэмыгъумэ, зыщыгугъын илэкъым Хьэжэлий.

И насып кьрихьэккри, зигу кыщлэгъун кьахэклащ. Сэшхуэ, кьамэ, джатэ зыхуипсыхъа лэджэ кьэуващ: «Ди гьуклэжьым и лэр педгъэупщлынкъым!» – жари. Зэгурылуэри Хьэжы Мэхьмэд деж клуащ. (Абы нэхъ кьулей дэстэкъым кьалэм). Хьэжы Мэхьмэд куэдрэ зрилъэфыхъащ: хьэсы гуэрт, сомым утриуклэнут. Щыхагъэзыхыым («Улэмэ, дыуэщл дьнэклэуэнкъым!» – жралащ), дэнэ клуэжынт:

- Зэпыту фыклуэ! – кьажрилащ. – Гьуклэм и уасэр хуэстынщ,

дызэгурылуэмэ.

– Сыт дызэрызэгурылуэнур? – еупщлащ Хьэжы Мэхьмэд.

– Дызэрызэгурылуэнуращ: и лэр пезгъэупщынкьым, лыщлэ схуэхьумэ.

– Сыт ебгъэщлэнур?

– Бэзэрым треуви, лы схурещэ.

Егупсысри, модрейхэр арэзы хьуащ:

– Хьунщ, – жалаш, – гьуклэр къэдгъэдэлунщ.

Клуэри, Хьэжы Мэхьмэд къариухыллар жралаш гьуклэм. Гьуклэм зрилгъэфыхьащ:

– Ар схузэфлэкынкьым.

Хагъзыхьащ:

– Сыт иль абы? Лы пщэуэ бэзэрым утетклэ, къыпщыщынур сыт? Умыерыщ, еувалэ.

Еувэллаш – сыт ищлэнт? И лэм и уасэр щитым, гьуклэр Хьэжы Мэхьмэд деж лыщлэу лууащ.

Хьэжы Мэхьмэд шхыдэрей гуэрт, зыхуэарэзы дунейм теттэ-кьым, апхуэдизклэ нэпсейти, уэрамым щыдыхьэклэ и жып зы хьурыщэ ирилгъхэртэкьым: «Зыгуэр къызэлгъэлумэ», – жери.

Гьуклэр бэзэрым теуащи, лы еупщлатэ, ещэ. Абы къыщынэр-кьым: нэхущым къотэджри чэтым маклуэ, мэл еукл, зэлехри бэзэрым ехь.

Пшапэр зэхэуэху, Хьэжы Мэхьмэд и жьэр клэригъэклыркьым гьуклэм: «Мыр щлэ, мор щлэ!» Кърипэсри хьудырщ, езыр шхэрэ къэ-кьеижамэ, къупщхьэ къыхуедз – хьэщ жыплэнщ и лыщлэр! Бэзэрым къыкыжакъэ – унэ лгъэгур илгъэсын хуейщ гьуклэм. Мэзи маклуэ, псыи къехь – клэщлу жыплэмэ, лэпыдзлгъэпыдзщ, къытралгъхьэр и хьэлгъэщ, пхьэнклий нэгъунэ и пщэ дэлгъщ.

Ар ишэчынт Хьэжэлий, хьудырми зытригъэгусэнтэкьым. Хуэмы-хьыр Хьэжы Мэхьмэд кърихьуэныращ:

– Ей, си лыщлэ! – кърелуэкл махуэ къэс. – Уи лэр пезгъэупщлакьым: и уасэр стыри укгъэсщэхуащ. Укгъэзмышщэхуатэмэ, улэшэтэкъэ!

Абы нэхь зэрыллыкьы щылэтэкьым гьуклэр: цыхум флы къыпхуищларэ къуихьуэныжмэ, абы нэхьыклэ щылэ! Уи щхьэр хэплгъ-хьэлэмэ, нэхьыфлщ абы нэхьрэ.

Ар зы махуэмэ, хьунт. Махуитлэмэ, хьунт! Клэ илэн хуейкъэ зэ! Хьэ-жэлий, и дзэр зэригъэшхми, и лэнатлэм бгъэдэтщ, зыщлригъэхыркьым. Жей зыхуегъэныкьуэ, махуэм етлысэхыркьым, и пщэ къыдалгъхьэр ещлэ. Хьэжы Мэхьмэд и жьэр клэригъэклыркьым абы щхьэклэ:

– Уи лэм и уасэр стащ!..

– Сымытамэ, улэшэт!..

– Сэращ укгъэзыгъэллар!..

Махуэ къэси къытошхыхь Хьэжы Мэхьмэд, и жьэм къыхь къыгъа-нэркьым, къытримытхьуэ щылэкьым. Зи щылуэ телгыр арэзы ищлын щхьэклэ, гьуклэр и фэм икынущ. Хьэжы Мэхьмэд арэзы пхуэщын! И нэ цыклуитгыр къытреубыдэри къыжгъэхоплгъыхь, далимауэ къре-хьуэн: «Сэ узипщыллщ, узунэлутщ, уи псэр си лэмыщлэ илгъщ, си псалгъэм ебакъуи, еплгъ!» Сыт ебгъэщлэнур Хьэжэлий: и дзэр зэтре-къузэри Хьэжы Мэхьмэд зыхуегъэлгъахьшэ, и лгыр къавэмэ, и лэр зыхунэсын щылэкьым. Зэгуэпурэ, зэгуэудыным нэсащ гьуклэр.

«Лло сщлэнур?» – гупсысэм егьаллэ гьуклэр. Гупсысэ щхьэклэ, ищлэнур кьыхуэгупсысыркьым...

Зыгуэрым и лэмышцлэ зримылъхьэн щхьэклэ, Хьэжэлий гьащлэм пыкыфынут, и щхьэр игьэлъахьшэу есатэкьым. Иджы зэрыхуам еплъ: цыху нэпсейм и лэмышцлэ ихуащи, и щхьэм хуитыжкьым, лъэ-бакьуэ лей ичмэ, кьыщлэкуэжынуш.

Клуэсэн? Хьэуэ, ар и напэм тэхуэнукьым. Клуасэмэ, дыгум и фэ кьрапплынуш. Псори кьытэхуэнуш итланэ. Мыклуасэщи, дауэ, дапцэрэ зеришэчынур мо нэжэсыр?

... Тхьэмахуэ махуэт. Зыбжанэ щлащ гьуклэр Хьэжы Мэхьмэд зэрилыщлэрэ. Хьэжэлий чэтым клуаш а махуэм, мэл кьыхьри иуклащ, мэлыбгьуэр фидзэжри лъэрымывэм бгьэдэтлысхьаш: «Хьэдзэгьей* слъынщ», – жери: мэлыр зэлыхын хуейт. Хьэдзэгьейр щлелыкы, и щхьэм илыр нэгьуэщлщ: «Лло сщлэнур? Сыт си лэмал?» И дзэр зэ-трикьузэурэ, и лупэм едзэкъэжаш гьуклэр, хьэдзэгьейр здилъым. Хьэ-жы Мэхьмэд кьэса щыкыкьым. Кьэсмэ, лэджэ кьытритхуэнуш – и хабзэжыщ: «Ухэжеш! Бэзэрыр зэбгьрыкыжаш! Мэлыр зэлыпхакьым иджыри кьэс!..»

Хьэдзэгьейр здыщилыкыкым, гьуклэм и щхьэм икыркьым: «Лло сщлэнур? Сыт си лэмал?» Абы здегупсысым, гу лъытакьым Хьэжы Мэхьмэд кьызырылухьам.

Макъейм кьыдэсклащ гьуклэр:

– Сыт узэллалэр?

Хьэжэлий и щхьэр кьилэтащ. Лулэр зылуригьэсри, Хьэжы Мэхь-мэд кьыпэтлысащ.

– Сэ соль. Хьэдзэгьейр.

Хьэжы Мэхьмэд кьыжьэхэлъаш:

– Нэху зэрыщ лъандэрэ хьэдэр бгьея? Щхьэ умылбарэ?

Гьуклэм зишылащ, и щхьэр кьилэтри Хьэжы Мэхьмэд хуеплэклащ. Блэ луплэа кьыфлэщлащ гьуклэм.

И лыщлэр кьыщылуплэем, Хьэжы Мэхьмэд кьэулэбжьаш:

– Сыт укыщызызэплъыр? Уи щыхуэ стель хуэдэ!

Зыри пидзыжакьым Хьэжэлий. И лъыр кьовэ, армыгьуеуэщ зызэришылар. Модрейм и жьэ кьыхь кьыгьанэркьым, бзаджэ кьытрет-хуэ.

– Усэхуаш, пшхыр кьэблэжьыжыркьым, напэ уилэкьым!

Дауэ ишэча альгандэм! Езыми егьэщлэгьуэж. Жей лувым хэта кьыфлэщыжаш гьуклэм, иджыпстууэ кьыщохуэ кьыщызызэщыуар. Хьэ-жы Мэхьмэд жьэхэплэаш гьуклэр, хьэдзэгьейр и лэгум дидзэурэ.

Хьэжы Мэхьмэд кьэгужьеящ, лулэр лурыхури, и нэр кьыригьэжаш:

– Уи лэр зэрыпезмыгьэупщлар пщыгьупщэжа си гугьэщ уэ! Сэр мыхуамэ, улэшэт! Сыт укыщызызэплъыр, уи нэжьыр кьыбгьэтлэтлауэ? Уи щыхуэ стель жызолэ?

Гьуклэм абдежми зишылащ, зы псалъи пидзыжакьым, дыхьэ-шхыпцла флэкл. И фэр шэхум хуэдэ хьуауэ, кьыщылэтри гьуклэр пхьэдакьэм бгьэдыхьаш, и лэ сэмэгур пхьэдакьэм трильхьэри хьэ-дзэгьей жанымклэ пигьэлъэтащ.

Хьэжы Мэхьмэд и нэр кьыщыхуаш.

– Мэ уасэ зыщлэптар! Уи щыхуэ стельыжкьым!

И лэ лъызащлэр кьыщлэтри Хьэжы Мэхьмэд хуидзащ гьуклэм. Хьэ-

* Хьэдзэгьей – джатэ ллэужыгьуэ.

жы Мэхьмэд и жьэр иуцла флэкл, сыт кыпидзыжынт?

Лъыр кызыриутхыкл лэфраклэр флпхыклри, гьуклэм и щхьэ ирихьэ-жьащ. Гьуклэр кыздиклари здэклуэжари зыми ищлэркъым нобэр кыыз-дэсым.

Мывэ пхьэлущыплэ

Джабий-ефэнды* унэм итгысхьэжа лыжьхэм ящыштэкьым, ищлэшхуэ щымылэми. Зэрегупсысырат: «Шхын щхьэклэ сылэркъым, зыми сыкыыхуэткъым: сыт сызезыхуэр?» Итлани зы пщэдджыжь дигьэклыркъым жьыуэ зимыужьауэ. Зеужьри, дунейм тохьэ дыгьэр кыыкьуэмыкл щыклэ.

А дунейращ Джабий-ефэнды гу зыщымыхуэр. Щлэныгьэ илэщ, еджащ, и щлэныгьэр кыызэригьэсэбэп щымылэми: езым зэрыжилэмклэ, хуэныкьуэ хьуакьым зэи. Библиотека ирихьэлламэ, Джабий-ефэнды подыхьэшхыкл: щлэныгьэр щлэгуауэ щлэлъкъэ! Джабий-ефэнды зэрилъытэмклэ, тхылъхэр чырбыш хуэдэщ – блыным хэлъ чырбыш: тхылъри библиотекэм щызэтелъщ, чырбыш нэхьей, зыр зым егьэкьуауэ. Ущрихьэллэ елпэуауэ хыфлэхуэн хуейщ тхылъыр. Хыфлумыхуэкьэ – и зэран кьоклыжынщ: узэблашын флэкл, кыпхуащлэн щылэкьым тхылъым. Тхылъыр зи нэрыгь цыхур гьащлэм пэлэщлэ мэхьу, и акьылыр мэутхьуэ, ахьмакь хьупэнри хэлъщ. Гьащлэмрэ тхылъымрэ зэпэхьун? Зэпэхьункьым: гьащлэм махуэ къэси зехьуэж, и плэ иткъым – ар зыщыбгьэгьупщэ хьурэ! Зыщыбгьэгьупщэрэ тхылъым удишэхамэ, ущыунэхьуа махуэщ, уи плэ укьинащ, шы лпэхьа нэхьей. Гьащлэм щэху лэджэ хэлъщ, лэджищэу зэхэхуэнащ, и щлэм унэплъысынукьым. Щлэныгьэри, философиери, литературэри зыми и пэрмэнкъым, гьащлэм пэлэщлэмэ. Истамбыл шапхьэ пхуэхьунукьэ! Истамбыл и уэрамхэм узыщрихьэллэ дэтхэнэми и гьащлэр тхылъ хуэдэщ! Апхуэдиз тхылъ щлэзыджыкьла щылэ? Щылэкьым, ар зыми хуээфлэкьынукьым. Хыр кыыщлэбгьэлъэфын: апхуэдэщ гьащлэр. Гьащлэм и тхылъым щыщ зы пычыгьуэ закьуэ бджыфамэ, ари куэд и уасэщ...

Гьащлэм и тхылъыр зыджхэм ящыщ зыуэ зелъытэж Джабий-ефэнды. Ар иригушхуэрт пэщлэдзэ еджаплэр кызыэриу хьандэрэ «зы чырбыш цыкьлуи» зэрызэримыгьэдзэклам – хуэныкьуэ хьуакьым абы лпандэрэ.

Хьэблэм дэсхэм зэралъытэмклэ, Джабий-ефэнды нэхь щлэныгьэллэ дунейм теттэкьым. Лпы хьурей цыкьлум кьалэм и дэтхэнэ уэрамми ущрихьэллэнут. И зеклуэклэри хьэлэмэт гуэркъэ: топ хуэдэ джэрэз кыпфлэщынт ар, уэрамым ущрихьэлламэ. Урихьэллакьэ – кыыбгьэдэуэвэнурэ уиущиинуш, чэнджэщ лэджэ кьуихьэллэнущ, и лэр уи дамашьхэм кыытрильхьауэ. Жьыри щлэри игьэлущырт Джабий-ефэнды, зэхэдз илэтэкьым, псоми чэнджэщэгьурэ уэршэрэгьурэ яхуэхьурт.

Газет кьыщэхуртэкьым икли еджэртэкьым Джабий-ефэнды: «Газетым щлэпт ахьшэр псым хэбдза хуэдэщ». Пцлы флэкл, пэж ятхынукьым газетхэм – абы шэч кыытрихьэркъым Джабий-ефэнды. «Си нэклэ сымылпэгьуар си флэщ хьунукьым», – аращ псоми яжрилэр. Лпакьуэрыгьажэри, граммофонри, кинори, радиори, телефонри, маршынэри, кхьухьлпэатэри Джабий-ефэнды и флэщ щыхьуар а псор и нэклэ илпэгьуа нэужьщ; и нэклэ илпэгьун и пэ улущламэ, и тхьэклэмэ жьыжьэуи

* Ефэнды – пщлэ зилэ, зиусхьэн.

иригьэхьэнутэкьым, ауан укьищын флэкл: «Куэд жыболэ уэ!»

Гьатхэ пщэдджыжь гуэрым, дыгээр жыгыщхьэм кьитысхьа кьудейуэ, Джабий-ефэнды хадэм ихьащ. Хадэр зэщлэгьэгьати, мэ дахэр и лум шыз хьуащ. Хуэрэджэмрэ пхьэгугьеймрэ хужьыгьэм щлагьэнащ, бжьэри кьепщлэклащ. Мэ дахэр и бгьэм шыз хьуху зыжьэдишэри, Джабий-ефэнды хэцэтыклащ:

– Сыту телъыджэ! Сыту дахащэ!

«Щымахуэ кыхьым, уэсымрэ уэшх шылэмрэ, жыбгьэмрэ уэтпсытлымрэ ягьэбэмплэ цыхум гьэ кьэси кьыхуопсых гьатхэр, кьыхуопсыхри цыхум я гум жы дрегьэхуж, гухэхьуэрэ дэрэжэгьуэрэ кьарет, ауэ куэд иккуркьым: узэплээкыу укьызэплээкыжыху, хьэндырабгьуэ зэмыфэгьухэри мэ гуаклуэри мэклуэдыж, удз гьэгьахэр мэлъэлъэж... Аращ дунейр зэрызэхэлтыр: чэзу зимылэ шылэкьым...»

Абы здегупсысым, Джабий-ефэнды гу лъитэркьым дыгьэм зэщлигьэнахуэ уэсэпс шыгьэм льякьуащхьэклэ зэрыхэтым; гу лъита нэужь, хадэм кьокыжри пщлэнтлэм докл.

Уэрамым зэрыдыхьэххэу, Джабий-ефэнды и щхьэм щлотлахьуэ: «Дэнэ сыклуэн нобэ?» Унэм иккэ нэужьщ, и щхьэм абыклэ щеупщыжыр.

«Чырпыджы, Велиефэнды, Балыкьлы, Лэуб, Сютлюдже... – кьрибжэклащ Истамбыл и хьэблэхэр. – Хьэуэ...»

Блыным идз жьауэм хэтурэ здэклуэм, адакьэ луэуэ зэхихащ Джабий-ефэнды. И щхьэр ирисэри дэплъеящ: уафэр бзыгьэщ, зы пшэ лэтэ цыклуи иплъагьуэркьым уафэм. Махуэр уэфл хьунуц.

«Адакьэри уи флэщ пщы хьужынукуьым иджы, – жилащ Джабий-ефэнды. – Сыт я лажьэ адакьэми: джэд плыщл-пльыщл кьалъос адакьэ кьэс – уи щхьэр шыуагьэхьэнкьэ апхуэдизым! Я щхьэр джэдым щрагьэхьэри, аращ адакьэр имычэзууэ щлэлуэр...»

Джабий-ефэнды кьэувылэри и жьаклэм хэлэщэщыхьащ, уафэм дэплъеящ: хьэуэ, уэшх кьешхынукуьым нобэ. Дэнэ-тлэ щрихынур мы махуэ телъыджэр? Куэд щлат Скутари зэрыдэмыхьэжрэ. Босфор и луфэм лусц а хьэблэр. «Си ныбжьэгьужьхэм я деж зезгьэхьын жызолэ?» – дэрбыщхэр игу кьэкыжащ Джабий-ефэнды.

Джэш хисэ нэхьей, ежьэжащ Джабий-ефэнды, уэрамышхуэм дыхьэри Топкьалы клуэ трамвайм зридзащ. Вагоным цыхур изт: кьовэ-кьобжэ, зи щхьэфэ имылэбэ шылэкьым. «Я кьэвэбжэ зэлуахаш!» – зэгуоп Джабий-ефэнды, и лэр и тхьэклумэм луилъхьащ, и нэр иуфлыщлри плланэпэм зыдигьэзэгьащ. «Дэгу сагьроуэ щхьэ сыкьимыгьэщларэт?» – жери абыи егупсысащ Джабий-ефэнды, цыху лувым я кьэвэбжэр зэлуахуэ щэхэхуэм.

Сиркеджий нэсри, и нэр кьызэтрихаш, гурымурэ. Абдеж трамвайм кьыщиклри, Галатэ лъэмыжым техьащ, лъэмыжыр зэпиупщлри Скутари клуэ кхьухьым итлысхьащ.

Пщэдджыжь дахащэт. Кхьухь уэнжакьым кьриху лугьуэ флыщлэр дамклэ щлахулыкы хы тхьэрыкьуэхэм, хытлуалэм дэт Хьыджэбз чэщанэр дыгьэм полыд.

Илъэс щэ ныкьуэ хьуауэ дэсщ Джабий-ефэнды Истамбыл, итлани Хьыджэбз чэщанэм дыхьакьым. Хэт дэмыхьэнрэт а чэщанэм! Езыгьэщларэ хэт? Щрагьэщлым шыгьуэ кьэблэмклэ кьриху жыбгьээр кьепщакьэ, иужькли дауэ кьела чэщанэ льягэр кьэблэ жьапщэм? И щхьэр а псом трекуьтэ Джабий-ефэнды – зэригьэщлэгьуэнур ищлэркьым. «Нобэ нэхь плалэз кьыхэзгьэклынкьым, сыклуэнщи, чэща-

нэм и щэхур къэсхутэнщ», – желэ Джабий-ефэнды, ар игу ирилъхьауэ.

Кхъухьыр хы лүфэм есылла нэужь, Джабий-ефэнды триубыдащ: Хьэрамэ кхъухь тедзаплэм нэс клуэнщи, абдеж кхъуафэжьей къыщищ-тэмэ, чэщанэри жыжьэжккъым.

Ахьмэдие мэжджытыр къызэринэклири, Къарлыкь лүащхьэ хуэклиэ уэрамым дыхьащ Джабий-ефэнды. Лъэщаплэ гуэр нэсри, лъэщаплэм щыщлэплъэм, къэулэбжьащ. Хьыджэбз чэщанэри лэщлэхужащ асы-хьэтым: лъэщаплэм щилъэгъуам елытауэ, сытым щыщ Хьыджэбз чэщанэр!

– Сыт телъыджэ! Сыт телъыджэ! – мэлүащэ къэувылауэ.

Лъэщаплэм илъэс плыщлэ зи ныбжьын лышхуэ щлэтщ, пащлэ фыщлэ хъужауэ. Джыдэ лэщлэщыи, джыдэми нэр тепыларккъым – лэпэлэсэ гуэр хъунщ. Гъэщлэгъуэныр араккъым. Гъэщлэгъуэныр лыр зыбгъэдэт пхъэлүщыплэрщ: скъар мывэ хужьыбзэм къыхэщлэщлэщ пхъэлүщыплэр!

«Къысфлэщлауэ плэрэ?» – жери Джабий-ефэнды и нэм щлэлуэ-тыхьащ. Зигъэщхъри щлэплъащ лъэщаплэм: щыуаккъым – пхъэ лүщыплэр скъар мывэ хужьыбзэм къыхэщлэщлэщ. Итлани шэч ещл: пхъэ дакъэжь хъунщ, лэч хужьклэ лауэ. Йоплэри, егъэщлагуэ: пхъэлүщыплэр скъар мывэм къыхащлэщ хабзэ?

Джабий-ефэнды игу къэкълэжащ скъар мывэр пхъэм нэхърэ куэдклэ зэрынэхъ лъаплэр. И щхьэм щлэтлахуэщ, и жьаклэм хэпэщэ-щыхъри хуигъэфэщащ: тыкуэну щытагъэнщ мы лъэщаплэр, махъсы-мэ е шху щащэу, иужьым мо пхъащлэм лэрыхъэри скъар мывэ дап-хъэр пхъэлүщыплэ ищлащ.

Джабий-ефэнды пыдыхъшхыкълэщ: «Щхьэхынэ гуэр хъунщ мы пхъащлэр! Мывэр пхъэлүщыплэ ящлэрэ? Джыдэдзэр лүигуэнукъэ?» Аракъэ Джабий-ефэнды хузэхуэмыгъэхъур: хабзэ зыхэмыль щылэщккъым, хабзэм уебакъуэмэ, гува-щлэхами къыпщлэклэужынущ. Лъэщаплэм щлэт пхъащлэр ебэкуащ а хабзэм. Щлэбэкуар зэхимыгъэклауэ, лъэщаплэм блэкълынккъым!

Лъэщаплэ бжэщхьэлум теуващ Джабий-ефэнды.

Пхъащлэм и щхьэр къылэтащ: «Узыхуейла?» Жэуап иритыным и плэклэ Джабий-ефэнды езыр щлэупщлащ:

– Мы лъэщаплэм узэрыщлэтрэ куэд щлаккъым, пэжккъэ?

– Пэжккъым.

– Мыр лъэщаплэу щытаккъым. Мыбы махъсымэ щащэу щытащ.

– Ари пэжккъым.

– Сыт-тлэ зищлысар?

– Зыри... Лъэщаплэр сэ сщлащ. Си лэклэ.

– Хъунщ. Мо мывэ пхъэлүщыплэр дэнэ къыздиклар?

– Езгъэщлащ.

Джабий-ефэнды и напщлэр хишри и нэр пхъащлэм триубыдащ.

– Делэ ухъуа жызолэ? Уи щхьэр зэклэуэклэ?

– Сыхъуаккъым. Си щхьэри зэклэуэклэкъым.

– Зи акъыл зэтесым мывэр пхъэлүщыплэ ищлын?

– Сыт щлэмыщлыну?

– Ууэщхъунщи, скъар мывэри пкъутэнщ, джыдэдзэри лубгуэнщ.

– Сэ сыуэщхъу си хабзэкъым.

– Илъэс дапщэ хъуа узэрыпхъащлэрэ?

– Илъэс тлощлэ.

Адыгэ хэхэс литературэ

– Мы мывэра илгэс тлощми уи пхъэлушыплэр?

– Илгэс пшыкIутху хъуаш мывэр пхъэлушыплэ зэрысщIрэ.

Джабий-ефэнды пхъэлушыплэм екIуэтэлIащ. ПхъащIэр поды-хъэшхыкI, и нэкIу тхъуэплъым пащIэ фIыцIэр щыдолгъей-кыыщол-лъых.

– Илгэс пшыкIутхум и кIуэцIкIэ зэ закъуи ууэщхъуакъэ?

– Сыуэщхъуакъым. Еплъ.

Джабий-ефэнды нэгъуджэр зылуригъэсаш, мывэ пхъэлушыплэм зытригъащIэри, зыбжанэрэ зэпиплъыхъащ. Скъар мывэм и щыфэм джыдэм и зы дзэкъапI кыыщигъуэтакъым. Джафабзэщ скъар мывэм и щыфэр, абджыпсым хуэдэщ! ИтIанэ езы пхъащIэм зыхуригъээзэкIри, и лъакъуэм кыыщыщIэдзауэ и щхъэм нэс зэпиплъыхъащ. «ЦIыху губ-зыгъафэ теткъым мыбы», – жиIащ игукIэ.

– ЗэрыжыплэмкIэ, зэи ууэщхъуакъым? – еупщIащ аргуэру.

– Дыкыызэрыплъагъуэщ...

– Си фIэщ пщIын уи гугъэ ар? – нэхъри хигъээзыхъащ пхъащIэр. – Апхуэдэ къэхъурэ? ЖаIэуи яIуатэуи зэхэсхакъым!

– Къохъу. Сэ сыIэлэлэсэщ. Джыдэр сIэтын и пэ изогъапщэ. Аращ сыщIэмыуэщхъур. Си щхъэ сьтешыныхыркъым. Сьтешыныхьтэмэ, скъар мывэр пхъэлушыплэ сщIынтэкъым.

Джабий-ефэнды и тэмакъым щIэхуэж щыIэкъым:

– Си щIалэ, – жиIащ, – Iэлэлэсагъэм елъытакъым ар!

– НтIэ, сьт зэлъытар?

– Уэ зыри кыыпфIэлэуэхукъым, аращ. Мы дунейм теткъым кыыпфIэлэуэху! Ухъэлэболэжыщ!

– Сэри! Сэ кыысфIэмыIэхуIауи?!

– КыыпфIэлэуэхукъым!

ПхъащIэм и нэхъыр зэхиукIащ. Джыдэр пхъэлушыплэм триль-хъэри, пхъащIэр лыжьэ зэлэхъурейм жьэхэплъащ, нэкIэ ишхын хъэ-зыр хъуауэ:

– КыысфIэлэуэхуларэ кыысфIэмыIэхуларэ дэнэ щыпщIэрэ уэ?

– ЩысщIэри? КыыпфIэлэуэхуIауэ щытатэмэ, джыдэр пхуэгъэлэ-рыхуэнтэкъым.

– Уэ сьти кыысхуегъэкIуэкI: сэ сыуэщхъу си хабзэкъым! ИгъащIэми сыуэщхъуакъым! Си IэщIагъэм сесаш! Кыыспэхъуни щыIэкъым! Куэд къэббжынущ уэ! ЗыIуегъэх! АфIэкIаи зызумыгъэлъагъу. Уи щхъэр къопщI уэ!

Джабий-ефэнды и щхъэр къэпщIми, сьт худилуэху: и щхъэпхэтIыгум джыдэ къралгъауэ кыыщыхъуаш, а псалгъэ дьджыр щызэхихым. И жагъуэ ищIа пхъащIэм, игу иримыхъын зэхригъэха – къриутIыпщам еплъ! Нэмысыншэ гуэр хъунщ пхъащIэр, нэхъыжьым апхуэдэ псалгъэ щрипэскIэ...

ЛгъэщапIэм кыыщIэкIыжауэ, хоплгъэ Джабий-ефэнды, и нэгъуджэ-ри зылуихыжакъым. «Iэрыхуэщ! Iэлэлэсэщ! – Джабий-ефэнды и щхъэр егъэкIэрахъуэ, и дзэр зэрегъэшх. – Уахъмакъщ! Ирапхым ухуэдэщ!»

ЗегъэцIыхужын хуейкъэ мы ахъмакъым! Мыхъун кыыжрелэ – еплъыт абы! Ар дауэ: скъар мывэ пхъэлушыплэ пщIы хъурэ? ЖаIэуи яIуатэуи зэхихакъым. И щыпэлъагъуэщ. Мыхъун зэрищIэр кыыгурумьгъэлэужмэ, ахъмакъыр уэращ! Ар игу тэхуэнукъым Джабий-ефэнды. «ЗыфIэлэрыхуэщ, зыфIэлэлэсэщ мы ахъмакъым. ЗегъэцIыхужын хуейщ – аращ хуэфашэр!»

Джабий-ефэнды, и щхьэр кьилэтыжри, пхъащлэм зыхуригъээклэщ.
– Сакъ! Пщэдей нэхъ лалгъэ уилэкъым: ууэщхьунурэ джыдэдзэр лубгуэнууц!

Жэуап пэплъакъым: лъэщаплэм кьылуигъэзыкыжри уэрамым дыхьэжаш, пхъащлэм хузэгупурэ. Хузэгупам кьыщинакъым: уэрамым тет тыкуэнхэмрэ лъэщаплэхэмрэ щыщлэупщлэурэ, скъар мывэр пхъэлущыплэ зыщла пхъащлэм и хьыбар зэхуихьэсащ.

Къызэрыщлэклэмклэ, ар пхъащлэ цлэрылуэт, Алийт зэреджэр. Валидейатыкь хьэблэм дэсщ, и унэ цыкыур кхъуэщынышхьэщ, фыз кьызэришэрэ куэд щлакъым. Джабий-ефэнды зэупщла псоми кьыжралаш: Алий нэхъ цлэрылуэрэ нэхъ лэлэсэрэ Истамбыл пхъащлэ дэскъым!

«Зы гьууц! Луэ игъэбгъунлъакъым игъащлэм, – щотхьу псори пхъащлэм. – Джыдэр егъэлэрыхуэ, щыуэщхьуа кьэхьуакъым. Истамбыл дэнэ къэна, Европэми щыбгъуэтынукъым скъар мывэр зи пхъэлущыплэ пхъащлэ. Ей, Алий удэмыджэгу!»

И щхьэр ещлри, Джабий-ефэнды япедзыж Алий щытхьухэм: «Пэж хьунуц, хьарзынэщ, и насыпщ, тхьэм иригъэфлакьуэ». Игуклэ жилэр нэгъуэщлэ: «Зэ фымыплэщлэ: пщэдей кьыщыщынуур флъагъумэ, фигу сыкъэвгъэкыж».

Шэджагъуэ хьуатэкъым. «Сэ уэ сыпхурикьункьэ!» – жери, Джабий-ефэнды Йениджамий мэжджытым и пщлантлэм дыхьаш. Зыхурикьунур, зэрыгурылуэгъуэщи, пхъащлэрат.

«Зегъэцыхужын хуейщ! Зыкыфлэщыжаш!» – арат Джабий-ефэнды зэгупсысыр. Пхъащлэр зэригъэуэщхьунуц и щхьэм илгыр: щхьэ зыкыфлэщыжагъэххэ! Ар игу техуэнт Джабий-ефэнды! Мыхьэ-нэншэ дыдэклэ пхуэгъэхутыкьуэнууц цыхур, и ужь уихьэмэ. Джабий-ефэнды и щыпэщлэкъым ар: Алий хуэдэ куэдэм я пашлэр яхуиупсащ! Хуэгъэзащ Алий! Делпъынкъэ хузэфлэкым...

Мэжджыт пщлантлэм кьыдэкыжри (нэмэз ищлын и гугъати, щлэгъуэжаш), Джабий-ефэнды лы зышащэ тыкуэнымклэ илуэнтлэщ, зы мэлыбгъуэ кьыщэхури лы гъэжъаплэм нэс иригъэхьаш.

– Сыхьэт дапщэклэ пхуэгъэжьэн мэлыбгъуэр? – еупщлэщ лы зыгъажьэм.

– Сыхьэтит! нэхъ сыпэтынкъым, – кьыжрилэщ.

– Еужьэрэкл! – жери езыр лъэныкьуэклэ тлысащ, лулэри зылуригъэсащ.

Лулэр зылуригъэсауэ щысащ Джабий-ефэнды, лыр жьэху. Лыр жьа нэужь, зы щлалэ кьриджэри мэлыбгъуэр лэщилыхьаш.

– Си ужь кьыуви, мыр сэ сыздэкьуэм нысхуэхь – узгъэфлэжынщ.

Чавуш псым зэпрыкьри, Валидейатыкь хьэблэм дыхьаш Джабий-ефэнды, кхъуэщынышхьэ унэ цыкылум и куэбжэм бгъэдыхьаш:

– Дыкьэсащ дыздежьам, – жери.

Куэбжэм теулуаш, щлалэр иутгыпщыжри. Цыхубз макь кьыдэлуклэщ пщлантлэм:

– Хэт ар?

– Сэращ...

– Уэ ухэт?

– Мыр Алийклэ зэджэ пхъащлэ цлэрылуэм и унэ? Скъар мывэ пхъэлущыплэ зилэращ жыхуэслэр?

– И унэщ.

– Пхъащлэм си пщэ кьрилъхьат мэл хуэзукыын хуейуэ. Мэлыр

згъажьэри къэсхьащ.

Куэбжэр къызэлужащ. Куэбжэм къыдэлэбыкIри мэл жьагъэр Iахаш Джабий-ефэнды. Iахри, куэбжэр кърадзылIэжащ.

Джабий-ефэнды и пашIэклэ щIэгуфыкIащ.

– Щи, скар мывэ пхъэлущIыплэм клэ иIэщ пщэдей!

Куэбжэм тет бжыгъэм еплъащ Джабий-ефэнды:

– Блы... Блы... – Джабий-ефэнды и щхьэр игъэкIэрэхьуащ...

ПхъащIэм деж пщэдей кIуэмэ, пхъэлущIыплэр лъэлъауэ ирихьэлэнущ – абы шэч къытрихьэжыркъым Джабий-ефэнды. Истамбыл имыгъээжын мурад ищIащ Джабий-ефэнды. Скутари хьэблэм дыхьащ: «ЧэруанакIуэхэм я хьэблэм жэщыр щисхынщ», – жери.

...ПхъащIэ цIэрыIуэр гувауэт и унэ зэрихьэж хабзэр. Бжэщхьэлум ебэкъуэжакъэ – Iэнэм пэротIысхьэ – ар и хьэлщ игъащIэм.

Мэл жьагъэм кърихьэлIэжащ пхъащIэр.

– Мэлыр дэнэ къипха? – игъэщIэгъуащ пхъащIэм, и щхьэгъусэм худэплъейри.

– Уэ къебгъэхьащ, – жэуап къритыжащ и щхьэгъусэм.

– Делэ ухъуа?

ПхъащIэм и фызыр, Къасымпаша щыщ Iимамым и пхъур, тэмаккIэщI гуэрт. Фызыр къэлыбаш, и Iэр и шхужьым иригъэуэври, и лым зыпищIыжащ:

– Делэ ухъуа жолэ?

Лым сыт къыпидзыжынт?

– Къээдыгъуа уи гугъэ? Дэнэ уфIэщIрэ къыздисхар?

– СщIэркъым...

– Уи ныбжьэгъухэр къыпхуэмыупсауэ плэрэ?

– Зыри хэсщIыкIыркъым.

– Нобэ къебгъэхьащ, къызэребгъэхьар умыщIэжыфэ зытебгъэуауэ, укысщыхьэжыну ара иджы? Къызэребгъэхьар пщыгъупщэжа?

– Сэ зыри сщыгъупщэжакъым, – жиIащ Алий, и щхьэр егухауэ.

– Щыщ пщIэжыркъым! УщIегъуэжамэ, умышх! СыздэжыщIэм, зы хьэулей къытеуIуащ куэбжэм: «Мыр АлийкIэ зэджэ пхъащIэ цIэрыIуэм и унэ?» – жери. «НтIэ», – щыжысIэм, мэл гъэжьар къысIэщIилъхьащ.

– Сыт и шыфэлIыфэ?

– ХамэлI и шыфэлIыфэ сеплэрэ сэ? Си Iэр куэбжэм дэшиикIри къеIысхаш мэлыр.

– И псэлъэкIэри пщIэжыркъэ?

– И псэлъэкIэри сщIэжыркъым. Си натIэм изукIэн?

АфIэклэ хэлъакъым: зэлIээфызыр зэщыхьэжащ. Лы дзэкъэгъуэ зылуигъэхуакъым пхъащIэм. Мэл дэнэ къэна, къытехьати, и фызым ипщэфIами еIусакъым. Зэгуоп, къыхуэщIэркъым: хэт мэлыр къезыгъэхьар? ШейтIан IэщIагъэ хэлъмэ-щэ мы Iуэхум? И унагъуэр зэтрикьутэн мурад ищIауэ, и ужь зыгуэр къимыхьауэ плэрэ?

А пщыхьэщхьэм къэхьэуи тутыни ефакъым пхъащIэр. Гъуэлъыжа щхьэкли жейм езэгъакъым. ИгъащIэм а зы жэщырщ жейм щемызэгъар. И физми и нэбдзыпэ къехакъым, и жьэр кIэригъэкIакъым нэху щыху: «Пщыгъупщэжа хьунщ мэлыр къызэребгъэхьар, къэгубзыгъыжит...»

– Бзадженаджэ зэран къыпхуэхьуамэ, пщIэрэ? Iэзэ зэгъэплъ, дыуэ егъэтх...

Пщэдджыжьым, нэмэзи имыщIауэ, лъэщапIэм кIуащ Алий. Бжэ-

щхьэгъубжэр Iуихаш. АпхуэдизкIэ хэгупсысыхьати, Джабий-ефэнды, япэ кьищауэ, лъэныкьуэкIэ зэрыщысми гу лъытакъым пхъащIэм. Джыдэр кьищтэри, зы пхъэбгъу пхъэлущыпIэм трилъхьаш. Джабий-ефэнды елъагъу а псор, елъагъури и пащIэкIэ щIогуфIыкI.

Хьэрэм хьун мэлыращ пхъащIэм и щхьэм илгъыр. «Хэт кысхуригъэхынкIэ хьуну?» – йогупсысри и акъыл хуэзэркъым, и щхьэр зыфIеудыж.

Джыдэ жаныр иIэтащ пхъащIэм, пхъэбгъум щеуэм, уэщхьури, скъар мывэр хиупщIащ!

– Дауэ уехьулIэрэ, Iэпэлэсэ? – зэхихаш пхъащIэм и щыIабагъкIэ кыыщыIуа макъыр.

ПхъащIэр зэплъэкIащ: дыгъуасэ лъэщапIэм щIихужа лыжь зэгуэудыгъуэр къоплъэри щысщ.

– Сыт кыыпщыщIар, уи нэр щхьэ кьижрэ?

ПхъащIэм и жьэр иущIа фIэкI, псалгэ хузэпыщэжакъым.

Хуэфашэр кыыщыщIакъэ пхъащIэм: нэхь Iэзэ щымыIэ и гугъэ-жати, уэщхьуащ! ЩIэуэщхьуар сыт жылэт? Джабий-ефэнды феупщI абыкIэ. И жэуапыр хьэзырщ: «ЗыкыпфIэщIыж хьуну-къым. ЗыкыпфIэщIыжакъэ – кIэ уилэщ! ЗыкызыфIэщIыжауэ уна щыIэкъым...»

– ЗумыукIыж, – жриIащ Джабий-ефэнды пхъащIэм. – Мэлыр нэзыхьар сэращ.

– Ы?

– Сэращ.

– Сыт щхьэкIэ?

– ЗозгъэцIыхужын щхьэкIэ.

Итлани, зыкъомрэ гупсысэри, кыыщIигъужащ:

– ЦIыхум щхьэ кыыщIритар гупсысэн папщIэщ. ТемыгупсысыкI щыIэкъым. Iэщыращ темыгупсысыкIыр – ар зэи зыщумыгъэгъупщэ. Пщыгъупщэмэ, зыкыпфIэщIыжауэ аращ.

ЛъэщапIэм кыыщIэкIыжрэ пэт, зригъээзэкири, пхъащIэм хуидзащ:

– ЗыкыпфIэщIыжаш, си къуэш. УщыкIащ. ГъащIэм хабзэ хэлъщ. Абы и хабзэм упэуващ уэ. ПхъэлущыпIэр пхъэщ кыызыхэщIыкIын хуейр! Скъар мывэр уи лъэщапIэм щIэхы, пхъэлущыпIэр пхъэм кыыхэщIыкI. Ямылей умылэжь дяпэкIэ!

Зы сыхьэт дэклатэкъым, Джабий-ефэнды Хьэрамэ кхьухь тедзапIэм деж кхьуафэжьей щитIысхьам. Дыгъуасэ игу ирилъхьатэкъэ ар: Хьыджэбз чэщанэм и щэхур зримыгъэщIауэ, и унэ ихьэжы-нукъым. Сыт ар хым щыIащIыхьар? Сыт абы кърагъэкIыр?

Джабий-ефэнды хыри илъагъужыртэкъым, игу апхуэдизкIэ хэ-хьуати: пхъащIэ зыкызыфIэщIыжам зригъэцIыхужащ: «СыкыщIэнщ дяпэкIэ!...»

Ззыдзэкар КЪЭРМОКЪУЭ Хьэмидщ

Лъэпкъ зэкъуэшыныгъэм и усакъуэ

Отаров Керим балькър литературэр зыгъэбжыфIа, балькър усыгъэм и лъабжкър зыгъэтIыла усакъуэ нэхъыфI дыдэхэм ящыщ зыщ.

Усакъуэр Бахъсэнныщхъэ щыIэ Гирхожан къуажэм 1912 гъэм къыщальхуащ.

Гирхожан къызэрымыкIуэу щIыпIэ дахэщ, щIыуэпсыр и плъыфэ псомкIи щызэщIалыдэу. Бахъсэнныпсышхуэм и хъуцIэ макъри, къуажэм дэж псы цIыкIум и ушэ макъри, къэрэгъул бжы-хъу еувэкIа къуршыжхэм я уардагъри Гирхожан деж щызэхыхъжауэ, усакъуэ гъуэгуанэ зыщIалъ ныбжыщIэм и псэр дахагъэкIэ япсыхъурэ, усыгъэм и фIыпIэ псори халъхъэ, и къэухъым зрагъэуэщI хуэдэт.

И адэ Сэрэмырэ пасэу, 1924 гъэм, дунейм ехыжами, щIалэ цIыкIум лъэкIащ пэщIэдзэ щIэныгъэ зригъэгъуэтын, щIэныгъэншагъэр шагъэкIуэд еджапIэ унэхэм щылажьэурэ, и къэухъым зригъэубгъун. ИужькIэ, 1934 гъэм, Отаровым Налшык дэт педагогикэ техникумыр къеухри, республикэм щекIуэкI щэнхабзэ ухуэныгъэм жыджэру хохъэ. Абы и анэдэлъхубзэр щригъэджащ педагогикэ техникумым, совпарт-школым. Усакъуэ ныбжыщIэр 1938 гъэм щыщIэдзауэ, езыр щIэлъэлуу Хэку зауэшхуэм кIуэхункIэ, КъБАССР-м и ТхакIуэхэм я зэгухъэныгъэм и правленэм и унафэщIу лэжьащ.

Отаровым и тхыгъэхэм дунейм къытехъэу щIадзащ лэщIыгъуэ блэкIам и 30 гъэхэм. А зэманыр, къэралышхуэм и адреи щIыпIэ псоми хуэдэу, Къэбэрдей-Балькърэрым и мэкъумэшымрэ промышленностымрэ зыужыныныгъэшхуэхэр ягъуэту щыхуежъа лъэхъэнэт.

Адрей литераторхэми хуэдэу, Отаровым а илъэххэм итхэхэр республикэм, къэралым щекIуэкI Iуэхугъуэшхуэхэм пэджэжырт. Ауэ усакъуэм и усыгъэм псом хуэмыдэжу зыщиужьар Хэку зауэшхуэм и илъэххэрщ. ЖыпIэну ирикъунц урыс усакъуэшхуэхэу Сурков А., Гудзенкэ С., Прокофьев А., Симонов К. сымэ бгъэдагъэуэу Отаровми и цIэр къраIуэу зэрыщытар. Критик нэхъ лъэрызехъэхэм балькър усакъуэм и тхыгъэхэр яджырт, зэпкърахырт, абыхэм ятеухуа лэжьыгъэхэр ятхырт.

Зи лъахэм ирагъэкIа балькърэхэм ялъэгъуа нэщIэбжъэ псори Отаровми и фэм дэкIащ. Ари ящIыгъуащ лъахэм ирагъэкIыу илъэс 13-кIэ Азием щыпсэуа и лъэпкъэгъухэм.

Балькър литературэр зыдж нобэрей критикхэм, литературоведхэм къызэралытэмкIэ, балькърэхэм я дежкIэ хьэлъэ дыдэу щыта илъэххэм жьэнахуэрэ пэжу япэу тетхыбар Отаровыр аращ. Зытетхыбары балькърэхэм я закъуэкъым, атIэ балькърэхэми ещхъу лей зытехъа адрей лъэпкъхэри гулъытэншэ ищIакъым.

Балькърэхэр къэкIуэжа нэужь, усакъуэм гуащIэшхуэ ирихьэлIащ лъэпкъхэм я гум Iей зэхуимылъу, нэхъапэми зэрыщытам ещхъу, зэшхэм хуэдэу зэдэпсэуным.

Мыри гулъытэншэу къэбгъанэ хъунукъым. Къэбэрдей щIыналгъэр зыпищI щымыIэу фIыуэ илъагъурт усакъуэм. Ар наIуэу къыхощ за-

уэм шыщыла ильэсхэм итха языныкыуэ усэхэм. А усэхэм Отаровым мызэ-мытIау кыыщыхегъэщ «Сыщальхуа Къэбэрдейм сыхуэзэшащ», «Къэбэрдейм сызышэжыну гыуэгур кыыщызгъуэтыжыңур дапщэщ», жиIаурэ.

Балькээр усакIуэ пажэм адыгэ тхакIуэхэр и ныбжьэгъуфIу зэрыщытари хыболъагъуэ и тхыгъэхэм. Псалгэм папщIэ, апхуэдэхэщ КIуаш БетIал, Кыщокъуэ Алим сымэ яхуитха усэхэр.

Бахъсэнпс щытетхыхькIэ, Отаровым нэхъ зытригъашIэр а псыр балькээрми адыгэми зэхуэдэу зэрательжэрщ. Бахъсэнщ балькээрхэм я Iэшыр псы щрагъафэр, адыгэхэм я хъэсэм щIагъэлъадэр.

1957 гэм Къэбэрдейр Урысейм зэрыгухьэрэ ильэс 400 зэрырикъур Совет къралышхуэм Iэтауэ шагъэлъэпIащ. А махуэшхуэм ехъэлIауэ Отаровым а гъэ дыдэм итхауэ шытащ адыгэхэм зэрехъуэхъу «Къэбэрдей» поэмэр.

Отаров Керим и тхыгъэхэр бзэ куэдкIэ зэрадзэкIащ. Псалгэм папщIэ, нэгъабэ, усакIуэр кызэралъхурэ ильэси 100 щрикъум ирихъэлIау, абы и усэхэр кълмыкыбзэкIэ, чувашыбзэкIэ тхыль щхъэхуэхэу кыдагъэкIащ.

Иджыблагъэ дунейм кыитехъащ «МафIэр жьэгум шыблэхун» усэ тхыльри, Уэрэзей Афлик зэридзэкIауэ. Абы итщ Отаровым и усэхэр, балладэхэр, поэмэхэр. А тхылыращ кызыхэтхар нобэ фи пащхъэм итлхъэ усэ гупри.

ПШЭ ЦЫКIУ

Лермонтов М. Ю. деж

**Сыщытехъэм и бжьэпэм Бахъсэн,
Си гугъэххакъым мыпхуэдэ къэслъагъун,
Пшэ хужь щхъэхынэ цыкIур мэщхъэукъуэ,
КыыIэпымыхуу уэшхыу зы ткIуэпс закъуи.**

**Ауэ пшэплъыр кыыщыдыхьэрэным,
Къоушри, пещэжыр и гыуэгунэм.
ПхосыкIыр шэжыпсыфэ уэгум,
ПхольэтыкIыр зигъэщIагъуэу, джэгуу.**

**Жьыбгъэ, щхъэ кыитепхрэ кыыр щхъэ тхъуам
Пшэ хужь цыкIуу зэштегъэу хуэхъуар? —
Нэпс лъагъуитI, нэщхъей дыдэу лъэужьыр,
Къожэхыжыр и нэклум кыыр иныжьым.**

Пшэ хужь нэщхьыфлэр мэджэгу гукъеуэншэу,
Дыгъэ бзийхэр пшэкӀэплъым къыхишу.
Бзу хужь гуэрми, пшэ хужьым
Къыдэджэгуурэ, къеху и лъэужьыр.

Щалэгъуэрщ зекӀуэр зи щӀасэр,
Щыплэ пхыдзахэм и лъэр нихусу.
Зи жьакӀэ тхъуан, зи щӀалэгъуэ екӀуи,
Ӏэджэщ щӀы хъурейм щызэхэзекӀуэр.

Гъуэгуанэ къиинхэр пхуэмыятэу,
Щес уи гъуэгуи, пшэ чэсей, щыльбат!
Уи уэгу лъагъуэр сытым дежи нэхуу,
Сыхуейщ утехъэну уэ гъуэгу махуэ.

СызэрыщӀыкӀурэ псэм щызгъафӀэ лъахэм
Унэсым, къеблыжынщ къару кыплэщӀлэхэр.
Ухъужынщи пшэшхуэ абрагъуэ,
Щым кыитебгъэлуэнщ уи уафэгъуагъуэр.

ПэгункӀэ къепкӀыхынущ уи уэшхыпсыр
Гъэгъа хуэлахэм къахэплъхъэжу я псэр.
Уэшх хуабэкӀэ щыптхъэщӀкӀэ гуэдз щхъэмыжыр,
МэкъумэшыщӀлэм нэкӀу сабалъэр хуэплъэщӀыжу,
Хъуплэхэм, мэхэм уащытешхэкӀэ,
Зэхэпхмэ макъхэр къилукӀыу щыльэмкӀэ,

Ар – уэшх берычэтыр яхуэзыхьым
Къыпхуохъуахъуэ, ялэту уи щыыхьыр.

ХУЭМУ КЪОПЩЭ...

Н. М.

Къожэхыр бгым акъужьыр щэхуу,
Вагъуэ бзийхэм хъуплэр ягъэнэхур.
Къуажэр жейм хелъафэ,
Гуэлыпс щхъэфэм
Мазэм бзий щхъуантӀэхэр щхъэщелъэфыр.

Щхъыщхъ гуэр нэхъ мыхъуми щымыушэу,
Ихъурейгъклэ дауцыншэщ.
ЩитысыкIауэ джабэ лъапэм,
Загъэпсэхур мэлыхъуэ ешахэм,
Къыр лъагэжъым, бгыжъ сатырхэм къатещхъэлъэу,
МазэщIэр къыхосыкI нэхущ пшэкIэпльым.
Иджыри къарууншэу, фагъуэу
Жыжъэ дыдэу къыщылъагъуэ вагъуэр
Шым и дауцыншэ дэрэжэгъуэм
Хъэщыкъ ищIауэ къыхуоплъыхыр.
Апхуэдэ дакъыкъэм и IутIыжщи уи псэм,
УзыIэпешэр мыпхуэдэ гупсысэм:
Мы къуршхэмрэ уэрэ фи закъуэщ,
Псэ тыншыгъуэу, зы къомыныкъуэкъуу.
Ауэ къэлъагъуф жэщым идза ныбжъыр,
МэкъупIэм хэджэгухъ акъужъыр.
ИтIанэ къэплъагъунщ дунейр нэгъуэщIу,
Гу лъыптэнщ пшагъуэм мэл зэрыщыхъуакIуэм,
Ар зэрыбауэр зыхэщIэнщ уегуакIуэу.

Хъэуэ,
Ущоуэ,
Ущизакъуэкъым дунейм;
Удз мэ гуакIуэр жъым кърехъэ уи Iум.
Джыдауэ макъи мэзымкIэ къыщолур...
ЩIакIуэжъыр къыптешIауэ хуабэу
Ужеиныр сыт и уасэ ныжэбэ!
Ущызигъусатэм ныжэбэ мы джабэм,
Зы щIакIуэ закъуэм тIури дигъэхуабэу,
Дыкъэтэджатэм пщэдджыжъым зэгъусэу,
Нэхущ пшэпльым сыхэплъэурэ, си псэ,
НыбжесIэнут мыпхуэдэу си псалъэр:
Дыхъэшх!
ПыгуфIыкI!
Модэ наплъэ! —
Бгым мыпIащIэу къожэхыр акъужъыр,
ХъупIэм хонэлукI вагъуэ лъэужъыр...

Укъэслыхъуэ жэщ кыфлым сыхоплэ,
Ауэ зи кысхуэлъагъуркъым уи теплэр.

1938

ШЫКІЭПШЫНЭР НЭЩХЪЕЙУЭ ЗЫЩЫПІЭ ЦОУШЭ

Жэщым щлаклуэ фыцлэр щыльэм треубгъуэ,
Пшэм кыыхоклри, мазэр кыщхэщохэ губгъуэм.
Хэгупсысыхуэ мэщхэукъуэ сэхураныр,
Нэщхэейуэ зыщыплэ цоушэ шыклэпшынэр.
Уэрэдыжбыр!
Ар ещхыщ улэгъэжбым,
Мыкыжу эи и дыркъуэжбыр.
Оркестрым и макъамэ зэхэлбыр,
Пшыналэ игъэшыр баяным,
Пэхъунклэ хъуну гухэлъу
Ди псэм кыщришым шыклэпшынэм!

Зэм макъамэр мэдэхашцлэ, зэм мэгубжбыр,
Псым зэпролъэтри хадэм йохэ,
Хэгъуэгу мыцлыхухэм кыщеклухъри,
Аргуэру къегъээжыр и жьэгужбым.

Йодауэ бгыхэр жэщклэ шыклэпшынэм,
Жыгхэми ар хэлъщ я жей нэбэнэушэм.
Зэхэсхашц сэ а макъамэр нэхъапэми,
Ауэ жэщ кыфлу сыщлодэлу ныжэбэ япэу.

Ар топсэлыхыыр мызэщла гугъэхэм,
Щалэгъуэ хъуэпсаплэм, гухэлъ пцтырым...
Жэщым щлаклуэ фыцлэр щыльэм треубгъуэ,
Пшэм кыыхоклри, мазэр кыщхэщохэ губгъуэм.
Хэгупсысыхуэ мэщхэукъуэ сэхураныр,
Нэщхэейуэ зыщыплэ цоушэ шыклэпшынэр.

1939

БЗУУЩХЪУЭ

Кыщокъуэ Алим деж

Гъащлэм ирищыла зауэр
Ажалым, жэщ пхыплъыпленшэм игъэгулэзауэ,
Щызэпигъэум зы меданклэ,
Хъэуам, къэгуфлэжауэ, зэщыпсыкыу,
Гъатхэ къуршыпс къабзэм зыхегъапсклэ.

Зэхэуэ гуащлэм и мафлэсыр
Егъэункыфлыж гъатхэ уэшхыпсым,
Зэтеувылащ топыжхэм я гъуагъуэр,
Тыншу хэлъщ даущыншагъэм губгъуэр.

Орел пэмыжыжьэу
Дилъщ окопым,
Зэхэуэ макъхэр щыувылащи жыжьэу,
Гъатхэ жэщыбгым зыдокъузылэ гуапэу.

Зэманыр йож шэ щхъэмыгъазэу,
Блэклэм ищлэжыркъым къэгъазэ.
Гъатхэ щымым хуэзэша бзууцхъуэр,
Дамэр щлиупсклэу хосыхъыр жэщ нацхъуэм:
Зауи ажали щымылэххэ хуэдэ,
Къриш зэпытщ бзууцхъуэм и уэрэдыр!

1942

КІУАЩ БЕТІАЛ ДЕЖ

Ухапкылащ уэ лъэхъэнэ нэжэсым,
Зауэм ущеблэжакъым уи щлалэгъуэм,
Ныкъуэжылуэ зэпыудащ уи усэр,
Сэлэт зи гъащлэр щызытауэ зауэ губгъуэм!
Къыпхуэклуэхэм, къыпхуахыу сэлам нэхур
Жыг сатыр дахэу ялуцлэнуц щихухэр.
Акъужыым щиху тхэмпэр щлигъэхъаеу,
Щлеупсклэ хуэму щихухэм я нэщхъейр!
Слъэгъуащ дыгъуасэ нэлурыту

Зауэм шыптраха сурэтыр.
Ныбжьыщлэм уи нэхэр пльызырт зыщлывлэ.
Гьащлэ кьытпэщылъым и щлэдзаплэм
Зыми тшлэркьым кьритхар ди натлэм!
Мыжурэ шыпыджи, дыщыхэти мафлэм
Хэку льягьуныгьээр ди псэм щыдгьяфлэрт!
Ди щлалэгьуэри пщлэншэу мыклуэт,
Дызауэлт дэ икли дыусаклуэт!
Кьызэхуихьэсу цлыхухэм я гуауэр,
Зауэлл лыхъужьут гур кьызэреуэр!
Цыхугуми илэщ гьунапкьэ, —
Щызэтрихьахэр хуэхьыжакьым.
Флэклуэдащи бынхэм я лейр,
Мэщыгьуэ, нэщхьейщ Кьэбэрдейр!
Гум кьыщыкыжклэ уи нитл кьабзэр,
Мыплейтеину хулэкькьым си псэм,
Ноби, кьеуэу уи гум ещхьыркьэпсу,
Уи сатырхэр фыклэ кьытхуоупсэ!

1963

НАРТСАНЭ СЫКЬИКЫЖУ

Урысейм и лэхъульэхъум
Кьылэщлэкл усаклуэхэр
Кьыпхуэклуэурэ,
Ущыхуащлым лыхьлы а щлыналъэм,
Кьыпхуауатэурэ я гухэлъыр,
Кавказ, ущлэдэлуащ усаклуэ псалъэм.
Укьалъытэри езыхэм я ныбжьэгъуу,
Кьуахьэллащ я гуауи, я гуфлэгъуи.

Хьэщлэ льяплэу кьеблэгъати Пушкин,
И щытхьу сатырхэм уагьэиньырт.
Лермонтов, уи уэгур флэщлэщыгьуэу,
Щызэригьэпсалъэрт щэхуу вагьуэр.
Уи деж мафлэм щыхалъхьэну я щхьэр
Гугьэу, кьихут усаклуэхэр пащтыхьым.
Ахэр кьилъыхъуакьым бгырысышэм,
Уи гуапагьэр яхуэхъуащ анэ быдзышэ.

НэгъуэщI гуэрт зыльыхъур бгырысышэр,
Бгырысышэр хъуакъым нэщанэншэ.
Къэзэуат зауэм и бэракъыр жьым зэрихъэрт,
Пащтыхъым и дзэ фIыщIэр хэкум къыхъэм...

Си щIыналъэ!
Гуапагъэм и пщалъэ,
Быдэщ уи хъэли, уи джати.
Зи щхъэр къозыхъэлIахэм анэмэту
АнэнэпIэсу уахущымыту,
Иребгъэфащ анэ быдзышэр пэрыхъэту.

Уэс уахътыншэм и уахътыншэ нэхум
Хэту бгыщхъэхэм я псэхэр щыпсэхуу,
Къуршыбгъэм ещхъщ усакIуэ гъуэгур,
Хуелэ зэпыту бгым и щыгум.

Сытым щыгъуи си къуршыжьхэр
ХъэщIэ лъапIэу абыхэм япежьэрт.
ЩIэгъэкъуэн и хъэщIэр щыхуей къэхъумэ,
И мывэ къыр быдэхэм яхъумэу.

Езым я хэкум къарита гущIыхъэр
КъыпхуаIуэтэну къурш куэщIым къыщитIысхъэм,
Гуауэм иужьыгу я нэклу къэплъам
Уи акъужьырщ Iэ ядэзылбар.

Бгырыс пщащэ нэ фIыщIэм
И нэм къыщIих хъуаскIэм
УсакIуэм и сатырхэм зыщагъэпскIырт.
ИкIи Кавказым и гуапагъэр
Хыхъащ абыхэм я усыгъэм...
Блэлъэтами, бгырысышэр темыхуэу,
ЛыукIым щIакIуэкIапэм тришэри щэхуу,
ПигъэкIащ усакIуэр дуней нэхум.

Урыс усакIуэхэ!
Фытльэгъуати фIыуэ,
Фихукъым ди гум!

Фи уэрэдхэм щывгъэфIа Кавказ
Фи фэеплъыр еIэт уафэм нэс!...

Мэшыкъуэ Iуащхьэр уардэу хэбэкъукIыу,
И шы лъэ макъыр пшэхэм къахэлукIыу,
Къысхуэблагъэурэ, къыщыхэкIым пшагъуэм,
ПщIыхьэплэ нэхум хуэдэу къызолъагъур
Сэ къызбгъэдыхьэу Лермонтовым и теплъэр.
Сэ соплъ абы,
Езыри сэ къызоплъыр...

1955

СИ ЖЪЭГУ

Сыт хуэдизрэ къэкъуэлъами щIалэгъуэр,
Гъуэгуанэ дапщэ зэпичами гугъуу,
Къытехъуакъыми дунейм уахътыншэ,
Зы клэух гуэрым сыт щыгъуи дыхуешэ.
Зы жэщ гуэр иплъхьэнщи лъахъэр уи шым,
Уэри зебгъэщIынщ, зыбгъэпсэхуну,
Уимыгъэбауэу уи псэм къыхыхьэну хуэшым
И лъахъэм Iэпкълъэпкъ псор зэщIуныбүдэнущ.
Уи адэжъ унэмкIэ плъэ уи гур,
А унэм къыщыппэплъэ жъэгум
Хуэпабгъэу, щогъупщэжри ешыр,
Абы клуэж гъуэгум утрешэ.
Ухуейми хьэлъэр ибдзыжыну плэм,
ЗыхощIэ – жьыгъэр къыптогуплэ!
НэгъуэщI гъуэгу щыIэуи умыщIэу,
Гуапагъ къолъыхьуэ, ухущыщIэу!
Ухуейкъым уэ нэгъуэщI гъуэгуани,
Сабиигъуэм уимышэжыным!
Дамыгъэ нэхъ лъапIи темыту мы щIыгум,
Къыщоблэ жыжъэу сабиигъуэм и жъэгур!

БЗУ УЭРЭД

Къарууншэ хъуакIэщ щIымахуэр,
Хъунущ иджы клуэжу зигъэпсэхуми.

Дехуэхуунц жей ІэфІ ирихэкІыну!
ЩхуантІагъэу зэщыхуэпыкІауэ,
Дежъауэ куэдрэ, дигу кьэкІауэ,
КьытхуэкІуэ гьатхэм гьатхэпежьэ,
ХуэтщІыну дожъэ, зыдмылэжьэу.
СурэтыщІ нэсу лэгъупыкьум
И льякьуэ земыфэгъухэр уафэ бгыкьум
Зэпригъэжу бгыхэм, губгъуэм
Ятреубгъуэ удз алэрыбгъур.
Лэч пльыжьрэ хужьрэ зэхищІауэ,
И дыхьэрэныр жыгхэм трелъащІэ.
Балий жыгыжьри, зригъэууэ дыгъэм,
Щхьэгъубжэ лъабжьэм щІэтщ, гьэгъэнкІэ гугъэу.
Балий кьудамэм бзу нэщхьыфІэм
Уэрэд щыжелэр, тІэкІу зыкьысхуигъафІауэ.
Бзу цыкІуми, си гьусэу пежьэу гьатхэм,
Макъ гуакІуэкІэ кьреш и уэрэд дахэр.
И пшэкІэпльым кьуэкІыпІэ дыгъэм,
Нэхуц дауцыншэм и щымыгъэм
Ходжэгухь бзу цыкІум и пшыналъэр,
Гьатхэ пшынэ Іэпэу зэрылъэлъу:
Кьэтэджи, еплъ мо дыгъэ лъагэм,
Абы и бзийхэр зэрылыдым!
Насыпри мурадри пхузэпищэу,
Кьыпхуоушыр гьатхэм и нэхущыр!
Си абгъуэ щысщІыр псы адрьщІым
Кьээзгъанэри, хьыбарегъащІэ
Сыкьэлъэтауэ уи деж, балией жыг щхьэкІэм
СыфІэтІысхьащ, узгъэфІэну уэрэдкІэ.
Кьэтэджи, зыщыплъыхь мы дуней дахэм,
Дамэм телъу кьыпхуэсхьащ уэ гьатхэр,
Жыг хадэ зэщІэгъагъэм и мэ гуапэр,
Дыгъэ кьытхущІэкІым и бзий хуабэр!

НасыпкІэ ноби кЪыддогуашэ

*Сэ згуэшт насыптыр сыщымысхъу,
ХэзгъэщІуи хъэдзэ кЪысыщымысхъут;
КЪызэмылЪэІуми яІэщІэслъхъэт,
КЪызэлъэІуаи сымыгъэщІэхъут.*

ГЪУБЖОКЪУЭ Лиуан

Гъубжокъуэ Лиуан усаКІуэ нэхъ псэ пІащІэ дыдэхэм ящыщу ди литературэм кЪыхэнащ. «Дэт-хэнэ усаКІуэри псэ пІащІэщ» жызыІэни щыІэнщ, ауэ абыхэми яхэтщ дунейм и кЪэхъугъэ псори нэхъ куууэ зыхэзыщІэхэр, гурэ псэКІэ зыгъэвхэр. Апхуэдэхэм я гъащІэр гъэунэхупІэ зэфэзэщщ, лъэпощхъэпохэмКІэ гъэнщІащ.

ДэкІыгъуэ задэм хуэдэт Гъубжокъуэм кЪыгъэщІа лэщІыгъуэ ныкЪуэр: и гъащІэ мащІэм кЪриу-быдэу абы гугъуехъ куэд игъэунэхуну кЪыхуиухат, иКІи абыхэм япсыхъащ усаКІуэм и дуней еплъыкІэмрэ и зэхэщІыкІ-гупсысэмрэ. 1980 гъэхэм икухэм критик Іэзэ СокЪур Мусэрбий пэжу гу зэрылгытащи, «гушІэгъумрэ гумащІагъ шабэмрэ бжыпэр щаІыгъщ Гъубжокъуэ Лиуан и лирикэм». Апхуэдэ гурыщІэхэр усаКІуэм и псэм кЪыщызыгъэушар зэрысабийрэ и нэгу щІэкІа Іуэхугъуэхэрщ, фызабэу кЪэна и анэ закЪуэм нэхъ гурыфІыгъуэ имыІуэ кЪызэрытэджарщ. Аращ анэм и образыр Гъубжокъуэм и усыгъэм тепщэ щыхъуныр кЪэзыхэкІари. Анэм и гу пІанагъэр, шабагъыр, быным хуиІэ лъагъуныгъэ куур лъабжкэ яхуэхъуащ «Си анэм», «Къауц щхъэнтэ», «Кхъуейжъапхъэ», «Согъэджэгу облигацэ», «Насып иІэкЪым гужъейм» усэхэм, «Анэм и нэпсхэр» балладэм, «Насыпгуэщ», «Иужърей мыІэрысэхэр» поэмэхэм – Лиуан и анэ Лихъэ хуигъэпса фэеплъ мыкІуэдыжынхэм.

«АдэІэ шабэр и щхъэфэм кЪытеІэбэну» зи насып кЪымыхъа усаКІуэм и гъащІэм щынэхъыщхъэр, гурыфІыгъуэу щІІэр «анэ гумащІэ бзэ ІэфІырт». Анэм и фэеплъ телъыджэщ Гъубжокъуэм и зы усэм кЪыхэщ къауц щхъэнтэр: ар зыщІа анэм хуэдэу гуапэщ, хуабэщ, шабэщ, и къуапитІыр кЪишийуэ ІэплІэ кЪришэкІыну кЪэлъаІуэ хуэдэ пІэкум исщ, езы усаКІуэри къауц щхъэнтэм, анэм и фэ иреплъри, псэ зыІутым хуэдэу, йопсалъэ:

*Къауц щхъэнтэ фэеплъ,
Уэ узіІэщ пІэщхъагъыу.
Согъэтынш –
Сешам, щхъэр узогъэщІыр.
Пхэлыщ анэІэ хуабагъи,
Анэм Іэр кЪысщІуІыгъэу
Сэ и куэщІ зизгъэщІауэ
КЪысфІоуІыр.*

(«Къауц щхъэнтэ»)

Апхуэдэ Іэмалыр – къэгъэпсэуныгъэр – усакІуэхэм куэдрэ къагъэ-сэбэп хабзэщ усэм и купщІэр нэсу щІэджыкІакІуэхэм зыхрагъэщІэн папщІэ. Абы и сэбэпкІэ зэфІэгъэува мэхъу дэтхэнэ художественнэ тхыгъэми и лъабжьэу щытыпхъэ психологизмэр. Абы и лъэныкІуэкІэ къапщтэмэ, къэбэрдей литературэм зыужыныгъэ нэхъ щигъуэтар зауэ нэужьырщ, хэхәуэ 50-60 гъэхэрщ. Ди литературэм цІыхупсэм и зэхэлъыкІэм, щытыкІэм, цІыхум и гурыгъу-гурыщІэхэм нэхъ тегъэпсы-хъауэ хэтыр Нало Ахьмэдхъан и «Псыхъэ нанэ», Гъэунэ Борис и «Уэ къэкІуэж закъуэ, папэ» рассказхэрщ. Нэхъ иужьыІуэкІэ психологизмэм зыужыныгъэшхуэ щигъуэтащ новеллэ жанрым, псом хуэмыдэу къы-хэгъэщыпхъэщ Нало Заур и «Хьэбалэ и пхъэ гуащэр». Зи цІэ къитІуа тхыгъэхэм ябгъурыбгъэува хъунуц анэмрэ бынымрэ зэрызэпыщІа къуэпсыр езы ажал дыдэми зэрыхузэпымычыр къэзыхэщ «Къауц щхъэн-тэ» усэр. Абы Гъубжокъуэм художественнэ Іэзагъ хэлъу къыщигъэ-лъэгъуащ псэхэм я зэпыщІэныгъэр, бзэ дахэкІэ къэІуэтарэ образ-нэщэнэ (образ-символ) лъэщкІэ щІэгъэбыдэжауэ. Анэм теухуа нэгъуэщІ зы усэми апхуэдэ образ-нэщэнэу къыхощ усакІуэм и анэм хэт нэхъри нэхъ ІэфІу хуипщэфІу щыта адыгэ шхыныгъуэр – кхъуейжьапхъэр:

*СІухуащ сэ цІыхуфІ куэдъм я шхын Іэджэ,
Абыхэм фІыщІэ ини лъызогъэс,
Ауэ си анэр сызэримыІэжрэ
Сихъыжакъым сщыхъуу кхъуейжьапхъэ гунэс.*

(«Кхъуейжьапхъэ»)

Гъубжокъуэ Лиуан и усыгъэм щытепщэ образхэм ящыщ ПСЫР: кършыпсыр, псыІэрышэр, псыежэхыр, гуэлыр, тенджызыр, хыр. КъухъэпІэ къэралхэм псыр къазэрыщыхъур ди лъэпкъ зэхэщІыкІым теухэркъым: абыкІэ псыр къэукъубейрэ дунейр зэтэзыкыутэ къару емынэу, шынагъуэу – псыдзэу – цІыхухэм я зэхэщІыкІым хэпщаш. Ди къэралымкІэ, къапщтэмэ, хэхәуэ ди лъэпкъым и дежкІэ укъэІэбэжмэ, псыр гъащІэм и нэщэнэщ, адыгэ псалгъэжкъым зэрыжиІэщи, «псыр псэ-хэлъхъэжщ».

Псым и образымкІэ Гъубжокъуэм и усыгъэм гупсысэ зэмы-лІэужыгъуэхэр къэгъэлъэгъуа, гурыщІэ зэхуэмыдэхэр къэІуэта шохъу. Псалгъэм папщІэ, абы и усэхэм псыр (нэхъыбэрэ тенджызыр) зэм лъагъуныгъэ къабзэм и нэщэнэщ («Тенджыз Іуфэм», «Тенджызым дэрэ дызэщІыгъуу...», «ШыгъушыпсыпІэм хэлъыц тенджызыр...», «Псынэм и лъагъуныгъэ»), зэм дунейр къызэриухуэрэ гъащІэм къыдекІуэкІ хабзэ ткІийхэр къызытещ гъуджэщ («Тенджызым сопсалгъэ», «Тенджыз хаб-зэ», «Бдзэжьеймрэ тенджызымрэ», «Тенджыз, тенджыз, зэзакъуэ щхъэ уемышрэ...», «Тенджыз толькунхэм зэдащІыр шыгъажэ...», «Хышхуэ Мамыр...», «Псы сыхуолІэ»), зэми усакІуэр щалъхуа икІи и сабиигъуэр щигъэкІуа Шэрэдж Іуфэ Іус Жэмтхъэлэ жылэм и фэеплъыц («Шэрэдж толькунхэр», «Нэри пэри ехъ, къиуащ Шэрэджи...»).

«Шэрэдж толькунхэр» усэр апхуэдэ дыдэ фІэщыгъэ иІэу 1961 гъэм къыдэкІа япэ тхылъми езы Гъубжокъуэм и творчествоми зэхәублапІэ икІи гъуазэ яхуэхъуат. А усэм наІуэу къыхощ ищхъэкІэ зи гугъу тщІа нэщэнэр – псыр гъащІэм и щІэдзапІэу зэрыщытыр. Усэм и купщІэр къызэщІэкъуауэ къапщтэмэ, псыр фІым, къабзагъэм я лъыкІуэщ, абы

Литературэ щІэныгъэ. Критикэ

къыдэкІуэуи, Шэрэдж и Іуфэ Іут ГЭС-р зыгъэлажьэу цІыхухэм нэхугъэ къахуэзыхъ къару лъэщц: «УоІунщІ турбинхэм нарт къарукІи, / Хуогуэшыр нэху унагъуэ къэс, / Быутх ткІуэпс пІащэр хъуауэ хъуаскІэ / Уи къуакІэ кІыфІхэми лъоІэс». УсакІуэр щІохъуэпс апхуэдэ къару зэрамышщІэж – цІыхухэм яхуэщхъэпэн, ягу дыхъэн – и усэхэми къалтыкыуэкІыну:

*Шэрэдж, гуащІафІуэ уи толькыунхэр
Зэрытелажъэм ещхъу бэм,
Арат си усэм и сатырхэр
Хъуамэ си лъэпкъым хуэщхъэпэн.*

(«Шэрэдж толькыунхэр»)

Образ ухуэкІэкІи, художественнэ къэлүэтэкІэкІи, зэрытха бзэкІи Лиуан нэхъ къехъулІахэм ящыщц «Шэпсы и Іуфэм» усэр. Шэпсы ТІуапсэ къалэм пэгъунэгъуу тенджыз ФІыщІэм хэлъадэ псы цІыкІущ. Ар мащІэу утхъуауэ, и плыфэкІэ шэм ещхъу зэрыщытырщ апхуэдэ фІэщыгъэ игъуэтыныр къызыхэкІар. Аращ Гъубжокъуэм щІитхыр: «УкыщІэж кысфІощІыр анэ бгъафэм, / Уэ анэ быдзышэу сыт бдагъуэн?!» Шэпсы и образыр щищІкІэ, усакІуэм эпитет, зэгъэпщэныгъэ, метафорэ телъыджэхэр къегъэсэбэп: зэм псы цІыкІур «мэз бжэну лъакъуэ псынщІэщ», зэм «адыгэш мыгъасэм хуэдэу Іэлщ», зэми адыгэ шууейуэ и Іуфэм щепсыхыу щытахэм «анэм къыкІэрыхуа шыщІэу якІэлъыжэурэ мэщыщ». Мы усэми псыр фІым и лъагъуэхэшу къыщегъэлъагъуэ усакІуэм.

Дэтхэнэ усакІуэ нэсми хуэдэу, Гъубжокъуэ Лиуан и лъэпкъ зэхэщІыкІыр лъагэт, Хэкум, къыщалъхуа щІыналгъэм хуиІэ лъагъуныгъэр куут. Абы и щыхъэтц «Хуитыныгъэм и хадэ», «Си лъэпкъым», «Къуршхэр плыырщ», «Іуащхъэмахуэ», «Адыгэ шы фІэдзапІэ», «Адыгэ уанащІэхэр», «Шыгъажэм», «Псалъэр Налшыкщ», «Налшык» кхъухъ», «Лъахэм и щІыхуэ», «Си жылэжь», «Жэмтхъэлэ», «Сыщалъхуа къуажэм командировкэ» усэхэр, нэгъуэщІхэри. Псом хуэмыдэжу цІэрыІуэ хъуащ композитор Молэ Владимир макъамэ зыщІилъхъа «НэкІуэж щэбэтым къуажэм» усэр. Ар щалъхуа щІыпІэм, Іыхылыхэм яхуэзэша псэм и къыхуеджэныгъэщ: хущІэмыхъэ зэпыту зи гъащІэр кІуэ усакІуэм и псэр дэуэгъу къыхуэхъу хуэдэщ, и адэм и пщІантІэжьбым, и анэм и фэеплъ жылэжьбым игъэзэжыну:

*НэкІуэж щэбэтым къуажэм,
Сэ къуажэр сигу къэкІащ,
СыхущІэмыхъэу жьсІэу
Илъэсыр изгъэкІащ.
Бланэ щалъху йокІуэж,
Бланэ щалъху йокІуэж.*

(«НэкІуэж щэбэтым къуажэм»)

Уэрэдыр бэм ягу зэрыдыхъам и щыхъэтц ар ди уэрэджыІакІуэ куэдым зэлэпахыу зэрыжаІэр. Апхуэдэщ ХьэхъупащІэ Хьэсэн, Къашыргъэ Мухъэмэд, ЦокІыл Азэмэт, Бекъул Аслъэн сымэ. Гъубжокъуэм и Іэдакъэ къыщІэкІащ нэгъуэщІ уэрэд зыбжани: «Лъагъуныгъэр къандесджэгу-

къым» (макъамэр зытхари япэу уэрэдыр зыгъээщІари Тхъэбысым Умарщ), «Уи цІэр Мадинэ хъэмэ Маринэ?» (макъамэр Къардэн Хъэсэн ейщ), «Удз дахэхэми яІэщ цІэ зырыз...» (макъамэр Гъубжокъуэ Ритэ ейщ), «Псынэм и лъагъуныгъэ» (макъамэр Къул Амир ейщ), «Псалъэр Налшыкщ» (макъамэр Молэ Владимир ейщ), «Іуащхэмахуэ» (макъамэр Молэ Владимир ейщ), «Дыгъэм и лъагъуныгъэ» (макъамэр Гъубжокъуэ Ритэ ейщ). Гъубжокъуэм и сабий усэхэу «Къэрабэ», «Іуцэкъу уэрэд» жыхуиІэхэм макъамэ ящІэзылгъыари и щхъэгъусэ Ритэщ. «Къэрабэ» уэрэдыр Тхъэмокъуэ Барэсбий игъэхъэзыра теленэтынэм япэ дьдэ щыжызыІар Лиуан и къуэ Алимщ. Гъубжокъуэм и псалъэ зыщІэлъ уэрэдхэр ди лъэпкъ гъуазджэм мыкІуэдыжыну кыххэнащ, ахэр ноби радио-, теленэтынхэм щІэх-щІэхыурэ щоІу.

Гъубжокъуэ Лиуанрэ абы и щхъэгъусэ Ритэрэ сыт и лъэныкъуэкІи ззакъылэгъут, псэкІэ зэгъугъут, абыхэм хуэдэт «я псэр зы чысэ илъщ» щІыжаІари. Лиуан и лъагъуныгъэ лирикэм и фыпІэщ Ритэ хуитха «Щхъэгъусэ» усэр, ар зэщхъэгъусэ псоми я гимн хъуауэ жыпІэми ущыуэнукъым. «Щхъэгъусэ» псалъэм и къэхъукІэ-зэхэлгъыкІэр ІэкІуэлгъакІуэу кыгъэсэбэпкІэрэ, Гъубжокъуэм гъащІэм и философии куу бзэ шарыуэкІэ а усэм кыщыІуэтащ: щхъэгъусэр – «щхъэм псэкІэ и гъусэ» цІыхурщ икІи а псалъэхэм хуэдэу зэхэжыхъа къэгъуэтыгъуейщ:

*Щхъэгъусэ,
Щхъэгъусэ, –
ЦІыху Іуитт япэ дьдэ
А псалъэ зэхэлгъыр
Зэгъусэ зыщІар.
Щхъэгъусэ! –
А псалъэм бгъуэтынккъым нэхъ быдэ –
Ар жыру псыхъащ,
Ар насыткІэ гъэнщІащ.*

(«Щхъэгъусэ»)

Усэм и кыщІэдзапІэм кыщыхъа «щхъэгъусэ» псалъэм тІэу кызыэрытригъээжым тхыгъэр лъэныкъуитІкІэ ирегъэфІакІуэ: япэрауэ, усэм и ритмикэр макъамэм хуэдэу зэхэпхыу ешэщІ, нэхъ къеджэгъуафІэ, гукъинэж ещІ, етІуанэрауэ, нэщэнэ (символикэ) и лъэныкъуэкІэ уеплъэмэ, пкъыгъуитІыр – «щхъэ» + «гъусэ» – зэхэуэу зы псалъэ – «щхъэгъусэ» – кызыэрагъэщІым хуэдэу, цІыхуитІым зы гъащІэ гъуэгуанэ зэдыхаш. А псор зэпэлгытауэ усэ купщІафІэ къэзыгъэщІыфынур, дауи, Тхъэр зэчийкІэ зыхуэупса цІыхурщ, икІи кыхэгъэщыпхъэщ Гъубжокъуэ Лиуан и тхыгъэ дапщэ урысыбзэкІэ зэрадзэкІами, «Щхъэгъусэ» усэр зэзыдзэкІыфын къазэрэхэмыкІар.

Гъубжокъуэм ди литературэм щыщІэщыгъуэ образ телыджэ кыщыгъэщІащ «Гъуджэшхуэ» усэми. Гухэлъ зыхуищІа пщашэм пэІэщІэ лирикэ лыхъужыр йохъуапсэ махуэ къэскІэ абы и напэлгъагъукІэ зызыгъэнщІ гъуджэшхуэм:

*КызыэрыгуэкІ гъуджэшхуэ, зызыгъафІэу
ФІыуэ слъэгъуам и нэи пІанэтэм дэт,*

Литературэ щІэныгъэ. Критикэ

*Сэр нэхтэрэ минкІэ унэхт насытыфІэу
Уи фІэщ уэ зыщІыфыну щыІэр хэт?!*

*Уэ уоплэ и нэгу махуэ кэс си мыгъуэм,
КъытыгыфІыкІыуи и щхъэщыр еухуэн...
Сэ ар зэрызмылбагъум срищыгъуэу
Илбэсхэр зэрызгъакІуэр сыткІэ пцІэн!*

(«Гъуджэшхуэ»)

Гъубжокъуэ Лиуан и философии лирикэр зыхэбгъэгъуэщэн щыІэкъым, ищхъэкІэ къызэрыхэдгъэщауэ, абы наІуэу къыхощ усакІуэм и гумащІагъэр, и псэ махагъэр. Псэ къабагъэм и цапхъэщ «Си лъахэ – си удз дахэ», «ГуфІэгъуэм гуауэр и лъэпагъщ...», «Шэхэмрэ хъэдзэхэмрэ», «Нартыху закъуэ», «Бдзэжьей», «Хы тхъэрыкъуэхэр», «Ныбжьэгъур сиІэу щІэгъэкъуэнуэ», «Хыхъащ щІым хуабэр...», «Хъыджэбз цІыкІур щІэтщ жыг лъабжьэм...», «Автобус къэувыІэпІэм деж» усэхэр, нэгъуэщІхэри. Сыт хуэдэу псэ пІащІэу ущытын хуейт «Сэ уэшхым куэдрэ сиуфэнщІащ...» усэр птхын папщІэ?! Усэм и лирикэ лІыхъужьыр зыуфэнщІа уэшхым гукъанэ хуищІкъым, абы «вагъэр игъэнщІащи»; и Іэпэм къыхэуа розэ банэми губгъэн хуиІэкъым «гъэгъахэм я хъэтыркІэ». ЦІыхугъэ нэсым и цапхъэщ усэр зэриухыж едзыгъуэр:

*Мэз бжэным фочыр езгъэпщат,
ЗикІ кІакхъур схуиІэчакъым:
ЩІэжьей абы кІэлъыушар
Зешшэ щІын слбэкІакъым.*

(«Сэ уэшхым куэдрэ сиуфэнщІащ...»)

Гъубжокъуэм и Іэдакъэ къыщІэкІащ тхыль куэд. Абыхэм ящыщщ «Ди къуажэ щІалэ цІыкІухэр» (1960), «Пионерым и лІыгъэ» (1964), «Насыпгуэш» (1970), «Жэщ гупсысэхэр» (1973), «Зэманым и джэрпэдджэж» (1977), «Пули и зёрна» (1977), «Къэрабэ» (1979), «Солнечная сторона» (1984), «Эхо Эльбруса» (1986), «ДыгъапІэ» (1987) тхыльхэр, нэгъуэщІхэри. Ахэр щыхъэт тохуэ Лиуан балигъхэми сабийхэми гу зэІухакІэ зэрахуэтхэм.

2013 гъэм «Эльбрус» тхыль тедзапІэм къыщыдэкІащ «Псэухэм папщІэ сопсэу»^{*} тхыльыр. Абы щызэхуэхъэсыжащ Гъубжокъуэ Лиуан и гъащІэмрэ и творческэ гъуэгуанэмрэ теухуа тхыгъэхэр, и усэхэр (адыгэбзэкІи урысыбзэкІи), усакІуэм тыгъэ къыхуащІа тхыльхэм къыхутратха тхыгъэ кІэщІхэр, ныбжьэгъухэм къыхужаІа псалъэ гуапэхэр, абыхэм я гукъэкІыжхэр, апхуэдэуи езым теухуауэ ятха усэхэмрэ балладэмрэ. Тхыльым и гуэльхъэну къокІуэ Гъубжокъуэм къыхуагъэфэща щІыхъ тхыльхэр, дипломхэр.

Адыгэ псалъэжьым «фІы щІэи, псым хэдзэ» желэ, «къыпэкІуэжыным ущымыгугъыу, псапэ щІэ» къригъэкІыу. Ауэ цІыхум дунейм щилэжь ІуэхуфІхэр псыхэкІуадэ хъуркъым. Зи ІэужьыфІым пщІэ нэс къызыхуихъахэм ящыщщ Гъубжокъуэ Лиуани. УсакІуэ зэчиифІэм и цІэр ноби цІыхухэм яІурылъщ, и тхыгъэхэм зэлэпахыу йоджэ. Абы и щхъэусыгъуэри гурыІуэгъуэщ: и зы усэми зэрыщитхыгъащи, ар зэи щІэхъуэпсакъым и щхъэ закъуэ насыпым – усакІуэр игъэпІейтейрт лъэпкъым и къэ-

^{*}Лиуан Губжиков: Живу для живых // Сост. и автор вступит. статьи Л.Б. Хавжокова. Нальчик, 2013.

Литературэ щІэныгъэ. Критикэ

кІуэнуи икІи игъэщІагъуэрт «уи щхъэ си щхъэ нэхърэ – си щхъэ гуэр»
жыхуаІэр зи псэукІэ зэрыщІагъуэрт:

*«СяужькІэ хуейми удзи къремыкІ...» –
ЖиІат, жи, цІыху Іей гуэрым,
ЩылІэм щыгъуэ.
СызэрыщІыкІурэ си гум зэи имыкІ
А псалъэ Іейхэр – ноби срощыгъуэ.
Ар дауэ цІыхум и жьэ кыжъдыукІ:
«СяужькІэ хуейми удзи къремыкІ...»*

Гъубжокъуэм и псэ зэхэлъыкІэри и дуней еплъыкІэри нэгъуэщІт:

*Уэшх къошх,
Е цыІэрылгъэхъу уэсыр къос –
Ди щІылгъэр щремыщІэ зэи удз дахэ!
Ажалыр бжэм нэхъ благъэщ –
Хъумэ къэс –
«Си ужьыр махуэ пхухъу...» –
БжызоІэ, лъахэ!*

КъызыхэкІа лъэпкъым зи гъащІэри зи гуащІэри щхъэузыхъ
хуэзыщІа усакуэщ Гъубжокъуэ Лиуан.

Мысыр шэрджэс пащтыхьхэр

Абыхэм ятеухуауэ кыдэклащ икли кыдокл тхыгъэшхуэхэр, романхэр, повестхэр. Курыт лэщыгъуэм шыла мамлюкхэм я кээралыгъуэм и лъэщагъым, и ехьулэныгъэ инхэм тетхыхьклэрэ, Къуэкыплэм и щэныгъэли цэрывуэхэр, кьэхутаклуэхэр, тхыдэм елэжьхэр, географхэр мызэ-мытлэу кытеувылахэщ икли кытоувылэ Мысырымрэ (Египет) Сириемрэ мамлюкхэм щалэщлэлям экономикэ псэуныгъэм, щэнхабзэм, гъуазджэм я лъэныкьуэклэ абыхэм зыужьыныгъэ ин гъуэтауэ зэрыщытам.

Хэт-тлэ а мамлюкхэр? Ахэр кээрал жыжьэм дауэ кыщыхутат? Сыту шыта ахэр икли илъэс 737-рэ лъандэрэ абыхэм я нэлэ щхьэ трагьэт?

Мысырым, апхуэдэу абы и гъунэгъу Сириемрэ Палестинэмрэ я политикэ гьащлэр XI – XIII лэщыгъуэхэм икьуклэ гурылуэгъуейт. Епщланэ лэщыгъуэм и япэ илъэсипщым Мысырым бжьыпэр щаубыдат фатимидхэм. Ахэр хьалиф Алий «пэжырытелъхьэмрэ» абы и щхьэгъусэ Мухьэмэд бегъымбарым ипхьу Фатимэтрэ кызэралъхуам кыхьэкиклэ, унафэ зыщл лэужьу кьэгъуэгурыклуэрт. Я кээрал щыхьэру фатимидхэм хах Нил луфэ 969 гъэм щаухуа Каирыр (хьэрыпыбзэклэ аль-Къахьирэщ – «удэзыхьэх» кьокл), иужьклэ щлэх дьдэу Къуэкыплэ Гъунэгъум шылэ кьалэхэм я нэхь ин дьдэ хьуар. Епщланэ лэщыгъуэм и клэуххэм фатимидхэм кьазэу Палестинэмрэ Сирием и щыналъэ лыхьэшхуэрэ. Фатимидхэм (910 – 1171) я хьалифэт кьоху.

Курыт лэщыгъуэм шыла муслъымэн ллакьуэ куэдым ещхьу, зауэ хуэлухуэщлэ и лъэныкьуэклэ фатимидхэм я щлэгъэкьуэнт езыхэм я щхьэхьумэ гвардиер. Абы хагъэхьэхэр кыхахырт лыщлэу кьащта магърибхэм, тыркухэм, апхуэдэу Суданым шыщ негр гъэр нэхь щлалэхэу бэзэрхэм кыщащэхуу Мысырым кьашахэм, иужьклэ зауэ луэхухэм хурагъэджахэм. Иклэм-иклэжым фатимид хьалифыр хуэм-хуэмурэ щхьэхуимыту епха мэхьу гвардием бжьыпэр щызылыгъхэм.

1171 гъэм мысырыдзэм и унафэщл Сэлэдин (и лъэпкьклэ хьэмшэрийт) гвардиер щлэгъэкьуэн ещлри, иужьрей фатимид хьалиф аль-Адидэ тредз икли езыр султлану мэув. Фатимидхэм я тепщэныгъэр апхуэдэу еух икли бжьыпэр илъэс 79-клэ зылыгъа айюбидхэм я ллакьуэр Мысырым цоув.

Айюбидхэр теклуа иужь, фатимидхэм я щыналъэм суннизмэм лъэ быдэ щегъуэт. Пэжщ, диным итхьэкьуа фидалинхэр (губгъуэарысхэр) Сэлэдин тлэунейрэ лэмыкьулэпэмыкьлуэу тоуэ, иклэм-иклэжым султланьыр хьумакулээншэу мыпсэужыф мэхьу, жэщклэ нэху кыщеклри и щхьэм хуригъэщлэ чэщанэрт. Сэлэдин кьигъэшын хузэфлокл щхьэзыфлэфл хьуа, зи плэм имызэгъэж Суданым шыщ негрхэм кыхаха фатимид гвардиер икли кээралым и кьару нэхьыщхьэ ещл пщлэклэ ялыгъ хьэмшэрий, тырку заулэхэр. Ахэр кьигъэсэбэпурэ, зауэ ярещыллэ Сириемрэ Палестинэмрэ шылэ франджыхэм.

Епщыкьлузанэ лэщыгъуэм и клэухым Щыкурытых (Средиземнэ) тенджызым и къуэкыплэм шылэ кээралхэм жорзехьэхэр кыщоунэху. Абыхэм Сириемрэ Палестинэмрэ флаубыда щыналъэхэм кыщызыэрагъэлэщ Къудус (Иерусалим) пащтыхьыгъуэр икли абы и блыгущлэту

кээралыгъуищ – Триполи, Эдессэ графствэхэр, Антиохий пщыгъуэр. А кээралыгъуэхэр феод цыклухэу игуэшыжырт, абыхэм я тепщэхэр баронхэмрэ лыхъусэжыхэмрэт. Жорзехьэхэм я щыналъээр ищхээрэклэ кыщыщидзэрти, псыгъуэ кыхъу кьаблэмклэ клуэрт километр 1200-клэ.

Жорзехьэхэм Сириер зэрыщыту къазэун яхузэфлэкакъым: абы и кьуэжыплэ лъэныкьуэр – Хьэлэб, Хьамэ, Хьэмус, Шам (Дамаск) къалэхэр – зингид тырку ллакьуэм, жорзехьэхэм я бийуэ фатимидхэм ирагъэкьуэклэ бэнэныгъэр мызэ-мытлэу дэзылыгъым, и лэмышцлэ йохуэ.

Жорзехьэхэм я бийуэ фатимидхэм ирагъэкьуэклэ бэнэныгъэм Сэлэдин кьыпещэ. Шам кьеубыд, япэм зингидхэм ялэщлэлуэ щыта Сирием и щыналъэхэр абы гьегъэхьэжри, Сэлэдин «кьэзэуат зауэм» щлэдзэ. 1187 гъэм Тивериадэ гуэлым деж абы франджыхэр кьыщечу-хъуреихь икли Иерусалимым и пащтыхьыр, и дзэр зэригъусэу, гъэр ещл. Жорзехьэхэм кьахуэнэжар Триполи графствэмрэ Антиохий пщыгъуэмрэт, хуабжью кьагъэбыдыхьа къалэ-быдаплэ Тирыр щыгъуу. Ауэ Сэлэдин хузэфлокл Мысырри, Сириери, Месопотамием и зы лыхьы зэман клэщлклэ зэгуигъэхьэну. Арщхьэклэ, езыр дунейм йохьжри, лэщлэла щыналъэхэр зэклэщлэпльэлъыж. Сэлэдин иужь кьинахэр зыхэттар франджыхэм мамыру ядэпсэунырт, уеблэмэ франджы пащтыхь Фридрих Етлуанэм Иерусалим иратыж.

Айюбидхэм яку кьыдэхьуа зэгурымылуэныгъэхэм ллакьуэр кьигъэтласхьэрт. Жорзехьэхэр тлэунейрэ хущлэкуащ езы Мысыр дьдэм щитлысыкыну. Къапштэмэ, 1219 гъэм абыхэм зэман клэщлклэ ялыгъащ Дамиеттэ. Апхуэдэу иужьрей айюбид султлан Мулэззэм Туран-шах и зэманым, 1249 гъэм Дамиеттэ деж Людовик Епщыкьуэланэр зи пашэ франджыдзэр щотлысыкл, арщхьэклэ 1250 гъэм и пэщлэдзэм Мансурэ деж щекьуэкла зауэм а дзэр щызэтракьутэ, пащтыхьри гъэр ящл.

Туран-шах иужьклэ тепщэныгъэр зылыгъа Сэлихь Нажмудин и зэманыгъуэм (1240 – 1249) мысырыдзэм нэхъ лъы пщтыр зыщлэту хэттар мамлюкхэрт, къащэхуу зауэ хуэлухуэщлэхэм хуагъэса цыху щхьэхуимытхэрт. Ахэр нэхъыбэу кьахэклат Псыжь луфэ луса адыгэхэмрэ кьыпчакьхэмрэ, хы Фыцлэм луль губгъуэхэм монголхэм гъэр кьыщачлри Италием кьикла сондэджэрхэм иращат, аргуэру нэхъ лъаплэжу Мысырым и султланым ищэхужат. Гъэр ящлэхэр мусльымэн диным ирагъэхьэрти, хьэрыпыцлэ флащырт, зауэ хуэлухуэщлэхэм хуагъасэрти, пащтыхьым и гвардием хагъэхьэрт.

Зыщыпсэу хэкум щыхэхэсми, зэклэ кьыпщыхьурт ахэр тепщэхэм я щлэгъэкьуэну. Мамлюкхэм я кьарур кьызэрыгъуэтыжа иужь, езы султлан дьдэр лумплафлэ къащл. Кьэралым нэгъуэщл дэлэпыкьуныгъэ щимылэу, ар мамлюк дзэ унафэщлэхэм я бжьым щлэхьэ, езыхэр хуеймэ, ар абыхэм трахуфынут е нэгъуэщлклэ зэрахъуэжыфынут.

Ар кьыщощл иужьрей тепщэу щыта айюбид султлан Мулэззэм Туран-шахым. 1250 гъэм и накьыгъэм Мансурэ деж жорзехьэхэр шыхагуа иужь, мамлюкхэм ар якул икли абы и плэм Шэджэрэт ад-Дурр султлану ягъэу. Арщхьэклэ мазищ нэхъ дэмыкылу а цыхубзыр традз, бжыпэр еубыд мамлюкхэм я дзэзешэ Айбек (1250–1257). Абдеж щыщлэдзэ бахьритхэм я тырку мамлюк ллакьуэм. Абы игъуэта цлэр кьежьэныр кьызыхэклар мамлюкхэм я казармэр япэщыклэ Нил хэт хытлыгухэм ящыщ зым – ар-Рэудэм – зэрыщыларт. «Бахьр» псалъэм

«тенджыз» жилэу кьокI. «ЩIэныгъэ» тедзапIэм 1971 гъэм кьыщыдэклэ «Муслъымэн лIакъуэхэр» тхылгым (зэзыдзэклар П. А. Грязневичщ) Манчестер дэт университетым и профессор Клифффорд Босуорт щетх: «Мамлюкхэм я унафэ щыкIэр гъэщIэгъуэнт, абыхэм яхэтыжт езы султIаным и «уней дьдэхэр». Зи щхъэ хуимытыж мамлюкхэрт лъагэу дэклуеифынур. Мамлюк щхъэхуитхэм, я бынхэри ящыгъуу, дзэми кьэралми кьулыкьу нэхъ лъахъшэхэрт цаIыгъыну зыхуитыр».

Мамлюк шуей зауэлIхэр

Бжыпэр яубыда нэужь, тырку мамлюкхэм хъэмшэрийхэр лъэныкьуэ ирагъэз икIи кьэралым и тепщэхэм яхохъэ. Илъэси 130-кIэ зыми я блыгу ахэр щIэтакъым. А зэманым кьриубыдэу Iэтащхъэу мамлюк 25-рэ зэблахъуащ, абыхэм яхэтащ адыгэхэри.

Сыт хуэдэ зэфIэклI бахъритхэм ямылами, ахэр адыгэ мамлюкхэм япэщIэувэфакъым. 1382 гъэм бурджитхэм я тепщэныгъэр ягъэув. К. Босуорт кьызэрилъытэмкIэ, а цIэр Каир дэт быдапIэ ал-Бурджым, Къэлэун султIаным и гвардиер здэщыIам, кьытокI. Иужьрей кьэхутэныгъэр тегъэщIапIэ тщыкIэрэ, языныкьуэ Iуэхугъуэхэр дубзыхуну дыхуейт. Пэжу, Бурдж цIэр Къэлэун и цIэм епхаш. «Ал-Бурдж» быдапIэр «Бэдж» адыгэ унэцIэм кьытокIыж. Ар зэрыпэжым щыхъэт тохъуэ хъэрып тхыдэтх Бадрэддин Элайни (1361 – 1451), кьулыкьу IэщIэлъу султIан зыбжанэм Каир щадэлэжьар. «Чингиз-хъан и IуэхущIафэхэр мазаем и 25-м 1221 – мазаем и 14-м 1222 гъэхэм» лэжыгъэм абы щетх: «Абы и тепщэныгъэм зиужьа нэужь, и кьуэхэр хэку зэмылIужьыгъуэхэм игъэклуащ, яхузэфIэклIыр кьаубыдыну, зыпэлъэщыр ягъэклуэдыну...

Абыхэм лъэгущIэт ящIащ тырку лъэпкьхэр, аланхэр, ассхэр, адыгэхэр, урысхэр, а кьэралхэм щыпсэу нэгъуэщIхэри; ахэр кьагъэурыщIащ ятеуэклэрэ, яхъунщIэклэрэ, гъэру яубыдкIэрэ, я щыналъэхэр нэщI ящIкIэрэ. Гъэр хъуахэр Сириемрэ Мысырымрэ яшаш. Ахэрщ мамлюкхэр кьызытехъулыкIыжари»...

К. Босуорти абы щыхъэт тохъуэ: «Бахъритхэр нэхъыбэу кьызытехъуокIар монголхэмрэ хъэмшэрийхэмрэ яхэзэрыхъыжа, кьаблэ лъэныкьуэмкIэ урыс губгъуэхэм щыпсэуа кьыпчакьхэрамэ, бурджитхэм я нэхъыбэр зыщыщар Кавказым щыпсэу адыгэхэращ. Мамлюкхэм я тепщэныгъэр иухыным нэблэгъэху (XIX лIэщыгъуэм и пэщIэдзэхэм) зауэлIхэм я нэхъыбэр адыгэхэм кьыхашу щытащ»...

Головин Иван итха «Кавказ цыхухэр» тхылгым, 1854 гъэм Лондон кьыщыдэклэм, итщ: «XIII лIэщыгъуэм щыщIэдзауэ Бэгъдад и

бэээрхэм щашцэрт зэуэклэм хуэлэээ адыгэхэм я сабийхэр». Абыхэм ящыщ шлалэ цыкы гуэрэм зэреджэр Мыхьмуд Бейбэрст. Япэщыкыкэ ар Бэгьдад щашцэ, иужькыкэ Хьэлэб кыщашцэхуж Сэлихь Нажмудин и гвардием щхьэкыкэ.

Бейбэрс – епланэ мамлюк султаным – и кьекыуэкыклар гэщлэгьуэнщ, лъэпощхьэпои и куэдщ. Зэуэклэм щыхурагьаджэ дерсхэр кьиуха нэужь, ар мамлюкыдзэм хагьэхьэ, псынщлэуи докыуей. Мансурэ деж щекыуэкыкэ зэхуэшхуэм акыыл зыхэлъ дзэешэу зыкыщегьэлыагьуэ. Жорзехьэхэр зэрызэхакьутэу, Туран-шах султаным и бийхэм я унафэщл ар щэхуу мэхьу. Бейбэрс и яхэтащ Туран-шах султаныр зыкылахэм. Апхуэдэу кьэгьазэ имылу абы и гьуэгуи трегьэкуэт Кьутызи.

1260 гьэм, муслъымэнхэр монголхэм ятекыуа иужь, абы султан тахьтэр еубыд. Мысырымрэ Сириемрэ я унафэщлым цлэщлэ – аз-Зэхьир Рукн ад-Дин Бейбэрс Езанэ аль-Бундукдари – зыфлещыж. И лъэр кьэралым щегьэбыдэри, и гьунапкьэхэм хигьахьуэу шлэдзэ. Текыуэныгьэ шлэмычэу кьызэрихьым, кьыхьунщлэхэр щымысхьыжу и дзэм зэрахуигуэшым кьыхэкыкыкэ, мамлюк хьыжьэхэм деж ар цлэрылуэ щохьу икыи илгьэс пщыкыублкыкэ кьыхэмыщтыкыу султан унафэр елыгь.

Мысырыщлым кьит хьерыр кьилэтын мурадкыкэ, абы унафэ ещл псы зэрыщлэгьэлыадэ гьуэгухэр зэрагьэлэщыжыну, лушлалэхэр, кылауэхэр яухуэну. Абы и тетыгьуэм Мысырымрэ Сириемрэ я щынальэхэр шлэрыщлэу ягуэшыж.

Бэгьдад монголхэм зэралэрыхьар, хьалифэтым и кьуэкыплэ шчыплэхэм дежкыкэ нэщхьегьуэшхуэу щытар, сэбэп мэхьу Мысырым и кьэрал шчыб сатум зиужьынымкыкэ.

Епщыкыушанэ ллэщлыгьуэм и кум кьыщышлэдзауэ Мысырым кыуэцрыкырт Индием, Кьуэкыплэ Жыжьэм, Африкэм, Шчыкурытыхым и луфэм лус кьэралхэм кьикл гьуэгу нэхьыщхьэхэр. Апхуэдэ шчыкыкыкэ, Бейбэрс и тетыгьуэм щыгьуэ Каир, Александрие кьалэхэр Кьуэкыплэмрэ Кьухьэллэмрэ сату шчызэдащл шчыплэм и курькупсэ мэхьу. Султаным сату луэхухэмкыкэ зэгурылуэныгьэ зыбжанэ ярешчыллэ Генуи, Сицилиеми, Испаниеми.

Мысырым и тхыдэтх цлэрылуэ ал-Макризи (1364 – 1442) щыхьэт зэрытехьуэмкыкэ, Бейбэрс кьыщальхуар кьыпчакь губгьуэрщ, абы и нэхэр щхьуантлэт, езыр кьамылыфэт, макь лъэщ илэт, гуащлэт. Инджылыз кьэхутакуэ Уильям Моер зэритхымкыкэ, а султаныр тыркут. «Ал-Мазарэт ал-исламие уэл асар ал-Арабие» («Хьэрып муслъымэн мавзолейхэмрэ кхьэлэгьунэхэмрэ», 4-нэ том, 406-нэ нап.) тхылым дэ кьыщыдогьуэт Бейбэрс султаныр кьызыхэклар адыгэу. «Аз-Зэхьир Бейбэрс султаным и гьащлэм и кьекыуэкыклар» лъэпкь романым («Художественнэ литературэ» тхыль тедзэплэм 1975 гьэм урысыбзэкыкэ кьыщыдэклащ) дыкьыщоджэ: «Итланэ султаным унафэ ищлащ и блыгущлэт Шахин улемхэм кьрата чэнджэщыр игьээщлэн хуейуэ. Шахин и пщылхэм ящыщ зы игьэкуащ гьэрхэр зыщэм я нэхьыжьым деж. Зэкуэллэнум и пашхьэ иувэри, ежьам жилащ: «Султаным щхьэхьумэ нэс кьыхуэхьуну мамлюк кьыщэхунут. Ар

хуейщ гээр 75-рэ – абы шыщу 25-р адыгэу, 25-р абхъазу, 25-р кур-жыуэ».

Сулътаным кыыхуагъуэт мамлюкхэр. Абыхэм яхэтт адыгэ щалэ Бейбэрс, нэгъуэщлү жыплэмэ «бий пэрыс» – бийм япэ лъэщлыхъэ. Абы теухуа хъэрып лъэпкъ романыр илъэсищэ зыбжанэклэ зэхалъхъащ. А тхыгъэм и цлэр япэ дыдэу кызыхъащар Мысырым и тхыдэтх Ибн Ийас (1448 – 1524) и лэжыгъэрщ.

Европэм шыщ клэлыплаклуэ, Мысырым и медицинэ луэхуцлалэ нэхъыщхъэм и унафэщл франджы Клот-бей 1840 гъэм томитл хъууэ а къралым шыгъуазэ узыщл тхыль кыидигъэклат. Абы кышыгыгъэ-лъэгъуащ Бейбэрс теухуа романыр зэрыцлэрылуэр.

Абы лъабжъэ хуэхъуащ адыгэ султлан лушым и къуэдзэу шыта Мухъэдин ибн Абд аз-Зэхьир (1223–1293) итхахэр, тхыдэтххэу ал-Макризирэ Ибн Тлэхъри-Бырдирэ (1409–1470), нэгъуэщлхэм я лэжыгъэхэр. Иджырей хъэрып тхаклуэ Тахъэ Хъусейн и сабиигъуэри къуажэм щигъэклүащ, «Махуэхэр» зыфища и гукъэкыжхэм Бейбэрс теухуа романыр къуажэдэсхэм флы дыдэу зэралъагъум, абы щлэх-щлэхыурэ къахуеджэу зэрыщытам и гугъу щещл.

Дунейпсо Ленин саугъэтым и лауреат инджылыз тхаклуэ цлэрылуэ Олдридж Джеймс и «Каир» тхыльым зэрыщитхымклэ, Бейбэрс и пщлантиэр, таурыхъхэм зэрыщыжалам хуэдэу, гъэщлэгъуэнт, къулейт, и дэтхэнэ зы блыгуцлэтми лэнатлэ гъэщлэрэщлалэ илэт, къапщтэмэ, мыпхуэдэхэу: Шыхэм я тет, Хъэкъушыкъузахъэ, Шхыным и лэфлагъыр зэхэзыгъэкл, Жэщ вакъэхэр зыхъумэ, нэгъуэщлхэри. Ахэри мамлюкхэт, пщы хъэкъ къахъырт, быдаплэм щрагъэклүэкл зэлүщлэхэми хэтт.

Дэтхэнэ зы эмирми езым флэфлыпсу Бейбэрс и тахътэр иубы-дынут. Арщхъэклэ ал-Макриси «псори зылъагъу» аз-Зэхьир и гъащлэ къеклуэклыклам зэрыщитхыжымклэ, султланыр лэмал хуеклуэрти, щыплэ куэдым кышыхутэрт. Зыми ищлэртэкъым дэтхэнэ дакыкъэм ар дэнэ деж шытынуми, абы щигъауэрт зыуклыну къещэхэр. Бейбэрс тутыни шагъыри Каир зыри щригъафэртэкъым, къалэр «игъэкъэбзэн» щхъэклэ, ефалэ псори зэхуищыжат, жорзехъэхэм кыздрашэклыу шыта, Европэм къраша цыхубз къэхъпэхэри хэкум ирихужат. И быдаплэм и гъунэгъуу абы Пэжым и телъхъэ чэщанэ щехууэ, тхъ-махуэмрэ мэремырэ зэлүщлэхэр щригъэклүэклын папщлэ, лыклуэхэр къригъэблагъэрт. 1264 гъэм Бейбэрс унафэ кыдегъэкл цыхубзхэм щхъэтэпхъуэ, цыхухъу шыгъын зерахъэну хуимыту. А илъэсым Каир гъаблэ кыыщохъу икли султланым уэркъ псоми къалэн ящещл шы-хъэрым шыпсэу къулейсыз унагъуэ пыухыклахэр езыхэм я хъэкъклэ ягъэшхэну.

Мамлюкхэм ятеухуауэ хъыбар гъэщлэгъуэнхэр дэ кышыдо-гъуэтыж Мысырым шыщ тхыдэтх икли бзэ щлэныгъэхэм елэжъа Амин ал-Хъэули деж. Абы и «Нилрэ Индылрэ я зэпыщлэныгъэхэр» тхыльым (Къуэклыплэ литературэм и тхыль тедзаплэ, Мэзкуу, 1962) дыкы-щоджэ: «Мысыр султланхэм мамлюк минхэр ялащ», икли абыхэм я бжыгъэм зэпымычу хэхъуэрт, сыту жыплэмэ «мамлюк зылъэклхэм я лыхылыхэмрэ я гъунэгъухэмрэ зрашалэрт, зерахузэфлэкклэ къулы-къушхуэ къаубыдынымклэ абыхэм ядэлэпыкьурт».

Мамлюкхэм хъэрыпхэм ирагъэцыхуащ кымызыр – шышэм кы-хэщыкла фадэр. Аз-Зэхьир Бейбэрс уеблэмэ кымыз щраф лэнэхэр кызыэригъэпэщырт.

Мамлюкхэм ядэплъейри, Мысырым щыпсэу цыхубэм я нэхъыбэм адыгэ пылэ цхьэратлагъэу шладзат. Нобэ Нил Iуфэ щыпсэухэм щыхь зыпылзу къалъытэ Кавказ лыхъужьхэм зегъэщхьыныр.

Бейбэрс зэрымышцлэклэ хэклүэдащ. Езым и ныкьюэкьюэгу Къахьер иригъафэу Iуиплэн мурадклэ цхъухь зыхэлъ фадэбжьэ игъэхъэзырат. Арщхьэклэ Къахьер Iэмал хуоклюэри, бжьэр зэрехъуэкл. Бейбэрс а цхъухьыр ирифа иужь, махуэ щэщлщ зэрыпсэужар. Абы щыгъуэ ар илъэс 50-м зэрыщхьэдэха щылэтэкъым.

Монголхэм щезэуа лэщлыгъуэм муслъымэнхэм я зыгъэпщкүплэ нэхъыщхьэу шытар Каирщ. Къэхутаклюэ Димышкъи 1300 гъэм итхыгъат: «Зэи мыклюэдыжыну» къалэм щыпсэухэр абы щыгъуэ зы мелуаным нэст, сыту жыплэмэ монголхэм ялэрымышьэн папщлэ мыбы муслъымэн къэралхэм щыпсэухэр щызэхуэсырт».

Адыгэ мамлюк султланхэм ягъэпажэрт щлэныгъэлхэр, Iэщлагъэлхэр, егъэджаклюэхэр. Илъэс 200-клэ ахэр сэбэпышхуэ хуэхъуаш щлэныгъэмрэ гъуазджэмрэ я лэжьаклюэхэм Каир и щэнхабзэ гъащлэм зрагъэлэтынымклэ. Къалэм мамлюкхэм шаухуаш мэджыты 150-рэ, еджаплэхэр, мавзолейхэр. А псори архитектурэ гъуазджэм и хъугъуэфыгъуэхэм ящышт. Олдридж Джеймс и «Каир»-м щетх: «А лъэхъэнэм унэщлэ хьэлэмэт куэд яухуаш, адыгэ мамлюкхэм я Iэдакъэщлэклыу Каир къыщагъэнащ архитектурэ фэеплзу плыщл».

Бахърит султлан *Къэлэуни* (къызыхэклар адыгэщ), нэхъ иужьыуэклэ абы и къуэ Ан-Насири Каир ухуэныгъэ хьэлэмэтыщэхэр щрегъэклүэкл. 1284 – 1285 гъэхэм Муллиз уэрамым Къэлэун щрегъэухуэ къалэм и псэуалъэ дахэ зэхэт. Ар Iыхьыщу игуэшырт: мавзолейр, сымаджэщыр, еджаплэр. Мавзолейри еджаплэри нобэр къыздэсым я дахагъэр яфлэмьклядауэ щытщ, ауэ сымаджэщым щыщу къэнар абы и блынхэрщ. Ар лэжьащ 1284 гъэм къыщыщлэдзауэ 1850 пщлндэ. Сымаджэхэм щелэзэн папщлэ абы Iэмал псори щылэт.

Къэлэун езым ухуаклюэхэр кърихуллэрт. Танжер щыщ къэхутаклюэ Ибн Батлутлэ, 1326 гъэм сымаджэщыр зылтэгъуам, зэритхымклэ, «абы и дахагъэр къызэрыбгъэлъэгъуэн псалъэ къэгъуэтыгъуейт».

Къэлэунрэ абы и къуэмрэ – монгол принцессэ Аслъун Хьэтун къильхуа ан-Насир ад-дин Мухъэмэдрэ – Мысырым илъэс 52-клэ ялыгъащ. Каир и тхыдэм пхуэмылуэтэн хуэдизу къулеягъ щигъуэта, абы щлэныгъэмрэ гъуазджэмрэ лъагэу зыщилэта лъэхъэнэм щыла унафэщл Iэклүэлъаклюэхэм я сатырым ан-Насир хоувэ. Ар адрейхэм къащхьэщыккырт флэщхъуныгъэ ин хэлъу, зыхуейр пхигъэккыфу, зыми емыпха унафэщлү зэрыщытымклэ, уеблэмэ езым нехъэкъехуэ мамлюкхэм султланыр щыту я макъ зрагъэлэтыфыртэкъым. Ибн Батлутлэ игъэщлагъуэрт ан-Насир и цыхуфлагъыр, и напэ къабзагъэр, апхуэдэу абы и гугъу ищлыжырт султланым пщлэклэ лыуклхэр къищтэурэ и ныкьюэкьюэгъухэм зэрэбэнам.

Феодализмэм хабзэ хуэхъуа и зэныкьюэкьюныгъэхэр хыумыбжэмэ, мамлюк дзезешэхэм флэщхъуныгъэ яхэлъу Мысырым я лъэр шагъэбыдэрт. Ар къызыхэккыым и щхьэусыгъуэр мырат: ахэр Нил Iуфэ къэкклатэкъым хамэщл къаубыдын мурадклэ дзэ къашэу хьэмэ абы ис лъэпкъхэр Кавказ жыжьэм щыпсэу адыгэхэм я фейдэ папщлэ яхъунщлэну. Ахэр къэкклатэкъым мыбы Камбиз зи пашэ къэжэр зэрыпхъуаклюэхэм, Македонский Александр зи Iэтащхьэ алыджхэм, Сэлим Шынагъуэр зи дзезешэ тыркухэм хьэмэ Наполеон зи унафэщл

франджыхэм ещху... Езыхэм я флэфыныгэклэ ахэр Мысырым кыы-щыхутахкым. Кавказым пызыщлэ псори абыхэм трахат.

Мамлюкхэм я уэркь псэуклэр сэбэп хьурт кьэралыр зэгуэгъэхъэнымклэ. Апхуэдэу сату гьуэгухэр, псом хуэмыдэу Щыкларытыхыр, монголхэми жорзехьэхэми зауэ драгьэклуэклэ пэтми, адыгэ султтанхэм я зманым нэхъ шынагьуэншэт. Зманым клуэцлрыплгыфа ан-Насир езым и фейдэ зыхэлъ зэгурыуэныгьэхэр нэгьуэщл кьэралхэм ярищыплэрт. Апхуэдэт, псалъэм папщлэ, Дыщэ Ордам, кьуэклыплэмклэ шылэ монголхэм я бийм, ириухыллар. Ар дыдэмклэ абы и гьунапкьэхэр егьэбыдэ. Кьимыдэклэ, ан-Насир Константинополь мамырыгьэ щытыклэ дилыгьт. Апхуэдэ щытыклэклэ Мысырыр, экономикэ и лъэныкьуэклэ Кьуэклыплэ Гьунэгьум и курых кьэралхэм ящыщу нэхъ зызыужьар, кьухьэплэм е кьуэклыплэм кьикла кьээзуаклуэхэм я кьэбгьэрыклуэныгьэхэм пэлъэщырт. Хабзэ ткий зыхэлъ, сыт и лъэныкьуэкли зи луэхушлэфэхэр дадыгь мамлюкхэм я дзэ лъэщым хузэфлэклэщ кьэралым и щхьэхуитыныгьэр, щэнхабзэр, зыужьыныгьэр ихьумэжыну.

Мыбдеж гу лъытапхьэт мыпхуэдэ зы луэхугьуэм. XIII – XV лэщыгьуэхэм шыла европей тхыдэтххэр мамлюкхэм я зманыгьуэм мылупщл дьдэу тепсэлъыхьырт. Ар кызыэхэklar гурыуэгьуэщ: мамлюк султтанхэм мызэ-мытлэу жорзехьэхэм удын ирадзащ. Мысырымрэ Сириемрэ ахэр щытепча илъэсхэм Щыкларытыхым и кьуэклыплэ лъэныкьуэхэм нэхъапэм кыыщаубыдауэ шыта шыналъэ куэди абыхэм ялэщлэкыжат. Абы гьэщлэгьуэн хэлъкьым, курыт лэщыгьуэм Европэм щыпсэуа тхыдэтххэм, зыплъыхьаклуэхэм Нил луфэ кьэрал зэгуэт щыухуэнымклэ мамлюкхэм я фыщлэр зэхьуэклауэ кыызэрагьэлъэгьуамклэ.

Ан-Насир и ужьклэ абы и кьуйбгьум Мысырыр зэрахьащ. Ауэ абыхэм ящыщ дэтхэнэри куэдрэ тетакьым. Бахьрит мамлюкхэм я тепцэныгьэр и клэм нэблэгьат.

1382 гьэм султтан ящлэщ *аз-Зэхьыр Сейфеддин Беркьукьу*. Абдеж щыщлэдзэ адыгэ мамлюкхэм я ллакьуэм. Абыхэм бжыпэр илъэси 135-клэ ялыгьащ. Мамлюкхэм я кьарумрэ я ехьулэныгьэхэмрэ адыгэхэм я деж псом хуэмыдэу нэхьри лупщл шохьу. Муслъымэн дунейм абыхэм кыыщахь пщлэшхуэ, монгол мажусийхэмрэ чыристан жорзехьэхэмрэ я зэхэкутаклуэ щыхьыр. Адыгэхэм я лэмыщлэ илт кьухьэплэмклэ Киренаики нэс, кьаблэмклэ Нубиерэ Массавэрэ, бещтоклэ Тавр бгыхэм нэс. Нэгьуэщлу жыплэмэ, адыгэ мамлюк пащтыхьыгьуэм нэхъ империе абрагьуи, нэхъ лъэщи а лъэхъэнэм Кьуэклыплэ Гьунэгьум шылакьым. Абыхэм яхьумэрт Аравием и щихь-кьалэхэр. Епщыкьлутхуанэ лэщыгьуэм адыгэ мамлюкхэм я бий нэхьыщхьэр уэсмэн султтанхэрат. Я кьэрал клэрыдзэн абыхэм кьухьэплэм цадыгьт Дийарбакррэ Зулгадыр-огуллары тыркумэн пщыгьуэмрэ.

К. Босуорт зэритхымклэ, адыгэ мамлюкхэр Мысырымрэ Сириемрэ я тепцэу щыщытам абыхэм я экономикэ псэуклэм лъагэу зилэтат, щэнхабзэм, гьуазджэм зауэщлэщлэ, псом хуэмыдэу архитектурэм, кхьуэщын гьэжъэным, гьущлым елэжыным зауужьат. А зманырщ

дамыгъэми и къежъаплэр. ЕпщыкӀуханэ лӀэщыгъуэм и пэщӀэдзэхэрщ адыгэхэм ныкъуэкъуэгуэ шагъуэтар. Ахэр португалхэт, Васкэ да Гамэ и фыщӀӀӀӀӀ, Африкэм и хъурегъкӀӀ гъуэгу щыпхызышу мамлюкхэм я щыналъэм кӀуэцӀрыкӀ КъухьӀӀӀ Гъунэгъум кӀуэрыкӀуэм тету щрагъӀуӀӀ сатур къзыгъэмэщӀахэр.

Бахъритхэмрэ бурджитхэмрэ я тетыгъуэм Мысырым щыпсэухэт а зэманым и тхыдэтх ин дыдэу тӀу – ал-Макризирэ ибн-Хъалдунрэ. Ибн-Хъалдун Беркъукъу щытепщэм щыгъуэ хеящӀӀӀт. Абы итха «Пролегоменэ» лэжыгъэ цӀэрыӀуэм цӀыху псэуныгъэм теухуауэ къыщӀӀӀӀта лӀуэхугъуэ куэдым нобэр къыздэсым я мыхьэнэр кӀуэдакъым. «Ибн-Хъалдун и тхылъыр, – етх Олдридж Джеймс, – Макиавелли и лэжыгъгэхэм, илгъэсищӀ дӀӀӀӀӀ иужь дунейм къытехьа пӀтми, я щхьӀӀӀ мӀэув. Ибн-Хъалдун Маркс ипӀэ илгъэсищӀ бжыгъӀӀӀ гу лъытат зэрылажъэ лӀэмӀпсымӀэхэмрэ лӀуэхущӀӀӀӀӀ мылъкумрэ тхыдэ зыужыныгъэм зэрехам». Беркъукъу и тепщӀӀӀуэм ар щыхьӀӀӀ зытехьуэр умыгъэщӀӀӀӀуэну пхузэфӀӀӀӀрыкъым: «Къэрал унафӀэм и хӀӀӀӀӀӀӀ нӀхьыфӀ дыдэр фӀагъырщ. ЦӀыхубэр дэзыхьӀӀӀ султӀаныр – дӀтхӀӀӀ нӀ хьӀпшыпми и уасэр фӀыуэ зыщӀӀӀмрэ къэралым губзыгъуэ унафӀӀӀ щызыщӀӀӀмрӀэщ».

Беркъукъу бжыпӀэр щиубыдам, адыгӀ мамлюкхэм я бжыгъэр минитӀым нӀблагъэрт. Абы и тепщӀӀӀуэм и кӀӀӀӀӀ (1399 гъэм) а бжыгъэр, тхыдэтх Ал-БӀдр ал-Айни къыззеригъӀӀӀагъуэмкӀӀӀ, зауӀӀ ми-нитхум щӀигъуат. В. Тизенгаузен и «ДыщӀӀ Ордам и тхыдӀэм щыщ» тхылъым (Бытырбыху, 1884, езанӀ том) дыкъыщоджӀ: 1394 гъэм гьатхӀӀӀӀӀ и 23-м Беркъукъу султӀаныр Шам къӀӀӀуащ, икӀи абы къыпчакъ хъан ТохъутӀмыщ и хьыбарзехьэр къригъӀӀӀагъӀӀӀ, езыхэм я зӀхуӀӀӀ дӀ бийуэ къалгъытӀэ Тамерлан зӀгъусӀуэ ебӀныну елгъӀуат. Абдежым адыгӀ мамлюкхэм я лӀтащхьӀэм Самаркандым и эмир шынагъуэм тхыгъэ хурегъӀӀӀ, Мысырымрэ Сириемрэ къагуӀтхэм я лӀуэху химылъхьӀӀӀу. Тамерлан бжыбжыу Беркъукъу жӀуап къретыж: «ДӀ дыбжыгъӀӀӀӀӀ. ДӀ датоӀӀуэ зыри зыпӀэмылгъӀӀӀӀӀ. ДӀ къытпӀӀӀӀӀӀӀуэвӀр псӀауӀӀ кӀонӀ. ДӀ и лӀр къытхуӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀ иужькӀӀӀ щӀӀӀӀӀӀӀ»...

АуӀ абы Беркъукъу игъӀшынакъым. Абы и дзӀр Самаркандым и тепщӀӀӀӀӀ я бийуэ еунӀтӀ. АрщхьӀӀӀ Тамерлан, «адыгӀ мамлюкхӀэр щымышхэм щигъӀӀӀӀӀӀӀуэн» гурылгъыр зӀрехьуӀӀӀӀӀ, ТохъутӀмыщ хъаным и дежкӀӀӀ зегъазӀ. Тхыдэтх ибн-ХьӀдjarahэ Эласкалани мыпхуӀӀӀуэ етх: 1395 гъэм жӀпуӀӀӀуэм и 15-м къыпчакъхӀэр зӀрыщӀӀӀуэ зӀхакъутауӀӀ щытащ. Мысырым и султӀаныр хунӀсакъым абыхэм ядӀӀӀӀӀӀӀу.

ЗӀхьир Сейфеддин БеркъукъурӀӀ абы и къуӀ ФӀрӀӀдрӀӀ ирагъӀӀӀуӀӀӀӀӀ лӀуэхугъуӀӀӀӀӀӀ ятеухуауӀӀ дӀ дыкъыщоджӀ епщыкӀубланӀ лӀэщыгъуэм псӀауа тырку къӀӀӀӀӀӀӀуэ Эвлие Челеби къыдигъӀӀӀӀӀ «ЗекӀуӀӀӀӀӀӀ и тхылъым» («ЩӀӀӀӀӀӀӀ» тедзаӀӀӀ, МӀзкуу, 1983): «Тамерлан и дзӀ фӀыцӀӀӀӀӀ Иылдырым БӀезид-хъан, КъӀӀӀӀ-Исуф сымӀэ щегъӀӀӀӀӀӀӀуам, АхьмӀд Джелаир султӀаныр (БӀгъдад и унафӀӀӀӀӀӀӀ – Хь. М.) кхъухьым итӀысхьӀӀӀ Анталие къыкӀыу Мысырым щыкӀуӀӀӀӀам, БӀркъукъу султӀаным деж гъӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀ къыщигъуӀӀӀӀӀ».

Беркъукъу МысырымрӀӀ СириемрӀӀ я султӀан тахьтӀӀӀ лӀӀу иубыдат: 1382–1389 икӀи 1390–1399 гъӀӀӀӀӀ. ТыркумӀӀӀӀӀуэ ДиярбакыррӀӀ КъӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀуэ дӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀуэ къыгъӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀуэ, уӀсмӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀуэ, абы и гъунапкӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀуэ зыкъомкӀӀӀӀӀ егъӀӀӀӀӀӀӀ.

Беркъукъу и мавзолейр абы и къуӀ ан-Насир ФӀрӀӀдж еухуӀӀ, и

адэм иужьклэ ар ильэс 13-клэ султанащ. 1405 гъэм ар зэрехъуэкл ал-Мэнсур Издин Абдул-Хъэзиз, ауэ мазэ бжыгъэ нэхъ димыгъэклыу Фэрэдж тепщэгъуэр еубыдыж. 1411 гъэм дунейм щыяпэ дьидэу Фэрэдж цыхухэр пщылпылпэ ирамыгъэтыну хабзэ кыдегъэкл.

Аргуэру зы ильэс доклири, Беркыуку, и къуэр зэрехъуэкл Мулэед Шихъ султаным. Ар хабзэ дахэ зыхэлът, усаклуэт, музыкантт. Езыр хъэпсым щрагъэса щыплэм деж Мулэед щрегъэухуэ Каир нэхъ къеклуу иджы дэт мэджытыр.

Адыгэ мамлюк ллакъуэм щынэхъ цлэрылуэхэм ящыщт *Ашрэф Сейфеддин Барэсбей* султаныр. Каир и лэгъуэблагъэхэм абы флот ин щехуэз икли 1426 гъэм Кипрыр кьеубыд. Хытыгум и унафэщпыр Барэсбей гъэр ещпир, лэхульэхуэ илзу Мысырым къешэ. Ильэс 16-клэ султанащ, а зэманым къэралым и гъунапкъэхэр Азиэ Цыклым кыщыщидзэрти, Евфрат и луфэхэм нэсырт. Мысырым и къэзэуныгъэр а лэхъэнэм и щыгу дьидэм нэсат икли щлэныгъэхэм я доктор Ибрэхым Алий Тлэрхъэн «Адыгэ мамлюкхэм я къэралыгъуэр» тхыгъэм зэрыщыжилэмклэ, ар муслъымэн дунейми, муслъымэн щэнхабзэми я курыкупсэ хъуат.

Барэсбей 1438 гъэм мэкъуауэгъуэм и 7-м емынэ узым ихъащ. Абы иужьклэ еклуэкла ильэс 30-м бжыпэр ялыгъащ адыгэ лэтащхъэхуэ Исуф, Джэкмакъ, Инал Етлуанэм, Хъуцкъуэдэм, Былбей сымэ...

Къулеягъри тхъэмыщклагъэри Каир щызэгъусэт, дыгъуэныр псори зэсэжат, абы щхъэклэ тезыр хъэлгъэ тралъхъэми. Сатум пыщлахэр къулей зэрыхъум кышэрт абыхэм я егъэлейныгъэр. Хущыхъэгъуэ зэрагъуэтыр пыщлат зэрагъэщлэращлэ ислъам гъуазджэм зэрызиужьым, тхыпхъэщпырхъэ хъэлэмэтхэр щыплъагъурт мэджытхэмрэ дин луэхум щыхуеджэ еджаплэхэмрэ я мызакъуэу, мамлюк къулейхэмрэ сатуушхэмрэ я унэхэм. Ауэ кызызрыгуэкл цыхухэри щлэкъухэрт я псэуплэхэр ягъэщлэрэщлэну. «Каир зы уни дэткъым жэзым кыыхэщпыкля хъэпшып гъэщлэрэщла гуэр щумыгъуэтыну», – епщыкытхуанэ лэщпыгъуэм и пэщлэдзэм етх ал-Макризи. Мамлюк къулейхэм я унафэклэ ислъам гъуазджэм и тхыпхъэщпырхъэхэм лэщлагъэлхэм адыгэ дамыгъэхэм ящыщ гуэрхэр халъхъэрт. Ноби ахэр щыплъагъуэнуц курыт лэщпыгъуэм яухуа чэщанэхуэ, унэхуэ, быдаплэхуэ Сирием (Щам, Хъэлэб, Хъэмус), Ливаным, Палестинэм, Мысырым (Каир, Александрие, Дамиеттэ) щыхъума хъуахэм. Олдриддж Джеймс и «Каир»-м щыжелэ: «Нобэр кыыздэсым щытщ абыхэм (адыгэхэм – Хъ. М.) яухуа фэеплэ инхэр. Ахэр куэд мэхуэ, ауэ фэеплэтыр нэхъ дахэщ, адрейхэм ямышхуэ нэхъ хъэлэмэтщ, нэр плэпихуэ архитектуэрэм ущыдэзыхъэщ».

1468 гъэм султан тахътэр еубыд къэралыр ильэс 28-клэ зезыхъа *Ашрэф Сейфеддин Къеит-бей*. Зылъэкл гуэрым ар щлалэ цыкылуу кыщэхуат. Адрей мамлюкхэм хуэмыдэу, Къеит-бей и анэдэлъхубзэр ищлэжырт икли сыт щыгъуи игу ихуртэкъым зыщалъхуа адэж хэкур – Кавказыр. Зэхэщпыкл нэс зэрилэм и щыхъэту, абы гъуэгу, еджаплэ, быдаплэ, лъэмыж куэд ирегъэухуэ. Бекпэши Абрэхьмэн Зэкий и «Ильэс мин япэклэ Каир и щытыклар» тхыгъэм дыккыщоджэ: «Къеит-бей лэжыгъэм дэни щынэсырт. И гулътэкклэ цлэрылуэт, абы и зэманым щыла фэеплэхэр джыным удимыхъэхуэ къанэркъым, ахэр умыгъэщлэгъуэни пхузэфлэкыркъым. Къеит-бей щыпсэуа

лъяэхъэнэр архитектурэ ухуэныгъэ гъуээзджэ куэд зэрищамкIэ ещхьыркъабзэщ ан-Насир ад-дин Мухъэмэд щыпсэуа зманым. Адыгэ мэжджытхэм зэпымычу зылэпашэ дуней псом и щыплэ Iэджэм кыкIа архитектурхэр, сурэтыщIхэр, туристхэр».

Къеит-бей унафэщI Iуц къудейм кыщымынэу, дзэзешэ лыхъужьт. Зыхэта къээуныгъэ куэдым «Зыри зытемыкIуэж мамлюк Iэтащхьэ» цIэр абы кыщехь.

Закиров Сэлихь и «Дыщэ Ордамрэ Мысырымрэ я дипломат зэху-щытыкIэхэр» тхылъым (Мэзкуу, 1966) щетх: «Дзэ лъэщ зила мамлюк-хэм я къэралыгъуэ зэгуэтым, экономикэ зыужьыныгъэ лъагэ зыгъуэ-там, мызэ-мытIэу удын иридзаш жорзехьэхэм, монголхэм, уэсмэн тыркухэм».

Уэсмэн султаныр кызыретеуэнум Къеит-бей нэхъ пасэу гу лъетэ. 1485 гъэм Сирием и гъунапкъэм щылэ Аданэ, Тарэ къалэ-хэм йобгъэрыкIуэри, махуэ зыбжанэм къриубыдэу кьеубыд. Тырку султаным и малъхъэмрэ пэщэ зыбжанэрэ гъэр ещI. Уэсмэн тепщэ губжам игу ирелъхьэ Мысырыр кыизэуну. Мамырыгъэ зэщылылэным теухуауэ Къеит-бей кыхилъхьа псори лъэныкыуэ ирегъэзри, тырку султаным 1488 гъэм аргуэру дзэщIэ зэхуешэс икIи Азиэ ЦыкIум и щынальэм зауэщIэм щыщIедзэ. Адыгэ мамлюкхэм я Iэтащхьэ езы Къеит-бей аргуэру тыркухэм ятокIуэ.

Къеит-бей кыгурылуэрт Уэсмэн къэралыгъуэшхуэм упэщIэт зэ-рымыхъужыну икIи мамырыгъэ зэрырищылылэным щIэкъуу хуожьэ. Мамырыгъэ къращылылэн папщIэ тыркухэм кыпаубыд Азиэ ЦыкIум щыфлаубыда щынальэ псори иратыжын хуейуэ. ИкIэм-икIэжым адыгэ султаным 1491 гъэм абыхэм яретыж Тарэрэ Аданэрэ. Ап-хуэдэу еух епщыкIутхуанэ лэщIыгъуэм и кIэм екIуэклэ тырку-мысыр зауэр. Еух зауэ хуэлухуэщIэхэмкIэ нэхъ къэрал къарууншэм бий нэхъ лъэрызехьэхэм удын лъэщхэр щридза зэпэщIэтыныгъэр.

Къеит-бей лIа иужь, Къанщауэ Гъур кытемыуэвэ щыкIэ, илъэ-ситху иримыкъум унафэщIиплI зэрахъуэкл – ан-Насир Мухъэмэд, Къансыхъу аз-Зэхьир, Джэмболэт ал-Ашрэф, Тумэн-бей Адыл сымэ. А илъэсхэм Мысырым и сатур йохуэх. Мамлюкхэм къахуэнэжар зыт – Индием и муслъымэн унафэщIхэм елъэлунырт, къеныкыуэкъу щымылэу тенджыз Плъыжьым кыщызыкIухь португал кхъухьхэм ебэнынымкIэ къадэлэпыкъуну. Дэлэпыкъуныгъэ абыхэм ягъуэтакъым. Зэгурымылуэныгъэр тенджызым щеху. Суэц флот щаухуэн папщIэ къаша пхъэхэкIхэмкIэ венецианхэр мамлюкхэм къадоIэпыкъу. КхъухьыщIэхэм ярысу адыгэхэр Индием макIуэ икIи 1508 гъэм Бом-бей и гъунэгъуу португалхэм удын гуащIэ щрадз. Зы илъэс дэклэ иужь, мамлюк тенджыз зауэлIхэм я луэхум зехъуэж. Абыхэм я флотыр Диу хытыгум деж щызэтракътэ.

Къанщауэ Гъур 1501 гъэм султан мэхъу. А зманым абы илъэс 60 и ныбжьт. Зи унафэр кылырыхьа къэралым тхъемыщIагъэ ин ишэча пэтми, зэфIэкIышхуэ зилэ цIыхум хэкум зэлумыбзу иль Iуэхухэр плалъэ клэщIкIэ зэпкърех. Мысырым и финанс щытыкIэр ирегъэфIакуэ.

Унафэ зэрищIа илъэс 15-м къриубыдэу абы Каир кIэнауэ куэд щрегъэтI, еджапIэ-мэжджытрэ школрэ щрегъэхуэ. Адыгэ тхъэма-дэм и щIыхькIэ школым «ал-Гъури» цIэр фIащ. Къанщауэ Гъур библиотекэ хьэлэмэт ар-Рамилэ деж щрегъэщI,

Каир и Къалэжь хьэблэм щхьэл зыбжанэ кыщыцэуех. Зи ныбжьыр хэкуэта султаныр усакуэхэм, макъамэр фыуэ зылъагъухэм, музыкантхэм сыт щыгъуи яхуэжумартт. Адыгэ хэкум кыкыу ар Мысырым кыщыкыуам балигъ ныбжьым итти, и цлэ дыдэ Къанщауэ Гъурыр ихъуэжакъым.

1516 гъэм уэсмэнлхэм мамлюкхэм я къэралым зауэ иращыллэ. Езы султаныр я пашэу мысырыдзэм Сириемклэ еунэтI, тырку зэрыпхъуаклуэхэм яхуэкуэу. 1516 гъэм бадзэуэгъуэм и 24-м, Мэрдж-Дэбикъ деж, Хьэлэб и бещто лъэныкъуэмклэ ахэр цызэхуозэ. Тыркухэр бжыгъэклэ адыгэхэм нэхърэ куэдклэ нэхъыбэт, абы нэмыщI топ куэд ялэт. Бийм и къарур мамлюкхэм къалъытакъым. Къанщауэ Гъур якуI, и дзэри зэтракътэ.

1517 гъэм щышылэм и 22-м султан Сэлим Шынагъуэр Каир дохэ икли мазэ бжыгъэ флэкла темыта иужьрей мамлюк султан Ашрэф Тумэн-бей и щхьэр пелъэ. Абдежым Мысырри Сириери Уэсмэн империем и блыгу щлохуэ.

Моер Уильям «Мамлюкхэм я тхыдэм» кыщыхегъэщ: «Философие, политикэ я лъэныкъуэклэ адыгэ мамлюкхэр лъэщт, апхуэдэу абыхэм Iэщэр дэгъуэу ягъабзэрт, шы тесынкли Iэклуэлъакуэт». Абы зэрыжиIэмклэ, адыгэ мамлюкхэм къагъэнащ уэсмэн зэрыпхъуаклуэхэм зи инагъым, зи дэгъуагъэм, дахагъэм зыри ирамыщIэфа щэнхабзэ телъыджэм и фзеплъышхуэхэр».

Мысырым и щхьэхуитыныгъэр трахами, уэсмэнлхэм езы мамлюкхэр дунейм трахужакъым, атIэ илъэс 297-клэ абыхэм къэралым щалэ пщIэр ялыгъащ. А зэманым мамлюкхэр етуанэу Iэтащхьэу щыщыта лъэхъэнэу мэув. Уэсмэн империем и щыналъэхэм хабжати, Мысырым нэпцIу унафэ щызыщIыр тырку султаным кыгъэкIуа пэщэрт. Пэж дыдэу, къэралым и мухъэфзээ щыналъэ псоми унафэр щызейр «бек» зыфIаща мамлюк эмирхэрт. Абыхэм щIыхэм я нэхъыфIхэр ялэщIэлът. Мухъэфзээ къэс бек щхьэхуэ иIэжт, тыркухэр зыхуейр абыхэм къратырт.

Сэлим султаным уэркъ бейхэм я зэпеуэныгъэр налуэу дилыгъырт. Ардыдэмклэ абы «ахэр игуэшырт икли унафэ яхуищIырт». Мызэ-мытIэу пэщэхэми, мамлюкхэми, бейгуэлхэми яку зэныкъуэкъуныгъэхэр кыдэхъуэрт. Уэсмэн Iэтащхьэм мурад гуэрклэ и зауэлIхэр игуэшырт, адыгэ мамлюкхэмрэ (къэссемитхэмрэ) тырку бейгуэлхэмрэ (фикэритхэмрэ) зэригъэныкъуэкъурт.

Адыгэ мамлюкхэм я етуанэрей хьэмтетыгъуэм теухуауэ гъэщIэгъуэн куэд итщ франджы еджагъэшхуэ Константин Франсуа Вольней и «1783, 1784, 1785 гъэхэм Сириемрэ Мысырымрэ кызырэыщыткIухьар» тхылъым. УрысыбзэкIэ ар зэрадзэкли, 1791 гъэм Мэзкуу кыщыдэклащ. А тхыгъэм (еянэ Iыхьэ) уэсмэн зэрыпхъуаклуэхэм я бийуэ ирагъэклуэкла зэщIэхъееныгъэм и унафэм щIэту щыта адыгэ пэщэ Алий-бек (1728 – 1772) и гъащIэр кыщыгъэ-лъэгъуащ. Илъэс 22-рэ щыхъуам ар Мысырым и зы мухъэфзээм и унафэщIт. Илъэс 13 дэкла иужьщ адыгэлIыр аль-Бэлэд щихъ – адреи мухъэфзээ псоми я унафэщI – щыхъуар. А гъэм абы «ал-Кэбир» («Телъыджэ») цIэ лъапIэу щыхъ ин зилэр кыфIащ. Мазэ зыбжанэ докли, Каир щылэ тырку гарнизоныр зэтрекътэри, къалэр къеубыд, итIанэ Аравиемрэ Сириемрэ мамлюкыдзэм я пашэу маклуэри теклуэныгъэ зыбжанэ къехь. Алий-бек Меккэ и хъалифу хах. Ап-

хуэдэ щыкIэклэ Мысырыр Уэсмэн империем кыIэщIокIыжри зыми IэщIэмыль кърал аргуэр мэхъуж.

Уэсмэнхэм я эман хьэлъэхэми Мысырым щыщ бекхэм хуитыныгъэ нэс яIащ мамлюкыдзэр, армие псор гъэбIдэнымкIэ. А хуитыныгъэр абыхэм кыагъэсэбэпащ: зауэI ящIыну щIалэщIэ куэд Кавказым кърашащ, я нэхъыбэр адыгэхэу, абазэхэу е мингрелхэу. Абыхэм ящыщт илъэс 13 зи ныбжь абэзэхэ Исуф, Псыжь Iуфэ Iуса Щоджэн Даут и къуэр. ИужькIэ ар мамлюк нэхъ цIэрыIуэ дыдэхэм яыхьащ. Аращ Алий-бек ал-Кэбир зыфIищыжу лIыхъужыгъэрэ акъылкIэ и цIэр жыжьэу зыгъэIуар. Ауэ ар гъащIэ кIэщIт. Алий-бек мамлюкитIым, Мурад-бекрэ Ибрэхым-бекрэ, тепщэныгъэр зэдэзыгуэшахэм, зэрахъуэкI. Наполеон Каир кыIтеуэху а Iур Мысырым и унафэщIу щытащ. Мамлюкхэмрэ франджыхэмрэ щызззэуащ 1798 гъэм бадзэуэгъуэм и 21-м Нил адэклэ, Эмбабэ деж, Джэзирэ пэмыжыжьэу. А зэхэуэр зи нэклэ зылъэгъуа, адыгэхэм къахэкла тхыдэтх Абдел-Рэхман ал-Джэбэрти и «Биографие, тхыдэ гъэщIэгъуэнхэр» тхылъым щыжIэ адыгэхэр шыщхъэмыгъазэу Наполеон и дзэм зэребгъэрыкIуар.

МахуипIэ нэхъ дэмыкIыу, Наполеон Каир дохъэ икIи езым и тепщэныгъэ абы щегъэуэв. Ал-Джэбэрти щыхъэт зэрытехъуэмкIэ, кыIщIедзэ «зауэшхуэхэм, щхъэфэцыр зыгъэхъей къэхъукъащIэхэм, насыпыншагъэ шынагъуэхэм, хъэзаб шэчыным, къехуэкIыным, зэхэзэрыхьам, залымыгъэм, зэкIэлъымыкIуагъэм, зэхэкъутэныгъэм, кIэщIу жыпIэмэ зэхъуэкIыныгъэ инхэм» я лъэхъэнэм.

Мамлюкхэр щызэтраукIа быдапIэр

Наполеонрэ мамлюкхэмрэ

Мамлюкхэм я мавзолейр

... Франджым и консулу Тифлис дэса Гальбэ 1824 гъэм генерал Вельяминовым письмо хуигъэхьащ. Консулым итхырт Бонапарт и «мысыр зекIуэр» зэфIэклауэ Франджым кыIщыгъэзэжым, езым щIыгъуу мамлюк Хъэзешэ Алий кыIзэрыздишар. ИужькIэ илъэс 12-кIэ ар Фонтенебль быдапIэм Iуэхузехъэу щылэжьащ. КъызэрыщIэкламкIэ, а мамлюкыр Псейкупс и Iуфэм щыпсэуа абэзэхэ унагъуэм щыщт. Илъэс 14-м иту ар гъэру яубыдри, Анапэ къашащ икIи тырку гуэрым иращэгъащ. ИужькIа а тыркум Алий нэгъуэщI гуэрым ирищэжащ. Сытми, ныбжьыщIэр Мысырым кыIщыхутащ икIи мамлюкхэм хагъэхьащ.

И адэжь хэку къэклэужыну щIалэм мурад ищIащ икIи кыIлъыхъуэу хуежьащ и Iыхьлыхэр. ИтIанэ ар щIэупщIэрт мыльку гуэр кыIлъысыжынкIэ хъунуми. КъызэрыщIэкламкIэ, жьы дыдэ хъуа и адэри, и адэ къуэшхэри псэут, нэгъуэщI и Iыхьлы гъунэгъухэри щыIэт. Ауэ, дэ дызэрыщыгъуазэмкIэ, абы и хэку кыIгъэзэжакъым. Сыт щхъэки кыIгъэзэжынт, Кавказым икIыу мыпхуэдэ жэуап Iэрыхъэжамэ:

«Мылькы лей лъэпкъ дилэкъым, ди щхъэ зэрыдгъэпсэужын флэкла» жилэу.

Апхуэдэ щлэшхуэ лейхэри адыгэ мамлюкхэм къащыщырт.

Адыгэ мамлюк султланхэр, игъащлэ лъандэрэ къэгъуэгурыкӀуэ адреи уэркъ псоми хуэдэу гъэпщылӀаӀуэу щыт пэтми, езы къэралым щыпсэухэм я деж абыхэм пщлэшхуэ щалэт. ИлъэсиблӀкӀэ лэтащхъэу щыта Беркъукъу ас-Сэлихь Хъэжым тридза иужь, цыхубэм псэлъафэу жалэрт: «Беркъукъу и щыхьхэм я гъусэу кӀуэжаш, Хъэжыр ивхэм я гъусэу къэӀуаш». НэгъуэщӀ зы шапхьи. Сэлим султланыр Къанцауэ Гъур, итланэ Тумэн-бей ятеӀуа нэужь, етӀуанэу зи цӀэ къытӀуар щхъэпылъэ щыщыым, Каир щыпсэухэр къызэрылэтат, тырку зэрыпхъуаӀуэхэм я къанлыгъэр ямыдэу. Къалэдэс къызэрыгуэӀхэм ягъэщӀагъуэрт Тумэн-бей лыгъэ хэлъу, и щхъэр зыкӀи имыгъэщхъыу лӀэныгъэр къызэрищтар.

1801 гъэм франджыхэм Мысырыр ябгынэ, абыхэм я лӀэ къиува инджылызхэм, тыркухэм Мысырым щала тепщэгъуэр зэфӀагъэувэж.

Албанием щыщ Мухъэмэд Алий илъэситхукӀэ бэнэныгъэ гуащӀэ ядригъэӀуэӀащ адыгэ мамлюкхэмрэ тыркухэмрэ, текӀуэныгъи къихъащ. Мамлюк бекхэр дикъузэ щыхъум, инджылызыдзэм КаиркӀэ иунэтӀащ. Лыхъужьыгъэрэ цыхугъэрэ зыдалъагъуэ адыгэхэм инджылызхэр яхуэарзэыт, иджыкӀи ахэр хущӀэкъурт Кавказым къыкӀа лыхъэхэм я щӀэблэм бжыпэр ирагъэубыдыжыну. АрщхъӀкӀэ, гъэпцӀагъэ кӀэлъызэрахъэри, инджылызхэр зэхакъутащ. Гъэр къащӀахэр пщылӀу ящэрт. Британием и зауэлӀ 450-м я щхъэхэр бжэгъухэм фӀаӀури, Каир уэрамыщхъэхэм къытрагъэува.

Мухъэмэд Алий мамлюк бекхэм я къарум, пщлэшхуэ зэралэм пылэгъуэ къритыртэкъым. Арати, абы мурад ещӀ адыгэхэр хылагъэӀэ зэтриукӀэну. Фыуэ илъагъуэ и къуэ Турсун-пэщэр Хъиджаз зэрыӀуэм и щыхъӀкӀэ гуфӀэгъуэ ефэ-ешхэ ищӀу игъӀури, 1811 гъэм гъатхэпэм и 1-м адыгэ бек 500 къригъэблэгъащ. Абы щыгъуэми зыпхигъӀуӀат дахӀкӀэ ягурыӀуэн мурад илэу.

Мамлюкхэр арзэы хъури, Шэхьин-бек я пашэу, къеблэгъахэщ. Пэщэм дзэхэм я еплъыныгъэр иригъэӀуэӀа нэужь, адыгэ бекхэр, дэӀыпӀэ зэвым дэту чэщанэм къыщыдэӀыжым, занщӀэу гъуцӀ куэбжэ хьэлъэхэр я гупэмкӀэ щызэхуащыж икӀи блын лъагитӀым я зэхуаку бэнзэвым ахэр къыдонэ. Цыхуу 500-м щыщӀу псэууэ къэнар зы закъуэщ, адреихэр къызэтраукӀащ лъагэу къытес лӀрнэутхэм, Мухъэмэд Алий и цыхухэм.

А лӀухущӀафэ шынагъуэм и хъыбарыр дуней псом щызэлъащӀысат. Ягу къагъэӀыжырт урыс пащтыхь Петр Езанэр, абы шабзауэхэр зэрызэтриукӀар. Бонапарт Наполеон зауэшхуэ иригъэӀуэӀахэр игъэлъапӀэу зи сурэтхэм къыщызыгъэлъэгъуа франджы сурэтыщӀ-баталист цӀэрыӀуэ Верне Орас а къэхъугъэр зэрекӀуэӀар къызы-фигъэщыжри, «Мамлюкхэр зэрызэтраукӀар» сурэтыр ищӀауэ щытащ. Тхыдэм теухуа романхэр иджырей хъэрып литературэм япӀэ къыхъзыхъа Зейдан Джорджи (1861 – 1914) адыгэ мамлюкхэм ятритыхъащ роман зыбжанэ – «Уэсмэнхэм тахътэр яубыд», «ГъэрыпӀэм ихуа Мэхъди», «Мамлюкхэм я лӀухущӀафэр», «Мамлюк щӀэпхъуэжар» жыхуилэхэр. Ардыдэм теухуащ Абу Хъадид Мухъэмэд 1926 гъэм къыдигъэӀа «Мамлюкым и пхъур», Дэлил Ибрэхым «Амир Хъайдар» (1945) зыфӀаща романхэр, Рамзи Ибрэхым и «Мансурэм и лыхъужьхэр» пьесэр (1915), нэгъуэщӀ тхыгъэ куэдӀи.

Инджылыз еджагъэшхуэ Дж. Камерон кызыэрибжамкIэ, Наполеон кытеуэн и пэкIэ Мысырым адыгэ мамлюк мин 40 исаш. Инджылызхэр щIэлпхыукIыжа 1803 гъэм къэралым мамлюкыу щыпсэужар мин 20 кыудейщ. Беххэр этраукIэу унагъуэ Iэджи Исраф ящIа нэужь, мамлюк минитIым нэст къэнэжар.

Мухъэмэд Алий и кыуэрылху Исмэхьил и тетыгъуэм ирихьэлIэу Урыс-Кавказ зауэр иухат. Псыжь Iуцауэ хэкум илэпхыукIахэм ящыщ адыгэ минищым Мысырыр екIуэлIапIэ ящI. Абыхэми псэууэ къэна мамлюкхэм къатехыукIыжа щIэблэми я цIэр фыкIэ ягъэIуащ. Куэдым зратат дзэ кыулыкъум, адрейхэм къахэкиащ еджагъэшхуэхэр, сурэтыщIхэр, архитекторхэр, тхакIуэхэр, егъэджакIуэхэр, артистхэр.

«Мамлюкхэм я етIуанэ къэралыгъуэр кызызрыхъуар» лэжьыгъэм хъэрып тхыдэтх Хъэким Амин Абдел-Сайед мыпхуэдэу щетх: «Курыт лIэщIыгъуэхэм Мысырым иIа тхыдэм адыгэхэм увыплэшхуэ щаубыд, ахэр я псэ емыблэжу Iуэхум зэрыхуэлэжым зэщIигъэсташ ики, зэщIилэсташ XIX лIэщIыгъуэм и кIэухымрэ XX лIэщIыгъуэм и зэхуэдитIымрэ екIуэкиа хъэрып революцэхэр».

А лъэхъэнэхэм Мысырым щыпсэуа адыгэхэм, фыуэ ялъагъу я хэкум сыт хуэдизкIэ пэмылэщIэми, я лъэпкъ напэр ягъэпудахъым – щэнхабзэкIэ, щIэныгъэрэ литературэкIэ, зауэ хуэлухуэщIэрэ къэрал зехъэнкIэ зэфIэкишхуэ яIэу зыкыщагъэлъэгъуа къэралым, хэку етIуанэ яхуэхъуам, и пщIэр лъагъу яIэту, хуэлэжу кыулыкъу хуащIащ.

Мысырымрэ Сириемрэ я султIан Мухъэмэд (Къэрмохъуэ) Сейфеддин (1412–1421 гъгъ. – тепщэу щыщыта илгъэсхэр)

Мысыр щIэныгъэлI, тхакIуэ цIэрыIуэ ал-Махъдиси Iэбу-Хъэлид (1416–1483)

Мысыр тхыдэтх щэджащэ Ийас Мухъэмэд (1448–1524)

Мысырымрэ Сириемрэ я султIан Джэмболэт Ашрэф (1500–1501 гъгъ. – тепщэу щыщыта илгъэсхэр)

Мысырым и султIан Алий-бек ал-Кэбир (1728–1773)

Мысыр шэрджэс пащтыхьхэм я щіэблэр

Усаклуэхэр

Хьэрып литературэм и классикхэу Баруди (Нэурзокьюэ) Мыхьмудрэ Щэукый Ахьмэдрэ я гьуклэгьэсэнү, абыхэм ирагьэжьа лэжьыгьэм хуэлэжрэ ар япэклэ зэрагьэклуэтэным я гьащйи, я гуащйи зэрыхуэгьэлсар нехьэкл-кьехьэкл хэмылту жалэу щылащ **Джэрым Алийрэ** (1881 – 1949) **Абазэ Хьэзизрэ** (1899 – 1969). А тлури адыгэт икли хьылмышхуэ зыбгьэдэль я хэкуэгьу нэхьыжьхэм пщлэшхуэ кьыхуащлу кьэгуэгурыклуащ. Апхуэдэ зэхушытыклэм и лъэужь хьболъагьуэ абыхэм я Іздакьэщлэклхэр щызэбгьапщэкли.

Джэрымыр ящыщаш Урыс-Кавказ зауэм и илъэс хьэлъэхэм хэкур зыбгынахэм, и натыхьуей унэцлэри ихьумащ. Абы дэгьуэу ищлэрт и анэдэльхубзэр икли адыгэ хабзэм фьыуэ хэзыщыкьл льыуэ щытащ.

Хьэрып литературэр зьджхэм иужьрей усаклуэ нэхь ин дыдэхэм ящыщу кьалъытэ Джэрымыр.

Щлэныгьэ абы щызригьэгуэтар Инджылызырщ, нэхь зыпыщлауэ щытари егьэджаклуэ луэхурщ. Иужькьлэ Алий щылэжьащ Мысырым щлэныгьэ луэхухэмкьлэ и министерствэм.

Джэрымыр ящыщщ Каир Хьэрыпыбзэм и академие кьыщы-зэлузыхахэм. Бзэм теухуауэ томищ хьууэ абы кьыдигьэкла лэжьыгьэшхуэри гьэхуа псалъэкьлэм зэрызыхуагьасэ тхыльри Кьуэкьлплэ Гьунэгьум щыцлэрылуэщ. Абы кьытрыригьэдзаш «Аль-Муджмал», «Муфассал» щыщ классикэ тхыгьэхэр, X ллэщыгьуэм псэуа усаклуэ Ибн Фарис и псалъальэрэ аз-Замахьшар и грамматикэмрэ (XI – XII ллл.). 1934, 1940 гьэхэм Алий кьыдигьэклыгьащ Баруди Мыхьмуд и тхыгьэхэр щызэхуэхьэса диван (усыгьэ тхылышхуэ). Ардыдэмкли кьыгьэлъэгуащ хьэрып усыгьэм увьплэ лъагэ щызилэ усаклуэ щэджащэм и хьылмым пщлэуэ хуищлыр зэрыиныр.

Джэрымым и усэхэм нэхьыбэу яхьболъагьуэ ахэр классикэ кьупхьэм Ізэуу зэригьэтлысхьар, зэхэщыкьл куумрэ хэплъыхьа дахагьэмрэ я Іэмырклэ кьызэрыгьэщлар.

1938 – 1939 гьэхэм томищ хьууэ Каир кьыщыдигьэкла тхылыр щыхьэт зэрытехьуэщи, абы нэхь кьыгьэсэбэпыр усэ бзыпхьэ нэхь инхэрщ. Усаклуэм и бзэм куэдрэ ущрохьэллэ щыплэцлэхэм, бзэм хэклуэдыкьыжа псалъэхэм, курыт ллэщыгьуэм псэуа классикхэм я цлэхэм кьытепщыкьлауэ кьыгьэсэбэп флэщыгьэхэм.

Хьэрып тхылъеджэм деж Джэрым Алий цлэрылуэ щыхьуащ критикэм илэту зыщытхьуа и тхыдэ романхэмкли. Андалусием щытепща хьэрыпхэм абы яхуиусащ «Усаклуэ-пащтыхь» тхыгьэшхуэр. Мыбдеж, шэч зэрытщыкьлэ, Стэнли Лэнпул и Іздакьэщлэкл «Маврхэр – Испанием» жыхуилэм ижь кьыщлхуагьэнущ абы. А тхыгьэр Алий хьэрыпыбзэклэ Ізагьэ ин хэлту зэридзэклащ. Андрей тхыдэ романхэу «Чэщанэхэм я гуащэ», «Щыхьыщлэкьу усаклуэ», «Рашид и пщашэ» жыхуилэхэр ятеухуащ фатлимид тепщэхэм, усаклуэ Мутлэнэбби, Бонапарт Наполеон и зеклуэм, XIX ллэщыгьуэм и пэщлэдзэм Мысырыр яхузэрымыгьэгуэшу Инджылызымрэ Франджымрэ ирагьэклуэкла зэныкьуэкьум.

Абазэ Хьэзиз пасэу усэ тхын щлідзаш. Адыгэ мамлюкхэм я щлэж щлалэщлэр, Мысыр курыхым и кьуажэ тхьэмадэм и унагьуэ кьыщы-

тэджар, ирагъэцыхуаш Щэукый Ахьмэд. Усаклуэ щэджашэм кылгыташ щлалэм и япэ лъэбакъуэхэр узыншэу. Иужьклэ Абазэм пкърышыпсыхъаш Барудирэ Щэукыйрэ я усэ гъэпсыклэм хэлъ лэзагъыр, абы кыдэщхьэлъаш икли дэгъэгъаш, а щыклэмкли Хъэзиз хъуаш иджырей хъэрып усыгъэм и тхъэгъуш нэхъ лъэщ дыдэхэм ящыщ зы.

30 гъэхэм Абазэм газетхэм, журналхэм кыитрыригъэдзаш неоклассикэ усэ зыбжанэ. Щэукый Ахьмэд и чэнджэщккэ абы итхащ усэу зэхэлъ «Къеисрэ Лубнэрэ» пьесэр.

1943 гъэм Хъэзиз кыдыдигъэклащ «Гужьеям и гурым макъ» диваныр, дунейм ехыжа и щхьэгъусэм хуиусар. А тхылъым кышыгыгъэ-лъэгъуаш Мысырым щыпсэу цыхубэм я гъащлэм хэлъ гугъуехьхэр.

Иужьклэ Абазэ Хъэзиз и лэдакъэ кыщлэклащ драмэ тхыгъэ зыбжанэ. Абы и нэхъыбэр теухуаш ислъам тхыдэм ипэ кыхуэ лъэхъэнэм. Ахэр «Ал-Абасэ» (1947), «Лыхъужь» (1950), «Шэджэрат ад-Дурр» (1951), «Андалусием и къухъэжыгъуэ» (1952), «Шахрийар» (1954), «Чырэм и нур» (1961), «Къейсэр» (1963) пьесэхэрщ. Гъащлэм и къэхъукащлэ зэхуэмыдэхэм теухуаш «Бжыхьэ тхэмпахэр» (1957), «Захьрэ» (1968) пьесэхэр.

Абазэ Хъэзиз и тхыгъэхэм набдзэгубдзаплъэу клэпылпъащ хъэрып критикэр. Фыи хужалэрт, кыщракъухыи къэхъурт.

Литературэм традиционализмэм и лъабжьэр щызыгъэбыдэ Ал-Аккад, Тахъэ Хъусейн, Ал-Уэкил сымэ Абазэр ягъэзахуэ. Реалист еплъыклэм и телъхъэхэм ар мытэмэму кьалъытэ. Абыхэм ящыщ Ал-Алим, ан-Нэкъаш сымэ кызыралытэмклэ, Абазэм и усыгъэр буржуазие жьгъейм и философием ипщэккэ клуэркъым икли зэрыщыту зэран хуохъу жылагъуэ зыужьыныгъэр лупщлу плъагъуным.

Баруди хуэдэу, Абазэ Хъэзизи и гъащлэр тхэн кудейркъым зытриухуар. Каир дэт университетым и юридическэ факультетыр кьиуха нэужь, ар лэжъащ генеральнэ прокуратурэм и департаментым и унафэщым и кьуэдзэу.

30 гъэхэм Абазэр парламентым хагъэхъэ, ар Къэлюбие, Фаюм, Минье, Порт-Саид, Асьют вилайетхэм я тхъэмадэу щыташ. 1946 гъэм кьулыкъур еутыпщ, литературэм и къару псомкли зритын папщлэ.

Абазэ Хъэзиз Хъэрыпыбзэм и академием куэдрэ хэташ. Мысырымрэ Сириемрэ я гъуазджэмрэ литературэмрэ я Хасашхьэм хыхъэ усыгъэ кьудамэм и унафэщлэ, къэралым ис усаклуэхэм я Ассамблеем и тхъэмадэт. Абы и ныбжьэгъуфлэ **Джэрнуси Хъалид**. А тлум ассамблеем хэт адреи цыху 27-ри я акъылэгъут, а псоми литературэр традиционализмэм хэкликын хуейуэ кьалъытэрт.

Мыбдеж Джэрнуси щхъэккэ псалытл-щы щыжылапхъэщ. Усаклуэ хъуну щлалэр кыщалъхуаш Араби Ахьмэд и зэщлэхъееныгъэм лыгъэ кышызыгыгъэлагъуэу хэта адыгэ офицерым и унагъуэм.

Каир дэт университетыр кьиуха нэужь, ар лэжъащ журналисту, мыдрисэм и егъэджаклуэу. 1936 гъэм Мысыр радиом иригъэклуэклащ усыгъэм и зэхъэзэхуэ. Абы хэта цыху 346-м ятоклуэри, Джэрнуси къехь япэ саугъэтыр. «Гупсысэм и хуитыныгъэ» – арат ар цлэрылуэ зыщла усэм зэреджэр. Ильэс 19 докли, Джэрнуси Хъалид Хъэрыпыбзэмклэ академием и саугъэтыр кыхуагъэфашэ (1952 гъэ).

И гугъу щыпхъэщ нэгъуэщлэ зы усаклуэми – **Сабри Исмэхьил** (1854 – 1923), адыгэ мамлюкхэм я щлэблэм, Щэукый Ахьмэд, Камил Мустэфа, Мутлран Хъалил, нэгъуэщлэ тхаклуэ цлэрылуэхэм я ныбжьэгъуу щытам.

Академик Крачковский Игнатий (1883 – 1951) кызырилгытэмклэ, Сабри и тхыгъэхэм кыыщигъэщлэрэщлэжаш пасэрей усыгъэр икли ар нобэ Мысырым и усакуэ нэхъ инхэм ящыщу кыалытэ.

Сабри Исмэхыл щхьэклэ хьэрыпхэм «усакуэхэм я щихъ» жалэ. Абы и усыгъэм зэлещлэ традиционализмэмрэ романтизмэмрэ. Сабри и творчествэр лъэхъэнтлү зэпауд. Япэ лъэхъэнэм курыт лэщыгыуэхэм я усыгъэ акъужьклэ бэуаш ар, етланэм – кызыэригъэ-пэщаш романтикэклэ гъэнщлэ лирикэ, уэрэд куэд итхаш, социальнэ лүэхугъуэхэм ехьэллэ усэхэр дунейм кыытригъэхьаш.

*Мы дунеижьым хабзэу кыыщоклүэкл:
Гужьейм, дзыхьмыщлым гъащлэр дызоклүэкл.
Уи хэкур хамэм хэутэн ищлам,
Уи лъэпкыыр ещхькъэ бзэншэу бжьым щлэщлам.
Хьэзаб мыухщи, потклүкл гулэ нэлс,
Имылгъагъужу ди нэм дыгъэ нэлс.
Дыхьмыкыжщи апхуэдэу бэлыхь,
Ди цыгум джатэр щхьэцагъэджэгухь.
Итлани аркъым: тщыныц зэтес дунейр,
Щлэныгъэр, гуащлэдэклыр хьум дыдей.
Ллэщыгыуэрыбжэу кыфлыгъэм хэтэр
Плгъагъунщ, ныбжьэгъу, дыгъэпсым хэтшаш.
Итланэ зауэм щлэбэг тепщэу хьуар
Лэпхлэпх ищлынут ди кьару бэгъуам, –*

апхуэдэу щетх Сабри Исмэхыл «Гупсысаплэ» зыфлища и усэм.

Мысырым щыщ адыгэ усакуэхэм ятеухуа ди хьыбарыр дыухынщ **Теймур Айшэ** (1840 – 1902) и лүэхушлэфэмклэ. Теймур унэцлэр зэрихьэу литератор цлэрылүэ хьуахэм кьахэклэ бзылхугъэм и адэ Исмэхыл политикэ лүэхузехьэт. Абы и пхьум щлэныгъэфл шригъэгъуэ-таш и унагъуэм. Айшэ уэрсэру ищлэрт бзэ зыбжанэ, хьэрыпыбзэклэ, кьэжэрыбзэклэ, тыркубзэклэ усэ итхырт. Журналхэм, газетхэм куэдрэ кыытехуэрт абы и хьыбархэри, нэгъуэщл тхыгъэхэри.

Теймур Айшэ и япэ усэ тхылъыр Истамбыл кыыщыдигъэклэщ. Прозэми усыгъэми абы нэхъ щыщлэсэр классикэ тхэклэрт. XIX ллэщыгыуэм хьэрып гъащлэм щызеклүэу щыта хабзэхэр кьэпллэйтэмэ, усыгъэ уафэм кыыдэшэсея вагъуэщлэр зэрыбзылхугъэм псори кыыгъэулэбжырт. Айшэ муслъымэныгъэр кыызэпызыуду ялътэрт, ауэ а псоми пэувыфаш адыгэ пщашэр. Къуэкыпллэ Гъунэгъум и цыхубз псоми япэ абы хузэфлэклэщ журналхэм, газетхэм и тхыгъэхэр трыригъэдзэн. «Цыхубзыр, абы и бэнэныгъэр, и гуащлэдэклыр» зыфлища и тхылъым хьэрып еджагъэшхуэ Тыхьэ Ахьмэд кыыщегъэлыгъуэ цыхубз зэщлэхъееныгъэм япэу Теймурыр зэрыхыхар. 1896 гъэм Айшэ кьегъэуэв муслъымэн цыхубзхэр гъэрыплэм кыишауэ щхьэхуит щын хуейуэ, Европэм щыщ адрей бзылхугъэхэм нэхьрэ ахэр щлэнэхьыклэн щымылэу. Иужьклэ абы хиша гъуэгум ироклүэ нэгъуэщл усакуэ цыхубзхэри – Ал-Иазиджи Уардэрэ Марраш Мэрэмрэ. Абыхэм я усэ, новеллэ, публицистикэ тхыгъэ куэд траухуэ социальнэ лүэхугъуэхэм.

Теймур Айшэ и публицистикэр икьуклэ сэбэпышхуэ кыыхуэхьуаш Мей (Зияд Мэрэм). А цыхубз тхаклүэ цлэрылүэм, иджырей Къуэкыпллэм

Тхыдэ

флэлыкі нэхъ ин дыдэ шызиіэхэм ящыщым, и гуащлэр зэрызэфлэувам Теймур Айшэ и фыщлэшхуи хэлъщ. 1925 гъэм тхыгъэ шхъэхуэ абы хуитхауэ шытащ и адыгэ егъэджаклэуэм.

Хьэрып литературэм и неоклассик Нэурзокъуэ Мыхьмуд (1838–1904)

Хьэрып усаклэуэхэм я пащтыхь Шэужкый Ахьмэд (1870–1932)

Хьэрып литературэм и классик Теймур Мыхьмуд (1894–1973)

Хьэрып тхаклэуэ цлэрылэуэ Юсеф ас-Сибани (1917–1978)

Тхаклэуэхэр

Ди хьыбарым и кыкылэлыкыкыуэ напэклэуэцлэхэр тедухуащ адыгэ мамлюк ахьырзэманхэм кьатепщылыкыжа мысыр тхаклэуэхэм. Абыхэм я цлэхэр хьэрып литературэм мыкыуэдыжыну кыыхэнащ, я лэдакьэщлэклэхэр ядж курыт еджаплэхэм щлэсхэми, студентхэми, кызырыгуэклэ тхылъеджэхэми.

Мысыр новеллэм и япэ вагъэбдзумэр кьэзыхьауэ ялыытэр **Теймур Мухьэмэдщ** (1892 – 1921). Ар кыыщальхуащ филолог лъэрызехьэ, хьэрып классикэ литературэмрэ лэуэрылуатэмрэ я кьэхутауэ, пасэрей тхылъыжхэмрэ лэрытххэмрэ я зэхуэхьэсыжакыуэ Теймур-пэщэ Ахьмэд и унагуэуэм. Я анэр пасэу шыллэм, Мухьэмэд щлалэ цыкылуми абы и кьуэшхэми я гъэсэнэгъэр и пщэ дилъхьэжащ я адэ шыпхьу Теймур Айшэ.

Тхакыуэ хьуну ныбжьыщлэр и сабиигъуэм шыщлэдзауэ литературэ лэуэхум хэша мэхьу, я унагуэуэм исхэм тхылъым пщлэуэ хуащлэр зэрыным и фыщлэклэ. А псор, дауи, лъэужьыншэ хьуакыым Мухьэмэд и дуней еплъыкылэр шызэфлэуэвэм. Курыт щлэныгъэ абы шызрегъэгуэт европей курыт еджаплэхэм ещхьу Каир дащлыхьам. А илъэсхэм белджылы кьохьу литературэмрэ гьуазджэмрэ абы лъагьуныгъэ зэрыхуилэр. Апхуэдэ гукьыдэжыр сыт и лъэныкыуэкли кыыдалыгъ и адэмрэ абы и шыпхьумрэ. Илъэсипщлэ ныбжьым кыыдыщлэдзэ Мухьэмэд усэ тхыныр. Поэзием лъагьуныгъэу абы хуищлар зыкли ужьы-хакыым и гьащлэ мащлэр иухыху.

Абы кыыдэкыуэ Теймур Мухьэмэд дихьэхырт гьуазджэм и нэгьуэщлэ лэужьыгъуэхэми. Псом хуэмыдэу фыуэ илъагьурт театрыр. Еджаплэм шыщлэс зэманым ар куэдрэ кыуэрт спектаклхэм, езым я унагуэу театрым шыджэгурт, абы цагьэлъэгуэну пьесэхэр итхырт. Мухьэмэд и кьару щоплъыж публицистикэми. Абы кыытрырегъадзэ социальнэ-жылагьуэ икли хабзэ-бзыпхьэ кьэхьукьащлэхэм ятеухуауэ тхыгъэ зыбжанэ.

Курыт щлэныгъэ зригъэгъуэта нэужь, ар Париж макыуэ. Илъэсищ-

кIэ абы щедж европэ литературэр, щыгъуазэ зещI франджы щэнхабзэм, кIэлъопль я хьэл-щэнхэм, я хабзэхэм. А къалэм и нэгү щыщIэкIахэр, гукъинэж нэхъ щыхъуахэр Мухъэмэд щызэхуихьэсы-жащ «Париж теухуа гукъэкIыжхэр» тхылтым.

Дунейпсо зауэм и пэщIэдзэ зэманым ар ирихьэлIащ Мысырым щыIэу. Абы къехъулактым и еджэныгъэр и кIэм нигъэсыну, ауэ, жылэн хуейщ, альэндэрэ зыхуеджами, зригъэщIами я фыщIэкIэ Мухъэмэд пасэу кызырэжэпхьар, Iуэху еплъыкIэ нэхъ зэрыубыда иIэ зэры-хъуар.

Зауэ екIуэкIымрэ революцэ зэщIэхъееныгъэмрэ я толькъунхэм зэщIищта къэралым Теймур Мухъэмэд зыщрегъэужь щэнхабзэ Iуэху зехьэн и лъэныкъуэкIэ иIэ зэфIэкIымрэ къарумрэ. А зэманым къытрыригъадзэ тхыгъэхэм кызырагъэлъагъуэмкIэ, ар пэлэщIэт политикэ и лъэныкъуэкIэ къабзэу икIи бзыгъэу укъуэдия еплъыкIэм. Ар либералт, зыпылъари зыщ – цIыху щхъэ закъуэм иIэн хуей хуитыныгъэм, демократиём, зэхуэдэныгъэм кыыхуеджэныгъэкIэ кыыхузэщIэлэтэнырщ.

Зауэ, зауэ нэужь илъэсхэр Теймур Мухъэмэд и литературэ лэжыгъэм и нэхъ купщIафIэ зэману уващ. Абы етх публицистикэ лэжыгъэ зыбжанэ, щэнхабзэм, еджэныгъэм, псом хуэмыдэу литературэм теухуауэ. Мухъэмэд и пьесэхэри и хъыбар нэхъыфIхэри а лъэхъэнэрщ дунейм кыщытехьар.

Теймур етхэкъу драматургием. Абы етх «Хъарым ис бзу цIыкIу», «Абу ас-Саттар – ефэнды», «Ныбжьэгъугъэ жумарт» пьесэхэр, ахэр сценэм щыгъэувыным холэжыыхъ, сыт щыгъуи пыщIэныгъэ быдэ яхуилэщ Париж и театр гупхэм.

«Ас-Суфур», «Ал-Мимбар» газетхэм Мухъэмэд къытрыригъэдза и тхыгъэхэр сэбэп мэхъу театр критикэр кызызщыунымыкIэ. Ар ятотхыхъ ХХ IлэщIыгъуэм и пэщIэдзэм и драматург, актер цIэрыIуэхуэ ал-Юсуф Роз, Хъиджази Сэламэ, Идэ Хъэзиз, ал-Мэхьди Мунир, нэгъуэщIхэми.

Теймур Мухъэмэд Мысырым и япэ театр критик икIи тхыдэдэж инщ. Тхэн Iуэхум абы щилэ зэфIэкIыр нэхъ кыщынэIуар новеллэхэрщ. Абыхэм я нэхъыбапIэр щитхар 1917 – 1918 гъэхэрщ икIи «Нэхэм ялъагъу псор» псалъащхьэр иIэу «Ас-Суфур» газетым къытрырегадзэ. А хъыбархэм яхыболъагъуэ кинематограф еплъыкIэкIэ къэпхъуэ-та хъуа теплъэгъуэхэр. КинокIэ дигъэлъагъум хуэдэу тхакIуэм ди нэгү кыщцIегъэуэ жылагъуэр псэуныгъэ и лъэныкъуэкIэ зэрызетепщIыкI Iэужыгъуэ зыбжанэ.

Теймур Мухъэмэд новеллэ куэд дыдэ и къалэмыпэм кыщцIэ-мыкIами (псори тIощIым ноблагъэ), ар ялъытэ мысыр литературэм и жанр кIэщIым и лъабжьэр зыгъэтIылауэ. Социальнэ Iэпкълъэпкъыу гъащIэм кыыхигъуатэхэм пэжым и фащэ япэу щызытIэгъар аращ. А гупсысэм арэзы тохъуэ хъэрып литературоведхэри, КъуэкIыпIэ Гъунэгъум щыпсэу къэралхэм я литературэр зыдж журт академик Крачковский Игнатий, украин профессор Крымский Агафангел, азербайджан академик Али-заде Абдулкерим, урыс профессор Коцарев Николай сыми.

И гъэпсыкIэкIэ Теймур Мухъэмэд и новеллэхэр гупитI ипщIыкI хъунуш. Япэрейм хохъэ жылагъуэ-политикэ, цIыху псэукIэм теухуа Iуэхугъуэхэр кыщцIэт хъыбархэр («Дыгъумрэ дыгъумрэ», «МафIэгум», «ХъэгъуэлIыгъуэрэ дыуэщIрэ», «Кофем хэт шэрэ сабэм хэт шэрэ», «Унэ угъурлы», нэгъуэщIхэри). ЕтIуанэ гупым хеубыдэ

хабзэмрэ нэмысымрэ пыщлауэ цыхубзым гьащлэм щуубыд увьплэм, нэчыхьым, унагьуэм, льягьуныгьэм теухуа тхыгьэхэр. Апхуэдэхэщ, псалъэм папщлэ, «Си тхьэ, хэт мы насыпыр кьыщлэбгьэщлар?», «Уэ-рам... унэ №22», «Сабийуэ щытащ, щлалэ жэпхьа кьыхэклящ» новеллэхэр. Фьыуэ упхрыплэмэ, гу лъыботэ мы хьыбархэри социальнэ луэхухэм кьуэпсклэ зэрапыщлам.

Теймур Мухьэмэд и новеллэхэм я нэхьыбаплэм тхыльеджэм и гупсысэр кьыхуагьэуш мыхьумыщлагьэр, льягьэр мылькумрэ кьулыкьумрэ кьазэрыпкьрымыклым, атлэ цыху лейхэм, бзаджэхэм мылькури кьулыкьури езыхэм яй зэращлым. Апхуэдэ гупсысэхэр и нэщэнэу щытащ ХХ ллэщыгьуэм и пэщлэдзэм щыла уэркь-демократ луэху еплъыклэм.

Теймур Мухьэмэд узэщлакьуэ-идеалистт. Социальнэ мыгьуагьэ псори зэрыбгьэклэуэд хьуну абы кьилъытэр мыпхуэдэ хэкьыплэт – ар цыхум и зэхэщыклым зегьэужьын, щлэныгьэм зегьэубгьун, зыльэкхэр зыльэмыкхэм ядэгьэлэпыкьун. Апхуэдэ щыклякля тхакьуэм хуэщлауэ псэхэр кьыхуриджэрт я мылькумкля кьулейсызхэм зыщлагьэкуэну, ядэгьэшэну.

«Щыхьымрэ медалымрэ ятхьэкьуа» хьыбарым Теймур Мухьэмэд щлалэщлэ бейм нехьэкл-кьехьэкл хэмылгу жрелэ: «Уэ уи хэкур, ныбжьэгьу, хуэныкьуэщ уи хьугьуэфьыгьуэм щыщ. Хуейщ ар тхьэжыгьуэм кьыхуигьэсэбэпыну. Уэ кьыпщогугь тхьэмыщкляхэр, пщлэ зыщламыт еджаплэ зилэну хуейхэр; кьыпщогугь жьыкляфэклэ хьуахэр, узым, кьулейсызыгьэм, жьыгьэм зэщилулахэр. Уэ кьонэщлэ сабий унэншэхэр. Уэрмырамэ, хэт кьахузэлуйхын абыхэм сымаджэщхэр, уэрмырамэ, хэт хульэклын ар? А зы гьуэгурщ уэ нэхь пхуэфашэу щылар».

Теймур Мухьэмэд уэркь-либерал гупхэм я луэху еплъыклар хэлущылы ещл. Апхуэдэ гупсысэр абыхэм я дежкля гьащлэм и зыужьыклям кьилъхуа гьуазэт, абы кьыгьэщла хабзэт.

«Нэхэм ялягьу псор» тхылым ит дэтхэнэ новеллэри кьащти, лэмал имылауэ абы ущрохьэллэ жылагьуэм хэль мыгьуагьэхэм щыщ зыгуэр.

Теймур Мухьэмэд хуабжыу егьэгуейщей мызахуагьэхэм: зыльэкхэм зыхульэмыкхэр зэрагьэпщылым, тхьэмыщклям и льяэр бейм зэрыщилудым. Абы и тхыгьэхэм куэдрэ ущрохьэллэ зэныкьуэкьу-зэпэщлэувэныгьэхэм.

Тхакьуэ набдзэгубдзаплъэр кьыфьыгьэмрэ нэхугьэмрэ зэхэгьэ-щхьэхукауэ кьэгьэлъэгьуэным хуэлэижьт, икли ар зи телъхьэ льяэныкьуэр сыт щыгьуи лупщлэ: ягьэикляхэмрэ ягьэпудхэмрэт. Теймурыр и бийт икли екьурабгьу имылауэ ебэнырт цыху лейхэм, напэншэхэм.

Хьыбархэм ящыщ зыбжанэ дунейм кьытехьэным щхьэусыгьуэ хуэхьуащ езы тхакьуэм и гульытэ жаныр гьащлэм и кьэхьугьэ куэдым зэрыпыщлар. Щапахьэу кьэтщтэнщ «Кофем хэт шэрэ сабэм хэт шэрэ» хьыбарыр. Клящлэ дыдэу кьэплуэтэжмэ, мыращ Мухьэмэд и нэ кьыфлэна луэхугьуэр.

А пщэдджыжьым езы тхакьуэр и ныбэ изу пщэдджыжьышхэ ищлри луэхуекля ежьащ Александрие кьуэну. Вокзалым деж щрихьэллэщ куэдым езыгьэгупсыса луэху: зы ллы гуэрым, зэрыплэщлэм кьыхэклякля лэщлэхури, шэ зэрыт и кьхуэщыныр кьутащ, ауэ шэр Исраф хьууэ кьуэдакьым – фейцейуэ хуэпа щлалэжь цыкьлэхуэ пэмыжыжьэу щыт-

хэр кѡажэри, сабэм хэлъэда шэр джэдум хуэдэу бзэгүклэ кѡабзеижу щіадзаш. Тхакіуэм а теплъээгүэм игу кѡигъэкІыжащ пщэдджыжьыш-хэм кофе иримыфыфу абы хикІэн хуея шэр джэдум зэрыритыжар.

Хъыбарыр еух мыпхуэдэ псалъэхэмклэ: «О, Азалыхьталэ, нышэ-дибэ кофем хэскІэн хуея шэм дауэ селъэстэуэнклэ хъуа, мыбдежым мы тхэмыщкІитым сабэм хэт шэр анэ быдзышэм хуэдэу ирафу?!»

Апхуэдэ кІэуххэр хьэл яхуэхъуащ Теймур Мухъэмэд и новеллэхэм я нэхъыбаплэм. Абы тхылъеджэр кѡыхуриджэ хуэдэщ езым дэгупсысэнү: захуэу плэрэ цыху лажьэншэр яубыду лъэхъуэщым зэрырадзэр, лыукІхэр, дыгъуэгъуакіуэхэр щхьэхуиту дунейм зэрытетыр («Дыгъумрэ дыгъумрэ»), цыхум и пщІэр мыльку бгъэдэлъымклэ кѡы-зэралъытэр («Махуэшхуэ хьэндрэфий»)?

«Хьэгъуэллыгъуэрэ дыуэщІрэ» хъыбарым хэт цыхуитым я гъащІэхэмклэ кѡэгъэлъэгъуа мэхъу дунеитІ зепэщІэувар. Гушхьэ-лыгъым и кѡуэр малІэри телъщ, а зэман дыдэм пэщэм и кѡуэм фыз кѡригъэшауэ хьэгъуэллыгъуэшхуэ хуещІ. Пэщэм ауи идэркъым хьэдэ щІэзылъхьэ кѡулейсызым зыгуэрклэ зыщигъэкъуэну. Ар дунеитым, гъащІитым я плъыфэ, я щытыклэ зырызщи, ахэр зэрызепэщІэтым и шапхэ нэрылъагъуш. Мыльку зилэмрэ зимыІэмрэ щызэбгъэдэс, зым и пщІэнтІепс адреим щихх псэукІэм зэныкѡуэкъум нэхъ зыкѡыщелэт.

«Хьэгъуэллыгъуэмрэ дыуэщІымрэ» щекіуэкІ зэныкѡуэкъум уигу кѡегъэкІыж Чехов Антон и «Хэплъаплэ» тхыгъэр.

ЩІэныгъэм цыхум и дунейр нэхъ нэху, кѡабзэ зерищІыр хьэ-кѡыу зыпхыклэ тхакіуэм и тхыгъэхэри хуигъэпсырт а Іуэхум. Абы и лъэныкѡуэкІэ шапхьэфІщ «МафІэгум» хъыбарыр. Мы тхыгъэм купщІэ нэхъыщхьэ хуэхъуар мэкъумэшыщІэм кѡыщхьэщыжынырщ, абы цыхугъэ кІэлтызехьэнырщ. А хъыбарым Теймур Мухъэмэд щыде-гъэлъагъу адыгэ лыжь угъурлыр, жылэм я тхэмадэу хахар. А обра-зыр езы тхакіуэм фы дыдэу зэрильагъур белджылы ещІ хуэсакъыу, икѡукІэ Іэзэу плъыфэхэр кѡызэригъэсэбэпымклэ.

«Купем кѡыщІыхьащ илъэс 60 зи ныбжьын тхэмадэ. Абы и нэхэр дахэщ, езыр нэклүшхьэплъу зэрыщытым кѡегъэлъагъуэ ар адыгэ лъэпкъым кѡызэрыхэклар. И пащІэ кІапиттыр тхэклүмэ лъэдакъэхэм нэсрэ хужыплэну йокіуэкІ. Ар кѡэтІысащ си гупэклэ, гъуэгуанэ техьа псоми я нэгур щІиджыкІ пэлъытэу зэпиплъыхъу», – етх Теймур Мухъэмэд.

«Мыбдежи абдежи», «Мысырым щыпсэухэр гъащІэм кѡыщІы-кІэрыху щэхухэм ящыщ зы», «Унэ угъурлы», «Уэрам... унэ №22», «Щыхьымрэ медалымрэ ятхьэкъуа» хъыбархэм кѡыщыгъэлъэгъуащ щІэныгъэ зэгъэгъуэтынымрэ гуманист Іуэху еплъыкІэ и лъэныкѡуэкІэ тхакіуэм и псэр нэхъ зезыхуэмрэ.

Илъэс 29-рэщ Теймур Мухъэмэд кѡигъэщІар. Абы щыцу литературэ лэжьыгъэм лъос илъэсипщІ иримыкѡу. Сыт хуэдэ кѡэхъугъэхэмклэ гъащІэр кѡэмыукѡубеями, адыгэ мамлюкхэм кѡащІэхъуа тхакіуэм и цІэм игъащІэклэ пыщІауэ щытынуш мысыр новеллэмрэ лъэпкъ театрымрэ.

Тхакіуэм и кѡалэмыпэ кѡыщІэклэ псори зэхуахьэсыжри, томиш хъууэ Каир кѡыщыдагъэклэщ 1922 гъэм. Япэ томыр, «Псэм и лыдыклэ» жыхуиІэр, кѡызэлэух Теймур Мухъэмэд и гъащІэмрэ и лэжьыгъэмрэ теухуауэ абы и кѡуэш Теймур Мыхьмуд итха пэублэ псалъэмклэ. И кѡуэшым иригъэжьа лэжьыгъэм сыткІи хуэфашэу кѡыпищащ **Тей-**

мур Мыхьмуд. Ар хьуауэ щытащ мысыр модернистхэм я школым и пхыгэклаклуэ нэхь цлэрылуэ дыдэ. Мыхьмуд иджырей реалист новеллэ жанрым и кьызыгэпэщаклуэу, Мысырыр цыгьэтауэ, хьэрып кьэрал псом кьыщальытэ.

«Теймур Мыхьмуд ди литературэм щибубыд увыплэр ебгьапщэ хьунуш Чеховымрэ Горькэмрэ – урыс, Мопассан – франджы литературэхэм цафыгь увыплэхэм», – апхуэдэу тхаклуэм хужилащ мысыр критик цлэрылуэ Хаддад Абу Фарид Мухьэмэд. «Хьэрып литературэр – XX ллэщыгьуэм» тхыгьэм академик Крачковский Игнатий щыжелэ: «Новеллэр иджырей мысыр литературэм утыкур нэхь щызыубыда жанрщ. Абы кьыдэплъеящ адреи хьэрып кьэралхэри. Кьапштэмэ, апхуэдэщ Иракыр. Сириер езым и гьуэгуклэ абы кьеклуэллэщ Джэбран и зэман лъандэрэ, абы кьыгухьэри, а зэщлэхьееныгьэр япэклэ зыгьэклуэтэн куэдклэ щлэгьэкьуэн хьуащ. Ауэ абыхэм я цлэрылуагьэр я кьэрал гьунапкьэм иклакьым икли Теймур Мыхьмуд флэкла зыми хузэфлэклакьым а жанрым и тхьэмадэу хьэрып кьэрал псоми хэлущылуэ щыхьун».

Псэу щыкклэ Мыхьмуд хьуауэ щытащ иджырей хьэрып литературэм и классик. 1947 гьэм тхаклуэм, и гуащлэм пщлэшхуэ зэрыуащлэм и щыхьэту, Каир Хьэрыпыбзэм и Академием и саугьэт кьрат. Илхэситл доклири, Теймур нэхьыщлэр абы и академикуу хах.

Ар 1894 гьэм мэкьуауэгьуэм и 16-м кьальхуащ. Теймур-пэщэ Ахьмэд тхэныр флуэу иригьэлъэгьуат и кьуэ гьэфлэн Мыхьмуди. Ищхьэклэ кьызырыщыдгьэлъэгьуащи, Мухьэмэд и гьуэгум ириклуащ и кьуэш нэхьыщлэри. И зыгьэпсэхугьуэ зэманыр кьуажэ нэхь пхыдзахэм щигьаклуэурэ, абы анэ быдзышэу пкьрышыпсыхьащ феллахьэр зэрыпсалъэ бзэ кьулейр, кьэлүэтэклэ дахэрэ луэрылуатэм и ауан щыкклэклэ узэдар. Мухьэмэд щыгьуу абы нэхь гьунэгьуу зригьэцлэхуащ мэкьумэшыщлэхэм я гьащлэр, икли иужьклэ ахэр кьыцигьэсэблэныжаш и хьыбархэм, повестхэм, пьесэхэм.

1939 гьэм Теймур Мыхьмуд и хьыбархэр щызэхуэхьэсауэ кьыдэкла тхылъым кьызырыщыгьэлъэгьуащи, абы и гуащлэр зэфлэуэнэм икьуклэ сэбэп кьыхуэхьуащ и адэр, и кьуэш нэхьыжьыр, и адэ шыпхьу Теймур Айшэ, абы кьыдэклуэу тхылъ зэджахэр, езым гьащлэм щызригьэгьуэта луэху еплъыклэр.

1914 гьэм Мыхьмуд мазэ зыбжанэклэ лэрызехьэу плэм хэлъащ. Узым и зэранклэ абы еджаплэ ищхьэр кьыхуэхуакьым. Апхуэдэу щыхьум, мурад ещл тхэн лэжыгьэм ерыщу зритыну. Адыгэ щлалэм куэд щлэджыкл, зрегьащлэ кьухьэплэ литературэр. Псом хуэмыдэу франджыхэм яйр. И лэжыгьэм и пэщлэдзэ лъэхьэнэм ар етхьэкьу Мопассан. Иужьклэ иттахэм хьыболъагьуэ тхаклуэ ныбжыщлэр Чеховым зэрыдэплъейр.

Урыс литературэр щлэгьэкьуэн кьызырыхуэхьуам теухуауэ Теймур Мыхьмуд 1958 гьэм етх: «Нобэр кьыздэсым ефлэклиныгьэр сэ изот цлэхугьэ жумартагьклэ лэта урыс литературэм, Чеховыр собж новеллэ зытххэм я нэхь лэзэ дыдэу. Сэ псэклэ зыхызощлэ псэкупсэ кьуэпс гуэрхэмклэ урыс литературэм, гьуазджэм сазэрыпыщлар».

20 гьэхэм я пэщлэдзэм хуозэ Теймур Мыхьмуд и япэ рассказхэр дунейм кьыщытехьар. Абыхэм гьащлэр кьыщыгьэлъагьуэрт зэрыщыт дыдэм хуэдэу, кьызыфлэгьэщл лэмырклэ дунейм теплэныр лэщыб зэрищыр белджылыт. И хьыбар нэхь пасэхэм сюжет яхуэхьур ар флуэуэ зыщыгьуазэ, жэщ-махуэ жыхуалэм хуэдэу зыхэс, езым кьедза

«дуней цыклурт». «Шихь Джумэ», «Мытлу Алий и адэш» япэ тхыль-хэм Теймур Мыхьмуд зыкышигьэлъэгъуаш тхаклуэ-реалисту. Ар хуабжы игъэплейтейрт мысыр феллахьхэм, къулыкъушцлэхэм, буржуазие курытымрэ жьгьеймрэ къахэхьукла цыхухэм я гьащцэр зыхуэдэм.

Тхаклуэм къегьэлъагъуэ мэкъумэшыщцлэ къызэрыгуэклэхэм я гьащцлэ гугьур, сыт цыгыуи къыклэрыхуарэ зыщцлэхьуэпс тлэклуми лъэлэсынэу зэфлэкл зимылэхэр. Хьэжвакьэжышхрэ лүлхьэкьелыхыу псэу къулыкъузехьэхэмрэ буржуазие жылагъуэм хэлъ мыхьумышцлагьэхэмрэ сэтэй къышищцлэ, абы ирогубжь, ирогубжь фэрыщцлэхэм, пцфыупсхэм, лужажэхэм, къулыкъушцлэхьухэм, н.

Буржуазие цивилизацэм и щыб зэрыхуэгъэзар псом хуэмыдэу налуэу абы къышигьэлъэгъуаш къалэм теухуа и хьыбархэу къулыкъушцлэхэм, сатуушцлэхэм, «щцлалэгъуалэ дыщэм» теухуахэм.

Теймур Мыхьмуд и новеллэхэр зэрытха бзэм теухуауэ жылэн хуейщ ар зы лъэныкъуэклэ къызэрыгуэклыу, къегьэклуэкл-негьэклуэкл, зэрызелъафэ хэмыту зэрызэщцлэхьуэщцлар, нэгъуэщцлэ лъэныкъуэклэ къапштэмэ, ар икьуклэ шэрыуэщ икли купщцлафлэщ. Тхаклуэм къегъуэ-тыф зи гугъу ищцым дэплъагъун хуей щытыклэ нэхьыщхьэр икли ар апхуэдизиклэ нэхуу, къабзэу уегьэлъагъури, нэм къылуидзэр зи гугъу ищцым и теплэз къудейркьым, атлэ тхыльеджэр негьэплъыс абы игу лъащцлэм. Адыгэ щцлалэм и новеллэхэр клэщцлэ, напэклуэцлэ зыщцпллэщ зэрыхьур. Абы и рассказхэр, япэ ит адреи тхаклуэхэм яйм ебгъапщэмэ, хуэхейщ ущие егъэлеям.

Фахьури Хьаннэ зэрыжилэмклэ, «Теймур Мыхьмуд иджырей хьэрып литературэм щыяпэу къыгьэщцлэщ образ щэджащэхэр, икли ахэр къыгьэлъэгъуаш бгъуагькли, клыхьагькли, кууагькли». Гу лъотэ цыхухэр, зи гугъу ящцым къызэщцлэцтауэ, луэхум хуэжыджэру зэрызэпсэлъыллэм, икли абы налуэу къегьэлъагъуэ Теймур-драматургым лэзагьышхуэ зэрыбгъэдэлъыр.

Тхаклуэм кууэу къегьэлъэгъуэф и лыхьужьхэм я гурыгъу-гурыщцлэхэр, я гупсысэр. Ауэ ар пкъынэ-пкъынэу зэпкърихыу аркъым, атлэ луэхум къыщыхьу-къыщыщцлэхэм епхауэ цыхум и псэм зэрызигъазэр дегьэлъагъу, абы щыгъуэми псалъэ куэди, теплэгъуэ зыбжани къымыгъэсэбэпу зэ тегъэпсэгъуэклэ къегьэнэхуэф нэхь хэубыдыклауэ гу зылъыуигьэтэнур.

Теймур Мыхьмуд къыдигьэклэщ новеллэхэр зэрыт тхыльу тлэщцым щцлэгу. Ахэр ХХ ллэщцлэгуэм и япэ лыхьэм мысыр жылагъуэм и гьащцлэм реалист гьуджэ яхуохьу, къыгьэщцлэ художественнэ теплэзхэр а лъэхьэнэм и фащэ ящыгьыу къызэщцлэотаджэ. Абы и новеллэхэр бзэ куэдклэ зэрадзэклри къыщыдагьэклэщ Нью-Йорки, Лондони, Парижи, Мадриди, Рими... Урысыбзэклэ щхьэхуэу къыдэклахэм нэмыщцлэ, «Быльтырыкуих», «Уэздыгъэ щцлэхухэр», «Иджырей хьэрып новеллэхэр», «Къуэклыплэ новеллэхэр», «Хьэрып тхаклуэхэм я рассказхэр», «Къуэклыплэ альманах» сборникхэм ихуаш икли дунейм къыщыте-хьащ Мэзкууи Ленингради. Къызытехьукла адыгэ мамлюкхэм лэзэу ягъабзэу щыта джатэр къалэмклэ зэзыхьуэклэ тхаклуэр, хьэрып литературэм и классикыр, къалэмым ирилэжьащ адэшхуэхэм яхэлъа лыгьэмрэ къабзагьымрэ яхуэфашцэу. Абы и тхыгьэхэр хьэрып утыкум къыклри дунейпсо утыкум ихьащ, цыхубэм я пашхьэ къалэн лъаплэ зэрышигьэзэщцлэм и нэщэнэу.

40 гээхэм Теймур Мыхьмуд и гуащлэм символизмэм ижь кыыщлеху, флэшхууныгээ зыхэмылть цыхупсэ ешам, нэщхъеягъуэрэ лейрэ флэкла гьащлэм хэзымылъягъуэм пэгъунэгъу мэхъу. Ауэ тхаклуэр реализмэм палъэклэщ зэрытебэкьуклар, абы щыгъуэми езым и гъуэгу пхызыхыну хуцлэкьум псы нэпкь зэсыллэн кыыщилъыхуэ лъэхъэнэм лэщлэкл хабзэ щлэшхууц ар кьэплъытэ зэрыхунур. 50 гээхэм я пэщлэдзэм, реализмэм и гъуэгум кыытеувэжа нэужь, Теймур Мыхьмуд кыыхуриджащ мыпхуэдэу: «Цыхубэм ябгъэдэль гъуазджэр – ар гьащлэм и гъуазджэщ».

1952 гъэм и бадзэуэгъуэ мазэм еклуэкла революцэмрэ абы иужьклэ щыла зэхуэкыныгээхэмрэ лъэужьыншэ хъуакьым Теймур Мыхьмуд дежклэ. 1957 гъэм хъэрып кьэралхэм я тхаклуэхэм Каир щрагьэклуэкла ещанэ зэхуэсышхуэм абы кыыщыхуреджэ лъэпкь-щхъэхуитщы-жаклуэ бэнэныгъэм нэхъ жыджэру хэтынхэу. Нэхъ пасэу, 1953 гъэм, Мыхьмуд кыдыгьэклауэ щытащ «Уэрамышхъэ музыкант» тхылыр. Абы ит хыбархэм ящыщ «Демонстрацэ» жыхуилэм игу щлэгъуу кыыщегъэлягъуэ пащтыхыгъуэм и бий бэнаклуэхэр. «Революционерхэр» (1955) повестыр тхаклуэм триухуащ «офицер щхъэхуитхэу» Насер Гамал зи унафэщлхэм кьалэта зауэм. Хъэрып хэгъуэгухэм я цыхубэм хамэ кьэрал кыикла щыдагъэ монополиехэм иращлэкл бэнэныгъэр кыыщыхоц «Шамрухъ» романым. Мы тхыгъэшхуэм мысыр литературэм щыапэу лэжьаклуэбэ классыр кыыщыгъэлъэгъуащ революцэ кьару лъэщу.

Теймур Мыхьмуд и цлэр ину луащ гьащлэ, тхыдэ луэхухэм ятеухуа и пьесэхэр щызэхуэхъэса тхыль куэдхэмкли. Академик Крачковский Игнатий кыызэригъэлягъуэщи, ар «ящыщкьым ехьуллэныгъэ зэпцлагьащлэм игъэжакьуэхэм. Теймур Мыхьмуд ерыщу и лэдакьэщлэклым йолэжь: япэклэ клуэ кьудей мыхъуу, кыгъэзэжрэ кыытрыригъэдза пьесэхэр, новеллэхэр, повестхэр щлэрыщлэу кхъузанэм щигьэклэжрэ нэхъ лъэщ ищлу, хэбгъэзыхэмэ, зэрыщыту щызэрихъуэкыныпэ кьэхъуу».

Тхаклуэм кыгъэщлэщ илъэс 79-рэ. Ар Каир щыллащ 1973 гъэм. Псэуху абы лъэкл кымыгъанэу и гуащлэ хилъхьащ Мысырым и жылагъуэ, литературэ гьащлэр ефлэклуэным. 1964 гъэм Мыхьмуд хак радиомрэ телевидениемрэ папщлэ тхэ драматургхэмрэ тхаклуэхэмрэ я Ассоциациэм и тхъэмадэу. Ар «Ал-Киссэ» журналым и редакцэм и унафэщлэу щытащ. Теймур Мыхьмуд хъэрыпхэр нэхъ зыгъэплейтей луэхугъуэхэм ятеухуауэ Каир, Александрие, Бейрут дэт университетхэм лекцэ кыыщеджэрт. Абы и лэдакьэ кыыщлэклащ новеллэм и тхыдэмрэ теориемрэ теухуа кьэхутэныгъэ куэд («Новеллэ зэратх щылыкэм и лэмалхэр», «Хъэфиз новеллэтхц», «Гъуазджэм дэ дызэрыхуэныкьуэр», «Тхаклуэ лэщлагъэм сыхуэзыгъэуша кьуэпсхэр», н.), апхуэдэу бзэщлэныгъэм, филологием я луэхугъуэ зыбжанэм елэжъащ.

Мысыр литературэм новеллэ жанрым и лъабжьэр щызыгъэ-тпылхэхэм ящыщ зыуэ, Теймур Мыхьмуд и ныбжьэгъуфлу икли и ныкьуэкьуэгъуу, махуибгъуу кьудей флэклаклэ абы нэхърэ мынэхъыжьу щытащ **Лашын Тлэхьир Мыхьмуд**. Ар адыгэ офицер унагъуэм кыыщальхуащ 1894 гъэм мэкьуауэгъуэм и 7-м. Инженер еджаплэр кыиуха нэужь, Тлэхьир куэдрэ луэху щыщлэщ Лэжыгъэхэмклэ департаментым. Абы лэзэу ищлэрт кыыдалъхуа и адыгэбзэр. Ар хэту щытащ 1935

гъэм Каир кыщызылуаха «Адыгэ зэкъуэшыныгъэ» хасэм. Лашын къуэшыгъэкӀэ япыщӀат адыгэ куэдэм, апхуэдэу Сирием, Иорданием, Тыркум икӀа мухъэжырхэм. ТхакӀуэ цӀэрылуэм фӀыуэ ицӀыхурт Амман щыщ адыгэ студентхэу Нэгурэ Наурыз, Архагъэ Хысэ, Шурдым Ахьмэд сымэ, XX лӀэщыгъуэм и 40 – 50 гъэхэм Каир щеджауэ цытахэр.

Лашын ТӀэхыр пасэу дихьэхаш литературэм. 1925 гъэм, нэгъуэщӀ тхакӀуэ щӀалэхэри цыгъуу, абы кызызэригъэпэщӀащ «ЕджапӀэщӀэ» хасэр икӀи илъэситӀкӀэ кыдыгъэкӀащ «Фаджр» журналыр. Абы и напӀкӀуэцӀхэр зыхухахыр езыхэм я ӀдакъэщӀӀэкӀхэм я закъуэтэ-къым, атӀэ зи жьауэ щӀэт инджылыз, франджы, нэмыцэ, урыс литературэхэм щыщ зерадзӀэкӀырты традзэрт. 1926 гъэм Исамадин Насиф щыгъуу ТӀэхыр хьэрыпыбзӀкӀэ зэридзӀкӀащ Достоевский Федор и «МыкӀуэдыжын щхьэгъусэ» жыхуилэр.

«ЕджапӀэщӀэм» и лъэхъэнэм ирохьӀлӀэ адыгэ щӀалэм и хьыбархэр щызэхуэхьэса япӀэ тхылъитыр – «Бжьамийм и пыдыхьэшхыкӀ», «ЯӀуэтэж...» зыфӀищахэр – кыщыдӀкӀа земаныр.

1934 гъэм Крачковский Игнатий и тхыгъэхэм ящыщ зым мыпхуэдэу щитхаш: «ТеймуритӀми я ӀдакъэщӀӀэкӀхэм икӀукӀэ куэд ялэжьащ иджырей тхакӀуэхэм я лъэхъэнэм дежкӀэ; иджырей хьэрып литературэм псори зыхущӀӀэплъ жанр нэхъ зыкъызых щыхъуащ новеллэр. Абыхэм я лъэхъэнэгъуу къэдгъэлъэгъуэфынущ Убейд зэкъуэшхэр е «Бжьамийм и пыдыхьэшхыкӀ», «ЯӀуэтэж...» тхылъхэу ауанкӀэ псыхьахэр зытха Лашын ТӀэхыр».

Теймур Мухъэмэд и новеллэхэм и фацӀкӀи, и купщӀӀекӀи япӀоджэж Лашыным и новеллэ «Къуажэм теухуа гукъэкӀыж» жыхуилэр, «ЯӀуэтэж...» тхылъым итыр. Ар кызызэрыщӀидзэр мыращ: хьыбарыр къэзыӀуэтэжыр и ныбжьэгъум щыгъуу макӀуэ кыщчалъхуа, шапӀа, кыщыцыхъуа къуажэм. Ахэр абы нос мэрэм махуэу икӀи я щхьэ Ӏуэху тӀекӀу зэрахуэну хуожьэ.

ЯпӀэ псалъэхэм кыщыщӀӀэдзауэ гу лъыботэ хабзэу къекӀуэкӀ къуажэ гъащӀэр къетхӀкӀыныр тхакӀуэм Ӏэщыб зэрищтыр.

ЕтӀощӀанэ лӀэщыгъуэм и пӀэщӀӀэдзэм мысыр тхакӀуэхэм хьэл яхуэхъуауэ шыта этнографическэ узэдыкӀэм пӀэщӀӀэщ ар. МэкъумэшыщӀӀэ псӀукӀэм хӀэль сыт хуэдэ Ӏуэху я нэхъ жьгъейри тхакӀуэм къелъытэ икӀи мыхьэнэшхуэ ирет, къалэн ин игъэзэщӀӀэн хуейуэ тхыгъэм хигъэу-вэурэ. Феллахьхэм я тхьэмыщӀкӀагъэр нэхъ кыхьэгъэбелджылыкӀауэ къегъэлъагъуэ абы: я щыгъынхэр фӀыцӀӀэщ икӀи зэхэчэтхьащ; имычэзууэ жьы хъуа цыхухэм я нэщхьыр зэхэлъщ; узым зэблишарэ пӀӀӀэнтӀӀэпсымрэ гугъуехьымрэ зэрагъэлымпӀыжа нӀкӀу зӀлӀахэр гъащӀэм дощыгъуэ; фаджэу, ныбаджэу, сумаджэу зи сабиигъуэр къуажэ уэрам фӀейм цызыхь ныбжьыщӀӀэ лъапӀӀэрыщӀэхэр къамыльхуами нэхъыфӀтӀи жьыагъӀэу къулейсызщ. КӀэщӀу жыпӀэмэ, Лашын сыт хуэдэ Ӏэмалри къегъэсэбӀп, хэкум илъ залымыгъэр нэхъ гущыцыхъуэ къыгъэлъэгъуэн папщӀӀэ. Уеблэмэ псы зэрыщӀагъэлъадэ шэрхьышхуэхэр зыгъэкӀӀрахъуэ вы ешахэм дунейр зэрафӀэмыӀафӀыжри щыхьэт тохъуэ мысыр жылагъуэм зы ӀэфӀыгъэ закъуи, зы гурыфӀыгъуэ гуэри зэрыдэмылъым.

ТхакӀуэм нехьӀкӀ-къехьӀкӀ хэмылъуэ къыгъэлъэгъуащ феллахь гъащӀэр зэрыщыт дыдэр. ПӀэжщ, абы зи гугъуэ ищӀхэм ятеухуауэ «щӀӀэн хуейр мыращ» жӀӀэу зыми триубыдэркъым, атӀэ илъагъуэ псор тхыгъэкӀӀэ игъэбелджылыуэ аращ. Апхуэдэу фӀӀекӀа имыщӀми, а къыгъэ-

лъэгъуэжыр апхуэдизкIэ Iээу икIи гум хыхъэу уи пашхъэ кърегъэу-вэри, плъэмыкIыу уогъэщIагъуэ псалъэм и къарумкIэ абы зэфIигъэкI лэжыгъэм и инагъыр.

Лашыным зи гугъу ищIхэм я пэжагъыр пепхъэх хъунукъым реалист унэтIыныгъэщIэм тет иджырей тхакIуэхуэ Шаркауи Абдурахъ-мэнрэ (1920 гъэм къальхуаш) Идрис Исуфрэ (1927). Новеллэ зыбжанэм адыгэ тхакIуэм къыщелэт цIыхубз гъащIэм теухуа упщIэхэр икIи, абыхэм я жэуап къылъыхъуэрэ, сэтей къешI бзылхугъэм и Iуэху зыIуыр. Щапхъэ белджылыхэмкIэ дегъэлъагъу хуитыныгъэ зимылэ щхъэлъащIэр гугъу зэрехъыр. «Жылэдалуэм и унэ» хъыбарым Iыхъужь нэхъыщхъэу хэт Наимэ цIыхубз щIалэщ икIи дахэщ. «Ар зэрыгуакIуэм лъабжьэ хуэхъур, – етх Лашын Iтэхъыр, – мыIэрысэм хуэдэ и нэкуркъым, шатэм хуэдэу и напэ хужьырккъым, мазэ ныкъуэм хуэдэ и набдзэ къурашэркъым, щам чыцIыбжьэхэр уигу къэзыгъэкI и пэ захуэркъым, мраморым хуэдэу цIанлъэ и бгъитIырккъым. Ар – мис а псэкупсэ дахагъ жыхуэтIэу сурэтыщIхэр къызэщIэзыIэтэ, усакIуэхэр мыжеиж зыщI дахагъэу цIыху гъэсам и унэм щIыхъэ насыпырщ». И насыпыншагъэти, Наимэ и щхъэгъусэ Мыхъмуд цIыху жьейщ, дыджщ. Абы Наимэ фызу къыщIишар унэрэ феддан зыбжанэ хъу щIанIэрэ зэриIэрщ. Наимэ и Iыым дихъ гъащIэр мыгъуэщ, гуныкъуэгъуэхэмыкIщ.

КъикI щымыIэми, мызэ-мытIэу абы и мурадащ апхуэдэ псэукIэм зригъэхъуэжыну, щымыхъум, Мыхъмудым къыбгъэдэкIыжащ. Ауэ абы и Iыыр хуейтэкъым и фызымрэ езымрэ зэбгъэдэкIыжыну, арати, хеящIэм унафэ ищIащ зилI дэпсэужыну хуэмей муслъымэн цIыхубзхэр здэщылэ щIыпIэм Наимэ ягъэклэуэ.

Езыр зэрыхуейм хуэдэу зи гъащIэр зыхуэну хэта бзылхугъэм и мурадхэр пщIыхъ дахэм хуэдэу щылъэлъэжым, апхуэдэ хуитыныгъэ зэримыIэри къыгурыIуэу и гугъэр абы щыхихыжым, Наимэ къегъээзэж Мыхъмуд деж, къегъээзэж, хамэлI и гупэ хэгъуэлъхъэну къыхуихуа нэужь. Мыхъмуд и гуфIэгъуэм гъуни нэзи иIэтэкъым икIи ар къызыхэкIар и щхъэгъусэм къызэрыригъэгъээзэжыфартэкъым, атIэ лъэпкъ хъункIэ зыщыгугъ сабийр къыщальхуну зэманыр къызэрыблэгъарт.

Пщащэм и гурыщIэхэмрэ адэ-анэм я мурадхэмрэ зэтемыхуэу зыщызэраупсейм теухуа новеллэхэри иIэщ Лашын Iтэхъыр. Абы и роман «Хъэуа зыщIымыгъу Iэдэм» жыхуиIэр 1934 гъэм дунейм къытехъащ. Ари зытеухуар егъэджаклэуэ цIыхубзщ, Мысырым япэу щхъэхуит щыхъуа бзылхугъэхэм ящыщ зыщ.

40 гъэхэм я пэщIэдзэм зэчишхуэ зилэ тхакIуэм тхэн щигъэтащ, абы щхъэусыгъуэ хуэхъуари зым и дежкIи мыгурыIуэгъуэу. Iтэхъыр и иужьрей тхылъу новеллэхэр щызэхуэхъэсар, «Жъым ихъ щхъэтепхъуэр» зыфIишар, 1940 гъэм Каир къыщыдэклащ. Абы иужькIэ Лашыным тхылъ къыдигъэкIын дэнэ къэна, газетхэм, журналхэм зыри къыттригъэдзакъым, япэм абыхэм щIэмывчэу и хъыбархэр традзэу щытамы.

Урыс литературовед Коцарев Николай къызэрыхигъэбелджылыкIымкIэ, «Лашын и IэдакъэщIэкIхэм хъэл нэхъыщхъэ яхуэхъуахэм ящыщ купщIэмрэ а купщIэр зыкIуэцIылъ фащэмрэ зэрызэпэщачэр. Абы и зэманым апхуэдэ узэрыщрихъэлIэр зэээмызэххэт. Лашын и Iыхъужьхэр икъуикIэ куэд мэхъу. Абыхэм я дунейр зыхуэдэмкIэ тыншу уи нэгу къыщIэбгъэхъэфынущ зауитI зэхуаку лъэхъэнэм мысыр жылагъуэр (псом хуэамыдэу къалэ гъащIэр) зэрыщытар.

Лашыным и лыхъужьхэм ящыщ куэд гъуэгу зэхэлыплэм щыгуп-сысэу урохьэллэ, къыхахынур ямыщлэу: е зауклыжын хуей мэхъу, е къэзыухъуреихьыр псэм темыхуэж мэхъури, ар ямыбгынэу хъуркъым.

Лъэпкъым къыдэгъуэгурыклэу щэнхабзэмрэ къызыщыуныгъэ, къэщлэрэщлэжыныгъэ, е нэгъуэщл гуэру «нэхьдэ» псалъэм къиубыд-хэмрэ зэтемыхуэу къылъытэрт тхаклэуэм.

Лашын Тлэхьыр 1954 гъэм дунейм ехыжаш. Абы и хьыбархэр урысыбзэклэ зэдзэклауэ Мэзкуу къыщытрадзаш «Мысыр новеллэхэр», «Хьэрып прозэ» сборникхэм. 1960 гъэм адыгэ тхаклэуэм и тхыгъэ псо-ри зэхуэхьэсауэ Каир къыщыдэклаш. Абы пэублэ псалъэ хуитхаш мы-сыр новеллэтх цлэрылуэ, литературовед икли дипломат Хакъкъи Ехья.

Теймур зэкъуэшхэмрэ Лашын Тлэхьиррэ я зэчийм пщлэшхуэ хуищырт, абыхэм я ныбжьэгъуфт тхаклэуэ, журналист икли социолог **Мэзхьэр Исмэхьыл**, иджырей мысыр киноактер цлэрылуэ Мэзхьэр Ахьмэд и адэм.

Студенту щыщыта зэманым, 1908 гъэм, щыщлэдзауэ абы къыдыгъэклырт «Аш-Шааб» газетыр. Ильэсибгъу дэкла нэужь Мэз-хьэрыр «Ал-Усур» журналым и редактор нэхьыщхьэ мэхъу. Тхаклэуэ щлалэм и дуней еплъыклэр зэфлэуващ Дарвинрэ Сарруф Екьубрэ (1852 – 1927) я щлэныгъэр и гъуазэу. Сарруф ливан тхаклэуэщ, Каир шыпсэуаш, «Ал-Мукътэтлэф» журналым и тхьэмадэт.

Мэзхьэр Исмэхьыл хьэрыпыбзэклэ зэридзэклаш Дарвин и лэжьи-гъэ «Ллэужьыгъуэхэм я къэхьуклэ» жыхуилэр. Иужьклэ ар «Ал-Мукътэтлэф» журналым и редактор нэхьыщхьэ ящл. Абыклэ хэлущылуэ щыным пещэ европей щлэныгъэмрэ щэнхабзэмрэ я ехьуллэныгъэхэр, эволюцием ехьэллауэ Дарвинрэ Спенсеррэ я гупсысэхэр. Абыхэм къадэклэуэ Мэзхьэр Исмэхьыл йолэжь хьэрып гупсысаклэуэшхуэхэм я тхыдэм ехьэллэ луэхухэм икли абыхэм я псынащхьэр Европэм ирепх. 60 гъэхэм абы къызылэуех «Жылагъуэм и энергетикэм и теор-иер», ар долажьэ «Франклин» америкэ тхыль тедзэплэм, США-м и социолог-щлэныгъэлхэм я лэжьи-гъэхэр зэредзэкл. 1967 гъэм Бейрут къыщыдегъэкл езым и гьащлэм теухуа тхыгъэр – «Щлалэгъуэм и гугъу-ехьхэр» повестыр.

Мысыр тхаклэуэхэу адыгэхэм къахэклахэм ящыщу адэклэ сыкьи-теувылэну сыхуейт театр лэжьиаклэуэшхуэ икли режиссер цлэрылуэ Уахь-бэ Исуф и къуэш нэхьыщлэ, иджырей драматург, новеллэтх лэзэ *Уахь-бэ Сэлэдин*.

Сэлэдин и япэ хьыбархэр щытригъэдзар 1942 гъэрщ. Ар хэташ 1952 гъэм бадзэуэгъуэм и 23-м еклуэкла революцэм, ди эрэм ипэклэ 525 гъэм Мысырым къэжэрхэр къыщытеуа лъандэрэ щыла дэкъуэзэныгъэр тридзу, паштыхьыгъуэр икьутэу къэралым и щхьэ и унафэ ищлэжыну хуит зыщла зэщлэхьэеныгъэм. Ильэсихклэ Уахьбэр полицэм хэташ. А зэманым абы гьащлэм щилээгъуахэр, и лэжьи-гъэм зыщрихьэллахэр сэбэп къыхуэхьуаш бзаджащлэхэр къэубыдыным теухуа и новеллэ-хэр щитхым.

1958 гъэм Сэлэдин «Аш-Шахьр» журналым и редактор нэхьыщ-хьэу ягъэуэ. А илъэсым дунейм къытехьащ Уахьбэм и новеллэхэр щызэхуэхьэса и япэ тхыльыр. 1961 гъэм Каир цагъэуващ абы и япэ пьесэ «Алыхьым кыхьумэр» жыхуилэр. Абы къыщыгъэлээгъуаш 1952 гъэм и бадзэуэгъуэ мазэм ипэклэ еклуэкла луэхугъуэхэр. Пщы-хэм зыпэщлэсэу мэкъумэшыщлэхэр ерыщу къыщырукъубея 1951 гъэм

кѳуажэм кѳыщыхѳуахэм теухуащ «Ещанэ класс зилэ вагон» (1962) жыхуилэр.

1964 гѳэм Уахьбэ Сэлэдин и пьесэ «Бадзэнэфхэм я лѳэмыж» жыхуилэм кѳытращыкылу спектакль ягѳэувауэ цытащ. А драмэм кѳылэт луэхугѳуэхэр теухуащ 1952 гѳэм и бадзэуэгѳуэм еклуэкла революцэр кѳыщыблэгѳа зэманым кѳалэхэмрэ кѳуажэхэмрэ кѳыщыхѳуну зыпэллгэ зэхѳуэкыныгѳэхэм. Спектаклхэр псори зыгѳэувар Сэлэдин и кѳуэш Исуфш.

Инджылыз тепщэм и бийуэ Мысырым и цѳыхубэм 1919 гѳэм ирагѳэклуэкла бэнэныгѳэрщ зытеухуар «Гѳэсаклуэ», «Гѳушл лунэхэр» пьесэхэр. Ахэр Каир дэт Лѳэпкѳ театрым 1967 – 1968 гѳэхэм щигѳэуващ Уахьбэ Исуф. «Псы зэрыщлагѳэладэ шэрхьибл» – аращ зэреджэр хьэрып-журт ещанэ зауэу 1967 гѳэм еклуэклам кѳриклуахэм тепсэлъыхь драмэм.

Литературэ гупхэм зэныкѳуэкѳу гуащлэ яхилъхѳауэ цытащ Уахьбэ Сэлэдин и пьесэм кѳытращыкылу ягѳэува «Сценэ кѳуагѳ жэщтеуэ» спектаклым. А пьесэм кѳэрал луэхузехьэхэр литературэмрэ критикэмрэ зэрыхэпщэфлѳыхьым и щхьэтепхѳуэр трех.

Уахьбэм европей драматург зыбжанэм я пьесэ зэридзэклащ, литературэм ехьэлла луэхугѳуэхэм ятеухуауэ критикэ тхыгѳэхэр журналхэм, газетхэм кѳытрыригѳэдзащ.

Азиэмрэ Африкэмрэ я тхаклуэхэм я тхыгѳэ кѳыхэхэхэр щызэхуэхьэса библиотекэу томипшл хѳум и япэ тхылъыр – «Кѳуэкыплэ Гѳунэгѳум и тхаклуэхэм я тхыгѳэ кѳыхэхэхэр» жыхуилэр – Мэзкуу дэт «Прогресс» тхылъ тедзаплэм 1978 гѳэм кѳыщыдэклауэ цытащ. Ар цытрадзэ махуэхэм дунейм ехьжащ **ас-Сибай Юсеф**, а томыр зыгѳэхьэзырахэм ящыщ зыр. Ар пшлэклэ кѳащта лѳыукым Кипр хьтлѳыгум цылэшлэклэуэдащ. Хьэрып тхаклуэ цлэрылуэр икли жылагауэ лэжыаклуэшхуэр президент Насер Гамал и ныбжьэгѳуфлу, и шлэгѳэкѳуэну цытащ, 1952 гѳэм еклуэкла бадзэуэгѳуэ революцэм жыджэру хэтащ.

Адыгэ мамлюкхэм кѳатепщыкылыжа литератор цлэрылуэ Сибай Мухьэмэд и унагѳуэм 1917 гѳэм кѳралъхуащ Юсеф. Щыщыкылум кѳыщыщлэдзауэ ар дихьэхэхуэ еджэрт урыс, кѳухьэплэ кѳэралхэм я классикхэм я лэдакѳэщлэклхэм. Илѳэс пщыкылупл шрикѳум ар адэншэу кѳэнащ. Апхуэдэу щыхѳум, Юсеф мурад ищлащ и гѳащлэр дзэм ирипхыну икли дзэзешэхэр щагѳэхьэзыр еджаплэм шлэтлѳысхѳащ. Ар кѳиуха нэужь, мамлюк нэсхэм ещхѳу, ар шуудзэм хыхѳащ, иужьклэ танкыдзэм зритыжащ.

1952 гѳэ революцэр кѳэхьейным куэд имылэжу ас-Сибай ягѳэуэ дзэм и музейм и нэхьыщхѳэу, итланэ Мысырым и танкыдзэхэм я унафэщылым и кѳуэдзэу.

Литературэмрэ гѳуазджэмрэ ехьэлла луэхухэмклэ щылэ Хасэм и тхьэмадэу ар 1956 гѳэм хах. Илѳэситл доклри, Азиэмрэ Африкэмрэ я кѳэралхэм я зэакѳылэгѳуныгѳэм и организацэм и генеральнэ секретару ягѳэуэ. Президент Насер и лѳэлуклэ ас-Сибай илѳэс зыбжанэклэ Мысырым шэнхабзэмклэ и министр лэнатлэм пэрытащ.

Жылагауэ лэжыгѳэхэмклэ гѳэнщлауэ цытащ адыгэллым и гѳащлэр: ар ящышт Тхаклуэхэм я союзымрэ новеллэтххэм я клубымрэ кѳызэзыгѳэпэщэхэм, я редактор нэхьыщхѳэт «Ар-Рисалэ ал-Джадидэ», «Лотос», «Ахар саа» журнал цлэрылуэхэм.

Ас-Сибай Юсеф и гуащлэ ирихьэллэщ Азиемрэ Африкэмрэ щыпсэу лъэпкхэм я щхьэхуитыныгъэм шцэзэууэ ирагъэклуэкл бэнэныгъэм быдэу щызэкъуэувэнэм. Ар и телхьэу шытащ Мысырым Совет Союзымрэ адресей социалист кьэралхэмрэ пыщлэныгъэ быдэ яхуилэным. Мамырщлэкъу лэжыгъэу ас-Сибай илэр кьалгытэри, 1960 гъэм абы кьратащ Мамырыгъэм и дыщэ медалу Ф. Жолио-Кюри и цлэклэ щылэр.

Ас-Сибай мызэ-мытлэу шылащ ди кьэралым.

1947 гъэм Каир кыщыдэклауэ шытащ Юсеф и новеллэхэр щызэхуэхьэса «Нэкъыфлэщлхэр» тхылыр. 1933 гъэм кыщыщлэдзауэ и тхыгъэхэр яриту шытащ Мусэ Сэлам кыдигъэкл журналхэм.

40 гэхэм и клэухым тхаклуэм лэщылб ещл и тхыгъэхэр нэхь зытрихуэ лъагъуныгъэ зэрызехьэхэр, щхьэзакъуэ-лъакъуитл романтизм гъунапкъэм йобакъуэри, революцэ романтизмэм зрет, иужьклэ критикэ реализмэм хуоклуэ.

«Фитнэ лъапсэ» (1949) япэ роману ас-Сибай итхар теухуащ 1952 гъэ революцэм ипэклэ мысырлыхэм я гъащлэм и лъэныкъуэ зэмыллэужьыгъуэхэм. Урысыбзэклэ кыдэклам и пэублэ псалъэм мыпхуэдэу шыжилащ Исуф: «Фитнэ лъапсэ» си романыр стхащ Мысырыр колонизаторхэм я лъэгудыгъуэм шыщлэгурымыхь, лъэпкь, социальнэ гъэпщыллыныгъэхэм я ллэужьыгъуэ шцлэгъэщхьэужахэм шагъэгулэ, клэ зимыллэ гъэпщыллыныгъэм щитхьэлэ лъэхьэнэм; мысырлыхэр я щхьэхуитыныгъэм шцэзэууэ лъы шагъажэ, хуитыныгъэм, шлакхьуэ лъыхьэм, кьэщлэрэщлэжыныгъэм, мамырыгъэм шыщлэбэн зэманым».

Ас-Сибай Юсеф и лэдакъэ кыщлэклащ тхылы 50-м щигъу, публицистикэ тхыгъэ куэд. Роман кудейуэ абы илэр 20-м нызэрехьэс. Юсеф и тхыгъэ нэхьыфлэхуэ кьалгытэ революцэ романтизмклэ псыхьа романхэу «Си гур кыызэтыж» (1955), «Гъуэгу кьэзыгъэзэж» (1958) жыхуилэхэр, иджырей гъащлэм теухуа романхэу «Дэ ди закъуэкъым» (1969), «Гъащлэр – наплэдэхьейгуэщ», «Дэ банэ тсэркъым» (1973), Асуан псы лушлалэр зэраухуам теухуа «Зэманым нэхьрэ нэхь лъэщ» (1966) пьесэр, нэгъуэщлхэри.

«Си гур кыызэтыж» романыр езы тхаклуэм и гъащлэм триухуащ. Абы кыщыгъэлъэгъуащ 1952 гъэ революцэр кыщыхьейну лъэхьэнэм мысыр офицерхэм я дуней еплъыклэр зыхуэдар. «Гъуэгу кьэзыгъэзэжыр» повестыр топсэлъыхь япэ хьэрып-журт зауэу 1948 гъэм еклуэклам.

Урысыбзэклэ зэдзэклауэ Юсеф и тхыгъэ зыбжанэ традзащ ди деж кыщыдэклэ «Иностранная литература», «Огонёк» журналхэм.

Мэзкуу, Ташкент, Ленинград тхылы тедзаплэхэм дунейм кыщытэхьащ «Псызехьэр ллэщ», «Фитнэ лъапсэ», «Дэ банэ тсэркъым» романхэмрэ рассказхэр щызэхуэхьэса «Цлыху угъурлыщэхэр» тхылымырэ.

1974 гъэм ас-Сибай и литературэ лэжыгъэм хуагъэфэщауэ шытащ «Лотос» саугъэтыр.

Юсеф адэ гулгытэ хуищырт и хэкуэгъухэу литературэм зи гъащлэр пызыщлахэм. Псом хуэмыдэу ар хуэгуапэт **Абазэ Сэруэт**, роман, повесть, пьесэ, хьыбар куэд зи лэдакъэ кыщлэкла, европей тхаклуэхэм я лэрытххэм я зэдзэклаклуэ лэзэм. Сэруэт и ехьуллэныгъэхэм шыгуфлыкырт ас-Сибай. Юсеф адыгэ шлалэр тригъэгушхуэрт тхыдэм хыхьэжа темэхэр кьитлэщлэжыну икли сыткли флэкъабылт езыхэр кызытепщыкыжа адыгэ мамлюкхэм куэд шагъэхьа зэман жыжьэм нэсыжу тетхыхьыну.

Абазэм и ІздакьэщіэкІхэм я нэхьыфІщ «Ибн-Аммар» повестыр, «ГьащІэ и гьащІэж» пьесэр, «Нил Іут чэщанэ» романыр.

1959 гьэм абы Каир кьыщыдигьэклэщ кьуажэ гьащІэм тепсэлъыхь роман «Махуэхэм защызыдзей» зыфІищар, Мысырым и кьэрал сау-гьэтыр зыхуагьэфэщар. 1960 гьэм Абазэ Сэруэт кьыдегьэклэ «Дыгьэр иджыри кьыкьуокІ» романыр, ЕтІуанэ дунейпсо зауэм иужьклэ мысыр щІалэгьуалэм я псэукІэр зыхуэдэм теухуар. Абы кьыщыгьэлъэгьуащ щІэблэщІэ кьэхьум гьащІэщІэ ухуэным хузэфІэклэ хилэжьыхьу езым хуэфэщэн увьплэ екІу щіубыдын папщІэ фІэщхьуныгьэ зэрыщыІэр.

Литературэ гьуэгуи и япэ лъэбакьуэхэр 50 гьэхэм зыча Абазэ Сэруэт ноби игьэтІыльакьым и кьалэмыр. Абы и хьыбар, пьесэ, роман куэд традзэ «Ас-Сэкьафэ» журналым, «Ал-Гумхурие» газетым, тхыль щхьэхуэу кьыдокІ.

Иджыпсту Мысырым адыгэу мини 100 хуэдиз щопсэу. Абыхэм я анэдэлъхубзэр ящІэжыркьым, ауэ я хабзэхэр яхьумащ, я тхыдэм щыгьуазэщ, лъэпкь шхыныгьуэхэр дэгьуэу ягьэхьэзыр. 1932 гьэм Каир абыхэм кьыщызэрагьэлэщ «Адыгэ зэкьуэшыныгьэ» хасэр. Абы и унафэщІу щытащ Гьалиб Хьэмид-бекрэ Ростом Рашидрэ. Хьэмид-бек хьэрыпыбзэклэ зэридзэклэщ Жэрэщты Исмэхьил итха «Кавказым и тхыдэр». Ростом Рашид и кьуэрылэхут Уэсмэн Рыфкьий генералым, Тэуфикь-хедивым и зэманым дзэзешэ министрү щытам. Абы и адыгэ унэцІэ дыдэр Фэукьуэщ.

1920 гьэм Рашид кьіухащ Сорбоннэ университетыр. ФуІэд Езанэмрэ Фэрыкьурэ Мысырым я пащтыхьхэу щыщытам, абыхэм кьэралым кьулыкьу лъагэхэр щаІыгьащ. Ростом Рашид и тхыгьэхэр кьытригьадзэрт «Ал-РисалэІ» («Тхыгьэхэр») икІи «Ал-МукьтэтІэф» («Тхыгьэ кьыхэхэхэр») журналхэм. Абы и цІыхугьэфІт **Рушди Ра-сым** – «Адыгэхэмрэ Мысырымрэ», «Алий-бек ал-Кэбир», «Ар – си лъэпкьщІ! Адыгэр и лъэпкьым топсэлъыхь», «Адыгэ лъэпкьым и кьекІуэкІыкІам и нэщхьеягьуэхэр», «Ислъамымрэ щхьэхуит гупсысэмрэ» тхыгьэхэр зи ІздакьэщІэклэ адыгэ щІалэр. Урыс-Кавказ зауэм теухуащ Рушди итха «Жан» повестыр. Ар 2004 гьэм Налшыки кьыщыдэклэщ (адыгэбзэклэ ТІымыжь Хьэмыщэ зэридзэклэщ).

Иорданием и адыгэ жылэхэм Ростом Рашид 1932 гьэм щыІащ. 1933 гьэм мазаем и 9-м абы Амман игьэхьащ письмоищ – Нэхущ Мысхьуд, абы и кьуэ Хьэмид, ипхьу Іэминэ сымэ я деж. И тхыгьэхэм ящыщ зым Рашид мыпхуэдэу щитхащ: «Фи бынхэм яжефІэж абыхэм Хэку зэралэр, абы нэхьрэ нэхь дахи дунейм зэрытемытыр. Фи щІэблэм Кавказыр зэи ящывгьэгьупщэ хьунукьым. Абыхэм иращІэ: адыгэхэр лъэпкь кьабзэщ, лэжьэрейхэщ, щхьэхуитыныгьэр фІыуэ ялъагьу, уафэ кьащхьуэм и лъабжьэм шэрджэсу кьызэрыщальхуам папщІэ я щхьэр лъагэу иралъагьуж икІи я гьащІэр яухыху кьызыхэклэ лъэпкьым хуэфэщэу щрет...».

ХамэщІ кьыщыхута адыгэ хэхэсхэм яхуэлэжьэным Ростом Рашид и гьащІэ псор триухуащ. Абы и лъэпкьэгьухэр игьэгушхуэрт, мылкъукІэ ядэлэпыкьурт. Каир и институтхэм щеджэ адыгэхэр абы и унэ щыпсэурт. Кавказым и тхыдэр щызэхуэхьэса библиотекэ кьулей дыдэ Рашид иІэт. Сирием, Иорданием, Ливаным, Палестинэм кьыкІыу Мысырым еджакІуэ кьакІуэ адыгэ псоми абы и тхылэхэр хуиту кьагьэсэбпырт. Жьы дыдэ хьуауэ ар 1976 гьэм дунейм ехыжащ.

«Мамлюк щІэпхьуэжа» жыхуиІэ тхыгьэмкІэ хьэрып литера-

турэщлэм кыыхыхьащ тхыдэ романыр. Ар и Іэдакьэщлэклщ **Зейдан Джирджи** (1861 – 1914).

Тхаклуэ хьуну щлалэ цыклар Бейрут шыпсэу унагьуэ тхьэмыщклэм кыыщальхуащ. Щыныбжьыщлэм Джирджи бэлутилэу куэд лууащ, ауэ зэи кьэдзыхакьым. Вакьэлэщлэу шыта щлалэ ерыщым япэщлыклэ фармацевт Іэщлагьэр зригьэгьуэтащ, итланэ пщыхьэщхьэ еджаплэм инджылызыбзэ щиджащ. 1882 гьэм ар Мысырым клуащ, дохутыр хьун гурылы илэу. Зейдан и гурылгыр кыыщемыхьуллэм, «Зэман» газетым лэжьыгьэ кыыщигьуэтащ. Ильэсищ нэужьым абы Бейрут егьээж. Ливаным Джирджи щиджащ пасэрей журтхэм, хьэмшэрийхэм, кьэ-жэрхэм я бзэхэр. Итланэ Зейдан и щлэныгьэм Лондон щыхигьахьуэри, Каир Іэпхьуэжыпащ.

1888 гьэм шыщлэдзауэ абы зрет тхаклуэ Іэщлагьэмрэ кьэхутэныгьэ лэжьыгьэмрэ. Ильэсищ нэужьым Джирджи кыызэлуйащ типографие, ар льябжьэ хуэхьуащ иджыпсту хьэрып кьэралхэм нэхь ин дыдэу шылэ «Дар ал-Хылар» тхылъ тедзаплэм.

Зейдан Джирджи роман 22-рэ итхащ. Абы шыщу 17-р ислъамым и пасэрей тхыдэм теухуащ. «Мамлюк щлэпхьуэжа», «Мамлюкхэм я Іуэхущлафэ», «Мэхьди гьэр ящлащ» романхэр тхаклуэм Мысырым иса ди лъэпкьэгьухэм я гьащлэм тритыхьащ.

Тхаклуэм и Іэдакьэщлэклхэр бзэ куэдклэ зэрадзэклащ. Зейдан и тхыгьэхэр Лондон, Париж, Рим, Берлин, Ленинград, Дели, Коломбэ, Тегеран, Баку, Истамбыл кыыщыдэклащ. Джирджи и романхэм тхыдэм шыгьуазэ уащ, ахэр бзэ тыншклэ, дахэклэ, кыызэрыгуэклэ тхащ.

Дэ ди тхылъеджэри, сызэригугьэмклэ, дихьэхагьэнщ япэу дунейм адыгэбзэклэ кыытехьа «Мамлюк щлэпхьуэжа» романым. Ар шэрджэс мамлюкхэм кьащыщла щлэщхьум топсэлтыхь. Кьыщыдэklar Мейкьуапэщ.

«Мамлюк щлэпхьуэжар» **Хьуажь Мухьэмэд-Хьер** адыгэбзэклэ зэридзэклащ.

Мухьэмэд-Хьер адэжь щлыналъэм кыызэрыклуэжрэ ильэс 41-рэ хьуащ. Ар Джулан льягаплэхэм хиубыдэ Барекьэ кьуажэм кыыщальхуащ, ныбжьыщлэу Сирием илэпхьуклащ, Иорданием куэдрэ шыпсэуащ. Дамаск дэт университетыр кьиухри, Хьуажьыр уэчылу лэжьащ.

Хэкум кьигьээзжа нэужь, абы хьэрыпыбзэклэ зэридзэклащ «Кьэзанокьуэ Жэбагы» жыхуилэ тхылгыр, Мэшбащлэ Исхьэкь и «Бзиикьуэ зауэ» романыр, Кьурлэн льяплэр (Нало Зауррэ Болий Мустэфаррэ и гьусэу).

Мухьэдин (Жамбей) Хьалид 1922 гьэм шыщхьэлу мазэм и 17-м Каир кыыщальхуащ. Абы дзэ щлэныгьэхэмклэ еджаплэмрэ Каир дэт университетым и сату факультетымрэ кьиухащ.

Насер Гамал и гьусэу Хьалид яхэтащ мысыр пащтыхьыр 1952 гьэм тезыдза «Офицер щхьэхуитхэр» хасэр кыыззыгьэпэщахэм.

1964 гьэм Жамбейр «Ал-Ахьбар» газетым и редактор нэхьыщхьэу ягьэуващ. Иужьклэ ар Хьэрып социалист союзым (АСС) и ЦК-м хагьэхьэ.

1975 гьэм и жэпуэгьуэ мазэм, АСС-р и льябжьэу, Жамбейм Лъэпкь-прогрессивнэ парт (НПП) кыыззрегьэпэщ. АСС хасэр зэбграутыпщыкыжа нэужь, 1977 – 1980 гьэхэм ар НПП-м и тхьэмэдэу, иужьклэ и генеральнэ секретару мэлажьэ.

1978 гьэм кыыщыщлэдзауэ ильэс зыбжанэклэ НПП-м и орган «Ал-

Ахъали» газетым и редакцэм и унафэщлуи шытащ. Къуэкыплэ Гъунэгъум шылэ шытыклэр захуагъэм тету зэтес шыжыным, къэралым и жылагъуэ-политикэ гъащлэм демократиём и хабзэхэр шыгъэувыным теухуа и тхыгъэхэр мызэ-мытлэу Хъалид а газетым къытрыригъэдзащ.

Жамбейрщ мамырыгъэм и телъхъэхэм я зэщлэхъееныгъэр Мысырым къыщызэзыгъэпэщари. 1958 гъэм къыщыщлэдзауэ Хъалид Мамырыгъэр хъумэнымклэ мысыр лъэпкъ Советым и генеральнэ секретарщ, Мамырыгъэр хъумэнымклэ Дунейпсо Советым и вице-президентщ. Луэху щхъэпэм хуищла хэлъхъэныгъэ инхэм къапэклуэу абы Жолио-Кюри и цлэклэ шылэ дыщэ медалыр къратащ. 1970 гъэм Жамбей Хъалид хуагъэфэщаш «Лъэпкъхэм яку мамырыгъэр шыгъэбыдэнымклэ» шылэ Дунейпсо Ленин саугъэтри.

Адыгэ мамлюкхэм къэралыр щалэщлэлъа лъэхъэнэр Мысырым и тхыдэм хэбдз зэрымышъунум ещхъу, абы и литературэри къызыфлэбгъэщыфынукъым Баруди, Щэукъий, Теймур зэкъуэшхэр, Абазэ зэкъуэшхэр, Джэрымыр, Лашыныр, Сабри, Уахъбэ, ас-Сибай, нэгъуэщлэхэри хэмыту. Курыт ллэщыгъуэхэм адыгэ мамлюкхэм куэд ялэжьащ Мысыр къэралыгъуэр лъэщ хъунымклэ. Нобэр къыздэсым Каири, Александрии, Щами, Хъэлэби хэщла щлагъуэ шымылэу дэтщ абыхэм я ухуэныгъэ хъэлэмэтыщэхэу архитектурэ телъыджэм и фэеплъ ину къэнахэр. Апхуэдэ ухуэныгъэхэм, сыт хуэдэу шымытми, зэманым зыщыдигъазэклэ зэхъуэкыныгъэ гуэрхэм я лъэужь къыщытенэ къохъу, ауэ адыгэ мамлюкхэм къатепщыкылахэм я литературэ лэдакъэщлэклэхэр зэрыщыт дыдэм хуэдэу фэеплъ мыклуэдыжщ нобэ псэу ллакъуэхэми, пщэдей къалъхунухэми я дежклэ, ар я псэкупсэ хъугъуэфыгъуэщ хъэрып къэрал псоми, и хъугъуэфыгъуэщ къэщлэрэщлэжа Къуэкыплэ Гъунэгъум и щэнхабзэр зыфлэгъэщлэгъуэн дэтхэнэ зыми.

ХЪЭФЫЦІЭ Мухъэмэд,

*Щлэныгъэхэмклэ Дунейпсо
Адыгэ Академиём и вице-
президент, Урысей Федерацэм
щэнхабзэмклэ щыхъ зилэ и
лэжьаклуэ*

Лэщыгъуэхэм я лъэужь

Щјэныгъэлхэм кыызэрахутамкІэ, адыгэ-шым и ныбжьыр илъэс минищым ноблагъэ. Нартхэм я лъэхъэнэм дунейм кытехъэри, апхуэдиз гъуэгуанэ кыызэпичащ абы, шы лъэпкъ цјэрылуэхэм ящыщ зы хъун папщјэ.

Адыгэхэм ижъ-ижъыж лъандэрэ шы зэ-рызэрахуэм щыхъэт тохъуэ археологхэм щы цјагъым кыщцјахыж пасэрей хъэпшыпхэри пасэрейхэм кызыранэкІа хъыбархэри. Тхы-дэм кыхэнащ мыпхуэдэ хъыбар: пасэрей дзэпщ цјэрылуэ Александр Македонскэм и адэм, пащтыхъ Филипп, Псыжьрэ Тэнрэ кы-щищэхугъащ... шы мин тІощј.

Пасэ дыдэу цјэрылуэ хъури, адыгэшым и пщјэмрэ и уасэмрэ зэи ехуэхыжакъым, абы щыхъэт техъуэфынущ мы зы цапхъэри: шы ящэхун щхъэкІэ, сатууцјэхэр щызэхыхъэ кърим бэзэрхэм адыгэшыр нэгъуэщј шы лъэпкъхэм елъытауэ хуэдэ 20-25-кІэ щынэхъ лъапІэт. Пасэрей дзэпщхэм я деж кыщыщцјэдзауэ, шуудзэ зыгъэшэс дэтхэ-нэми адыгэшым пащј щыІакъым, ар щхъэусыгъуэ хуэхъури, адыгэ-шым и лъэужьыр жыжъэ нэсащ, абы илъ ящцјэтщ нобэ дуней псом щыцјэрылуэ шы лъэпкъ куэдым.

Пасэрейм мыпхуэдэ псалъэ кызыэринэкІащ: цјыхум дамэ къритакъым тхъэм, дамэ кыщщримытым, шыкІэ кыыхуэупсащ. Дамэ пэльы-тэт шыр цјыхум дежкІэ. Гъуэгуанэм я нэхъ кыыхъри игъэкІуэщцјыфырт адыгэшым, еш ищцјэртэкъым, зекІуэлпыр гъуэгум кыщытрини къэ-хъуакъым. Бгылъэ ихъамэ, адыгэшыр мэз бжэным хуэдэт, бгы задэми, щыхупІэми, лъагъуэ зэвми, кършыпс уэрми щыццјэртэкъым – шыщцјэ ныбжьым щитым щыщцјадзэрти, а псом хуагъасэрт.

Шы лъэпкъ цјэрылуэ зыбжанэ къагъэхъуащ адыгэхэм. Нэхъ цјэрылуэхэм ящыщ цолэхъур, трамыр, абыкъур, бекъаныр, есэнейр, нэгъуэщцјхэри – шыр зей лъэпкъым я цјэр фІащыжауэ. Зейм я да-мыгъи традзэрт шым, зы лъэпкъым и дамыгъэ нэгъуэщцј лъэпкъым къыгъэсэбэпи хъунутэкъым. ЦолэхъукІэ зэджэ шы лъэпкъым мып-хуэдэ хъыбар кыдогъуэгурыкІуэ. Шыр зейм, Цолэхъупщым, и да-мыгъэр нэгъуэщцјхэми къагъэсэбэп щыхъум, пщым ар къезыщцјэр къи-умысын мурад ищцјащ. Пхъэшыкъу лъагэ игъэуври, пщым дамыгъэ нэпцј зытелъ шыхэр зэхуригъэхусащ, езым ишхэри яхиутыпщхъащ. Пхъэшыкъум ихъэри, пщым шыхэр игъэщтащ яхуэуэрэ. Щыгъащ-тэм, пхъэшыкъум елъэфар езым ишхэрщ, дамыгъэ нэпцј зытелъ шы-хэр пхъэшыкъум къинащ. «Пхъэшыкъум къинар цолэхъукъым, цо-лэхъур пхъэшыкъум елъащ», – жиІащ пщым. Абы иужькІэ Цолэхъуп-щым и дамыгъэ зыми къыгъэсэбэпыжакъым...

Гъуэгуанэ кыыхъ зэригъэкІуэщцјыфым, тафэри бгылъэри зэризе-

хуэдэм нэмышц, адыгэшыр лущт, жэщ мазэхэми гьуэщэнутэкъым, епсыхамэ, ямылбахъэми, зейм бгъэдэклынутэкъым, апхуэдизклэ есэрти. Адыгэшым итхъэкъуа тхаклуэ цлэрылуэ гуэрым мыпхуэдэ псалъэ кыызэринэклащ: «Фламыштым хуэдэщи, къарапцлэщ, и лъэр псыгъуэщ, и нэ дахитыр птригъэклыркъым, и гуащлэр-щэ! Ибгъэлъамэ, кыжьжэдэпкъуэжыху кыызэтеувылэнукъым; къосэнщи, хъэм хуэдэу уи ужь итынущ...» Абы щыдгъужынщ: адыгэшым нал щлалъхъэу щытакъым, и лъэбжъанэр апхуэдизклэ быдэти.

* * *

Нарт эпосым и купщлэр дунейм кыызэрытехэ лъандэрэ адыгэхэм къадогъуэгурыклэу дамыгъэклэ зэджэр. Щы цлэгъым кыщцлэклащ илъэс минищым нэблагъэ ныбжь зилэ дамыгъэ, кхъуэщын къутахуэхэм, мывопцлэхэм, квинэмышцлэ пасэррей хъэпшыпхэм кыитенауэ. Тхыдэр щыхъэт тохъуэ дамыгъэхэм мыхъэнэшхуэ зэралэм. Кыыщегъагъащлэм дамыгъэм и къалэнар зыщ: абыклэ ягъэнахуэу щытащ цлэхум бгъэдэлъ мылъкур – шым, лэщым, унагъуэм щызэрахъэ хъэпшыпхэм, лэмэпсымэхэм традзээрэ. Хуэм-хуэмурэ ар хъуащ лъэпкъым и дамыгъэ, и къалэнми зиубгъуащ. Дамыгъэр нэхъ иужьылуэклэ традзэ хъуащ мывэ сынхэм, ныпхэм, лэщэ-фащэхэм.

Дамыгъэр лъэпкъым и тхыдэ пэлытэщ, абы уригъуазэмэ, белджылы пхуэщцлэнущ лъэпкъэхэм я къежъаплэр, абыхэм зэпача гъуэгуанэр. Куэдрэ урохъэллэ лъэпкъ зыбжанэм зы дамыгъэ щызэрахъэ. Зы дамыгъэ зэрахъэнклэ мэхъу уеблэмэ зэхамэ, зэпэжыжъэ лъэпкъэхэми. Зэрымышцлэгъэклэ зэтехуэнклэ мэхъу лъэпкъ зыбжанэм зэрахъэ дамыгъэр – нэхъыбаплэм деж аращ зэрыхъу хабзэри, итлани лъэпкъ зыбжанэм зы дамыгъэ зэрахъэу урихъэллэмэ, апхуэдэ лъэпкъэхэм зы щлэдзаплэ ялэу плъытэ мэхъу – зы лым кыитеклауэ. Зы дамыгъэ зезыхъэ лъэпкъ куэд ущрохъэллэ, псалъэм папщлэ, къэбэрдейхэмрэ клэхэ адыгэхэмрэ я деж, езыхэм ямышцлэжынклэ мэхъу ахэр зэрызэшыр, зы лым кыызэрытехъулар – зэшхэр зэрызэфлэклэуэдрэ куэд щламэ, ауэ кызытехъулауэ къахуигъэна дамыгъэр ягъэгъуащэркъым.

Лъэпкъ дамыгъэхэм пщлэшхуэ щалащ пасэррей адыгэхэм я деж, нэхъыбэрэ кыызэрагъэсэбэпари шым традзээрэщ, хабзэ гъэщцлэгъуэни яхэлъащ шыр зейм елпытауэ. Шым и клэбдз сэмэгум дамыгъэ тезыдзэ хабзэр пщырат; клэбдз ижъым тедзауэ урихъэллэмэ, ар зи шыр е уэркъът, е лъхукъуэллэ. Абы щхъэусыгъуэ илащ. Шу гуп зэдежъэмэ, щырыщурэт зэрызэбгъурыуэ хабзэр, пщыр, нэхъыщцлэми, яку дагъэувэрт, абы и шым и дамыгъэр щлауфэн щхъэклэ. Пщым и сэмэгурабгъумклэ увыр уэркъ шу нэхъыжырати, абы и дамыгъэр зытелъын хуейр шым и клэбдз ижырат; пщым и ижырабгъур зылъысым и дамыгъэр шым и клэбдз сэмэгум телът, ар уэркъыуи лъхукъуэллэуи щырырети. Апхуэдэ хабзэклэ зэбгъурыувамэ, шууищми я дамыгъэхэр гъэпщклуа хъурт. Шууищым зы яхэклын хуей хъумэ, хэклыр ижырабгъумклэ щытырати, ар къабгъурыуэжыху, модрей шууитлым я дамыгъэхэр зэрыщцлэхъумауэ

къанэрт.

Лъэпкъ дамыгъэхэм къалэн зэмылэужыгыгуэ куэд ирырагъэзащэу къэгъуэгурыкыуащ адыгэхэр. Тхыдэр щыхъэт тохъуэ, псалъэм папщлэ, адыгэ дзэпщхэм я ныпхэм дамыгъэ хашчыху зэрыщытам. Зеклуэ щезжэклэ, зэрыхабзэти, дзэпщым нып здрихъэжъэн хуейт, и лъэпкъ дамыгъэр хэщчыхъауэ. Лпыгъэ зэрихъауэ зауэм хэклуэда цыхум и кхъашхъэм щыхасэрт ар къызыхэкла лъэпкъым и дамыгъэ зытелъ нып, абы кхъашхъэдэсэклэ еджэрт. А хабзэр ди деж къэсакъым, къэсар мывэ сынырщ: мывэ сыным ноби хашчыху лъэпкъ дамыгъэр, ар щыхъэт тохъуэ нобэрей мывэ сынхэм пасэрей нып кхъашхъэдэсэхэр щлэдзаплэ зэрахуэхъуам. Лъэпкъ дамыгъэхэр традзэрт хъэгъуэлыгыгуэм, ваклуэ щыдэкклэ, къаныр щрашэжклэ, шурылъэс щыджэгуклэ зэрахъэу щыта ныпхэми. Адыгэ уэрэдыж гуэрым мыпхуэдэ псалъэ хэтщ: «Емынэм и бэракъ фыцлэр Мэрта-зэхэ къыщызэфлащлэ». Тхыдэм ущымыгыуазэмэ, а псалъэм кыкыыр къыбгурыуэнукъым. Бэракъ фыцлэ трагъэуэу щытащ емынэ узым ихъа унагъуэм я унащхъэм, я лъэпкъ дамыгъэр хэщчыхъауэ...

* * *

Пасэрейм жилащ: «Унэм зыщыгыаси, хасэм клуэ». Нартхэм я хасэ лъандэрэ адыгэхэм къадогъуэгурыкыуэ а псалъэжыыр.

Мыри жилащ пасэрейм: «Гупсыси, псалъэ. Зыплъыхыи, тыс». Хасэм яыхъэ нарт шауэр зэрагъэлущ псалъэщ ар.

Зеклуэ ежъэ нартом жралэ: «Пашцлэгъэлыгыгуэ джэгу хэлькъым». Гъуэгу утехъэрэ лэцэ къыщипхаклэ, уи щхъэр щыхэплъхыи къэхъунщ жыхуилэщ...

Апхуэдэ псалъэ луц куэд къызэринэклащ пасэрейм. Плэщчыгыгуэ кыхъхэм я акъылрэ я щлэныгъэрэ къызэщцлакыуауэ ди деж къэсащ пасэрейм къызэринэкла псалъэ луцхэр. Ныбжышхуэ зэралэм, губзыгъагъэ зэралуатэм, щлэблэ лэджэм зэрызэлэпахам и хъэтырклэ абыхэм псалъэжыкклэ еджэ хъуащ. Псалъэжыым нэхъ псэ быдэ щыбгъуэтынукъым луэрылуатэм, ар дянэ итахэм нобэрей щлэблэм къыхуагъэна уэсят пэльытэщ, и къарур мыкыуэщлауэ, и лымрэ и лэпкълэпкъымрэ мыупщчылуауэ ди зэманым къэсауэ. Псалъэжыым ди деж кыхъэсащ пасэрей цыхум и дуней еплъыккэмрэ и гупсысэмрэ, аращ абы и къалэн нэхъыщхъэр – дуней зыльэгъуа, гъащлэм и лэфли и дыджи зыгъэва цыхум и акъылымрэ и щлэныгъэмрэ щлэблэхэм яхуэхъумэн. Лпыгъэм щлапкыкла, абы и уасэр зыщлэ цыхуц щлэблэм мыпхуэдэ псалъэ къыхуэзыгъэнэфынклэ хъуну щытар: «Лпыгъэр лыхъэ мыгуэщщ», «Лпы и псалъэ епцыжыркыым», «Лпыхъужь и джатэ бзэщхъуркыым», «Лпыгъэ зилэр мазэхэм мэгушхуэри, лпыгъэншэр мазэгъуэм мэшына», «Лпыгъэм лэцэр хуэжылэщлэщ», «лэцэ зыгъэдалъэм илъ япэ мажэ».

Пасэрейхэм къызэранэкла псалъэжыхэм уригъуазэмэ, гу лъы-ботэ адыгэхэм лпыгъэм, цыхугъэм, захуагъэм, пэжыгъэм, ныбжыгъэ-гъуэгуэм пашцлэ зэрыщымылам, щлэблэр апхуэдэ хъугъуэфыгыгуэхэм

щлагэджыкI зэпытурэ кызырэыгуэгурыкIуам. Хабзэр псом япэ изыгъэща лъэпкъым и щIэблэм кыыхуигъэнащ мыпхуэдэ псалъэхэр: «Хабзэр бзэгупэкIэ къахьыркъым», «Хабзэр убзэ зыфIэщIым хуэпщIэнум и ныкъуэ къегъанэ», «ЖъантIэм ущIэмыкыу – пхуэфашцэмэ, кыиплтысынщI».

Гупсысэм и лъащIэкIэ еджэ хабзэщ псалъэжъым. Абы шэч хэлъкъым. Псалъэжъым иуатэ гупсысэр зы цыхум е цыху гупым, зы хьэблэм е зы жылэм, зы гъэм е зы лIэщIыгуэм я акъылкъым. Ар зэман кIыхькIэ зэфIоувэ, лъэпкъ псом я акъылымрэ я щIэныгъэмрэ кыизэщIекъуэ. Абы щыхьэт техуэфынущ дэтхэнэ адыгэ псалъэжъри. Техуэфынущ, псалъэм папщIэ, «Дунейр шэрхьщи, мэкIэрахуэ» псалъэжъыр. ЛIэщIыгуэ кIыхь Iэджэм япсыхьащ а псалъэжъыр, пасэрей адыгэхэм ябгъэдэлъа акъылымрэ щIэныгъэмрэ къапкърыкIащ.

Ныбжышхуэ щалэкIэ, псалъэжъхэм лIэщIыгуэ Iэджэм я лъэужь яхумаш, лIэщIыгуэхэм къашхьэдэхыурэ кыщыгуэгурыкIуэм кыизэщIакъуаш ди тхыдэм и пэжыпIэр. Абы ипкъ иткIэ жыпIэмэ, ди псалъэжъхэр ди тхыдэм и гуджэ пэлъытэщ. Иджыри къэс жалэ: «Емынэм къелар Хъумбылейм ихьыжщ». Илъэс щитI и ныбжыщ а псалъэжъым, и мыхьэнэри нобэрей цыхум дежкIэ гурыуэгъуэщ, мыгурыуэгъуэр (нобэрей щIэблэм ямыщIэжыр) апхуэдэу жалэнкIэ хуей щIэхьуарщ. Тхыдэр щыхьэт зэрытехуэмкIэ, епщыкIуианэ лIэщIыгуэм и кIэхум Къэбэрдейм емынэ узыр щыятэри, лъэпкъым и нэхьыбапIэр ихьауэ щытащ – цыхуипщI къэс бгъур ихьауэ хуагъэфашцэ. Емынэм къела мащIэр пащтыхьыдзэм пэувыгъащ, я хэкур зэрырамыгъэпхуээн щхьэкIэ. Пащтыхьым и дзэмрэ адыгэхэмрэ щызэзэуар Хъумбылей псым дежщ: бий къанлыр емынэм къела мащIэм «кыитекIуащ». Абдежым жалащ: «Емынэм къелар Хъумбылейм ихьыжщ», – жари. Емынэ узымрэ пащтыхьым и дзэлIхэмрэ ета нэужьщ Къэбэрдейм и щынальгэм и нэхьыбапIэр щыфIэкIуэдэр – тIури лъапсэрых яхуэхуащ адыгэхэм.

* * *

Балигъ хьууэ шырэ Iэщэрэ зэригъэпэща нэужь, нартыр зекIуэ йожьэ. ЗекIуэм кыщонахуэ нартым и лыгъэр: зекIуэ щIэжьэ хабзэр бийр хагъэщIэн, ялъ ящIэжын щхьэкIэщ е шыбз гуартэ къахун папщIэщ. Нарт хьыбархэм кызызрыхэщщи, зекIуэ ежъэмэ, нартхэм гъуэгуанэшхуэ зэпач: Индыл зэпрокI, хы тIуащIэм дохьэ. Индыл зэпрыкIащ Насрэн ЖьакIэ зи шу пашэ нартхэр – Ашэ зыукIа Лъэбыцэжъей Индыл адрыщIкIэ тIуащIэм дэщ; Уэзырмэдж хы тIуащIэм дыхьащ кхьуафэм итIысхьэри; чынтыр зи ныкъуэкъуэгъу Бэдынокъуэ и зекIуапIэр Тэн губгъуэщ – нарт хьыбархэм кызызрыхэщщи, Тэн иригъуазэурэ мээекIуэри чынтым яхохьэ, чынтыр хегъащIэри шыбз гуартэ къеху... ЗекIуэм апхуэдэ гуэркIэ цIэрыуэ щымыхьуа яхэткъым нартхэм. Жьы хьууэ и унэ итIысхьэжыху, е и щхьэр хилъхьэху (нэхьыбэм дежи аращ зэрыхьур), епсыхыркъым нартыр, Iэцэри игъэтIылтыркъым. Адыгэ-

хэм апхуэдэ хыбар къадэгъуэгурыкӀуэнтэкъым, зекӀуэм хэт зэпыту-рэ я дунейр къамыхъатэмэ. Ди тхыдэм ущыгъуазэмэ, адыгэр зы махуэ епсыхауэ е и лэщэр игъэтӀылъауэ уи фӀэщ мыхъуным хуэдизщ. ЗэрыпхъуакӀуэ лэджэм натӀэрыуапӀэ къашӀауэ, къумым къикӀ, хым къызэпрыкӀ зауэшыхэм псэугъуэ ирамыгъахуэу, лӀэщыгъуэ кӀыхъхэм къыпхыкӀащ адыгэхэр, я псэр дзапӀкӀэ яыгӀэрэ лъы щрамыкӀут махуэ ямылъагъуу. Зэрыгурыуэгъуэщи, апхуэдэ дунейр ижъ-ижъыж лъандэрэ зи натӀэ адыгэхэр зауэм хуэщӀауэ псэун хуей хъурт, я щӀэблэр лыгъэм щӀапӀыкӀын хуейуэ я пщэ къыдэхуэрт. Аращ нарт эпосми нэгъуэщӀ лӀэрыуатэхэми зекӀуэлӀ хахуэр щӀагъафӀэр, абы и шапхъэм щӀэблэр щӀыщӀагъэджыкӀыр. Ижъ-ижъыж лъандэрэ цӀэрыуащ адыгэ шур – абы щыхъэт тохъуэ адыгэхэм я тхыдэм щыгъуазэ дэтхэнэри. «Зы адыгэ шум хигъэщӀэфынущ бий шу тӀощӀ, – итхыгъащ адыгэ лъахэм кӀыхъа хъэрып тхакӀуэ гуэрым. – Ар ишки, и лэщӀэки, и лыгъэки хэти йофӀӀэки». НэгъуэщӀ зыми итхыгъащ: «Дунейм теткъым адыгэ шуудзэм пэхъун. Ар ежъэмэ, мафӀэ лыгъэм зидза хуэдэщ. Адыгэ шу зыбгъупщӀым зэхакъутэнущ шууищэ». НэгъуэщӀми етх: «Адыгэ шур бийм и дзэм хыхъамэ, аслъэныр лэщ хъушэм хэлъэда хуэдэщ. Абы и сэшхуэр уафэхъуэпскӀ пэлъытэщи, бийр лъэрыщӀыкӀ зэтрешӀэ». Пасэрей тхакӀуэхэм, щӀэныгъэлӀхэм, дзэпщхэм, тхыдэдджхэм къызэралуэтэжымкӀэ, зауэм лухъамэ, адыгэ шум и псэр пытыху зиттэкъым, бийм псэууэ зылэригъэхъэнутэкъым, апхуэдэ къызыщыщӀыр цӀыхум хабжэжыртэкъым, гъуси ящӀыжыртэкъым.

Илъэсым нэблагъӀкӀэ гъуэгу щытет щылэт зекӀуэ ежъар. Я пашэр лӀуцмэ, дуней илъэгъуамэ, зекӀуэ ежъа шу гупыр гъуэгум щыгъуэщэнутэкъым. ГъуазӀкӀэ еджэу щытащ зекӀуэ ежъа шу гупым я пашэм. Гъуазэр ныбжъкӀи лъэпкъкӀи къыхахыртэкъым, гъуазэ ящӀыр зекӀуэлӀхэм я дзыхъ зрагъэз, пщӀэ зыхуащӀ, лыгъэ зыхэлъ цӀыху лӀуцырт. Гъуазэм и псалъэм емыдалуэ, абы и унафэм емыууалӀэ зекӀуэм кӀыхэкӀыртэкъым. ЗекӀуэ ежъа шу гупыр кӀуэдыпӀэ ихуэнуми зылъежъар къехъулӀэнуми зэльытар гъуазэрат, арат абы и пщӀэр щӀэлъагэр.

ЗекӀуэ хабзэр куэдрэ яхэлъащ адыгэхэм – лыгъэ зэхэгъӀыпӀэу. Ар хэбгъэгъуащэ хъунукъым иужькӀэ дунейм къытеужьгъауэ щыта хъунщӀакӀуэ-дыгъуакӀуэ гупхэм.

* * *

Археологхэм щӀы щӀагъым къыщӀахыж пасэрей лэщэхэм ящыщ джыдэр. Тхыдэр щыхъэт зэрытехъуэмкӀэ, мывэм кӀыхащӀыкӀ зэрыхъу лъандэрэ пасэрейхэр джыдэм ирищакӀуэу, иризауэу къэгъуэгурыкӀуащ, ар шабзэми джатэми нэхърэ нэхъ пасэу къытехъащ дунейм. ЩӀы щӀагъым куэдыкӀейуэ къыщӀӀэкӀыж пэтрэ, ззэмызэххэщ нарт хыбархэм джыдэм и цӀэ къыщралуэр: лэщэу къежъами, абы и лэщэ «къалэныр» хуэм-хуэмурэ фӀӀӀуэдри, унагъуэм щызэрахъэ лэмэпсымэ хъуащ. Джыдэм лэщэ «къалэн» щилам пасэрей адыгэхэр абы зэреджэу щытар нэгъуэщӀ псалъэщ – «уэщ» («уэн» псалъэм и лъабжъэгъуш,

ар щыхьэт тохъуэ джыдэр пасэрейхэм лэщэу зэрызэрахьам). «Джыдэ» псалъэр нэгъуэщыбзэм кыыхэкӀащ, ар адыгэбзэм кыыщыхыхьам щыгъуэ джыдэм «лэщэ» мыхьэнэ илэжакъым – унагъуэм щызэрахьэ лэмэпсымэ хъуакӀэт (абы нэхърэ нэхъ лэщэфӀ къагупсысати), аращ хамэбзэм кыыхэкӀа псалъэм («джыдэм») адыгэ псалъэр («уэщ»-р) иригъэкӀуэтын, абы и плэ иувэн щыхузэфӀэкӀар.

«Уэщ» псалъэр лъэныкъуэ егъэза хъуа щхьэкӀэ, ар адыгэбзэм хэкӀуэдыкӀыжакъым: «джыдэм» нэхърэ нэхъ мащӀэрэ къагъэсэбэпми, адыгэбзэм ноби кыыщызэтенащ, и мыхьэнэм зэрызыхъуэжа щӀагъуэ щымылӀэу. Шабзэми джатэми нэхърэ нэхъыжыщ уэщыр – пасэрей цыхум япэ дыдэ къищта лэщэщ ар: япэщыкӀэ мывэм (псалъэм папщӀэ, щтауачым), иужькӀэ гъущӀым (бронзэм) кыыхищыкӀыурэ. Шабзэр, иужькӀэ джатэр зэрихьэ хъуа нэужь, пасэрейм гу лъытащ шабзэри джатэри уэщым нэхърэ зэрынэхъ лэрыхуэм. Ар щхьэусыгъуэ хуэхъури, уэщыр лэщыб ищыжащ пасэрейм, нэхъ тэмэму жыплэмэ, ар унэм къринэри, шабзэрэ джатэкӀэ зызэщӀиузэдащ. Псэ быдэу кыыщӀэкӀащ а тӀур: адыгэхэм шабзэри джатэри зэрахьащ епщыкӀубгъуанэ лэщыгъуэ пщӀондэ. Япэ дыдэ къежъа лэщэм – уэщым – апхуэдэ гъащӀэ илакъым; нэхъ гъащӀэ кыыхъ хъуащ уэщым кыытехъуыкӀыжа лэщэр – маит хъужыр (секирэ жыхуалэр).

* * *

Нартыр гъуэгу техьэн, зекӀуэ ежъэн и пэ лэщэ-фащэкӀэ зы-зэщӀеузадэ – зекӀуэ ежъа нартым нэхъыбэрэ дэплъагъур шабзэрэ джатэрэщ; бжы е бжыщхьэ дыкъуакъуи зэрехьэ нартым. Тхыдэр щыхьэт тохъуэ шабзэри, джатэри, бжыри япэ дыдэ къежъа лэщэхэм зэращыщым. Джатэ ящӀ щыхъуар, зэрыгурылуэгъуэщи, гъущӀыр дунейм кыытехьа нэужыщ, абы и пэ ящӀащ шабзэмрэ бжымрэ, ауэ а тӀури лэщэ шынагъуэ щыхъуар гъущӀыр къежъа нэужыщ: щы щӀагъым куэдыкӀейуэ кыыщӀокӀыж шабзэшэмрэ бжымрэ палъхьэу щыта гъущӀ папщӀэхэр. Джатэм и гугъу умыщыыххэми, нартхэм я лъэхъэнэ лъандэрэ адыгэхэм зэрахьа шабзэмрэ бжымрэ епщыкӀубгъуанэ лэщыгъуэм къэсащ: шабзэрэ бжыкӀэ зэщӀэузэдауэ Кавказ зауэм хэтащ адыгэ шухэр. Хъан-Джэрии нэгъуэщӀ щыгъуазэхэми зэратхыжамкӀэ, адыгэ зауэлӀым зэрихьэ шабзэр лэщэ шынагъуэт, ар фочым нэхърэ зэрынэхъ тӀасхьэ щыӀэтэкъым, фочышэр здынэсым шабзэшэри нэсырт, ар зыщӀхэм (шабзащӀэхэм) я лэщӀагъэм пщӀэшхуэ илэт, адыгэ шабзэхэр куэдыкӀейуэ ящэхурт нэгъуэщӀ лъэпкъхэм (Хъан-Джэрий щыхьэт зэрытехъуэмкӀэ, кърым хъанхэм я дзэр зэрызэщӀэузэдар адыгэхэм я деж кыыщащэхуа шабзэт).

Нарт хъыбархэм зэзэмызэщ къамэрэ сэшхуэрэ кыыщыхэхуэр. Абы и щхьэусыгъуэр гурылуэгъуэщ: къамэри сэшхуэри кыыщежъар иужькӀэщ – курыт лэщыгъуэхэрщ. Джатэм нэхърэ зэрынэхъ лэрыхуэм гу лъата нэужь, адыгэхэм ящӀ хъуащ зи цӀэр жыжъэ дыдэ лӀа сэшхуэр: адыгэ сэшхуэкӀэ зауэдауэ щытащ, псалъэм папщӀэ, урыс пащ-

тыхым и шуудзэм, езы «сэшхуэ» псалъэри урысыбзэм хыхъащ – аращ урысхэм я «шашкэр» кызытекар.

«Лэныстэ» псалъэм иджырей адыгэбзэм щилэ мыхъэнэр зэрабз лэмэпсымэщ. Ауэ кызыхэккэ латыныбзэм абы щилар нэгъуэщ! мыхъэнэщ: пасэрей латинхэр лэныстэккэ зэджэу цытар лэцэ ллэужьыгъуэщ – дротикщ. Тхыдэр щыхъэт тохъуэ пасэрей адыгэхэми апхуэдэ лэцэ ллэужьыгъуэ зэрызэрахъам: дротик зыбжанэ я бгым ицлауэ шэс я хабзащ пасэрейхэм, бийм ираутыпщурэ иризауэу.

Пасэрейхэм, псалъэм папщлэ, алыджхэм, лэцэ гуэр ялащ баллистэккэ еджэу: абыккэ мывэ ядзурэ кьалэ блыныр якъутэрт. Пасэрей адыгэхэми апхуэдэ лэцэ гуэр зэралам щыхъэт тохъуэ нарт эпосыр: Гъуд кьалэ кыщаштэм, нартхэм Батрээ кьалэм дадзэ... Нарт эпосым апхуэдэ хыбар кыщыщызэтенар, дауи, щхъэусыгъуэншэ-кыым: баллистэ (кьалэ зэракъутэ) лэцэ пасэрей адыгэхэм ямылатэмэ, я луэрыуатэм абы и лъэужь кыщызэтенэнутэккым.

Адыгэбзэм ихъумаш пасэрей лэцэм (баллистэм) и цлэри – «мывэдз». «Мывэдзккэ» (баллистэккэ) якъутэри, нартхэм Гъуд кьалэ кьаштащ (нарт хыбархэм кызызыхъыщымккэ, Гъуд кьалэ мывэ сэреиблккэ кьэщыхъауэ цытащ). Нарт эпосым кыхэнэр а зы кьалэм и цлэрами, пасэрей адыгэхэр, зеклуэ ежьэурэ, нэгъуэщ! быдаплэхэми ебгъэрыклуэу зэрыщытам тхыдэр щыхъэт тохъуэ.

* * *

«Сэ кьэрабгъэр зы псалъэккэ хахуэ, хэкум и хъумакуэ сощыф, дыгъум и хьэлыр зыхызогъэн; си пащхъэ кьиувэфынукуым цыху бзаджэр; сэ цыхугъэншагъэм, иккагъэм срабийщ...»

Пасэрей адыгэ джэгуаклуэхэм ящыщ зым кызызэринэккэ псалъэщ ар. Тхыдэр щыхъэт тохъуэ адыгэ джэгуаклуэхэм я псалъэм апхуэдэ кьару зэрилам. Джэгуаклуэм апхуэдиз пщлэ илэти, абы и нэмысыр зыкьутэр ягъэпшынуэ цытащ.

Дауи, апхуэдиз пщлэ хуащын щхъэккэ, джэгуаклуэм и лэцлагъэм мыхъэнэшхуэ илэн хуейт. Нэгумэ Шорэ зэритхыжамккэ, дзэр зауэм щылухъэм деж джэгуаклуэхэр, шы пщлэгъуалэ шэсырти, дзэм и пащхъэ иувэрт: бийм пэува дзэр пасэрей лыхъужьхэм я хыбар щлагъэдэлурт, хэкум и щыхъымрэ и хуитыныгъэмрэ хъумэным цыхур кыхураджэрт. Зауэр увылэху, джэгуаклуэхэр лъагаплэ тест, дзэм ккэлыпплэу: хэт лыгъэ игъэлъагъуэрэ, хэт кьэрабгъагъэ кыкьуэща? А псор джэгуаклуэхэм иужьккэ яус уэрэдым халхъэрт: лыгъэ зезыхбар ягъэлъаплэрт, кьэрабгъагъэ зыдалъэгъуам и цлэри ябзыщыртэккым – абы и цлэри жылэм хэлурт. Уэрэдым дэуэгъу илэтэккым, абы псалъэ хадзыжынуи джэгуаклуэр хагъэзыжынуи зыри хуиттэккым. Лыгъэ зезыхъа, хэкум, лъэпккым папщлэ зи псэр зэуаплэм щызыта цыхум, жылэм я унафэккэ, джэгуаклуэхэм уэрэд хуаусырт. Лыхъужьыр щлалъхъа нэужь, абы и лыхъыхэм джэгуаклуэ цлэрыуэхэр кьрагъэблагъэрт, дунейм ехыжа лыхъужьым уэрэд хурагъэусын щхъэккэ. Уэрэдыр яу-

сыху, джэгуаклуэхэм лъэныкъуэ зрагъэзырт. Уэрэдыр яуса нэужь, жылэм къыдыхъэжырти, цыхур уэрэдым щлагъэдэлурт. Уэрэдыр цыхум ягу ирихьамэ, абы дамэ къытекIа пэлытэти, хэку псор зэлыщысырт.

Къалэнышхуэ я пщэ дэлъащ адыгэ джэгуаклуэхэм, ахэращ тхыбзэ зимыIа лъэпкъым и тхыдэр зыхъумар, нарт хыбархэр, пшыналъэхэр, нэгъуэщI луэрыIуатэхэр ди деж къэзыхъэсар. Джэгуаклуэм ищIэн хуейт лъэпкъым и тхыдэмрэ и луэрыIуатэмрэ. А псор, дауи, зы джэгуаклуэм и гум ириубыдэфынутэкъым: зым нарт хыбархэмрэ пшыналъэхэмрэ ихъумэрт, адрейм пасэрей уэрэдыжъхэр уахътыншэ ищIырт; бжъамийм епцэри, шыкIапшынэм еуэри щхъэхуэт. ХъэщIэ къахуепсыхами, ар исыху, хъэщIэщым джэгуаклуэхэр кърашэрт, хъэщIэр уэрэдкIэ, къафэкIэ трагъэун, пасэрей хыбархэм ирагъэдэлун щхъэкIэ...

Адыгэ джэгуаклуэхэм лIэщыгъуэ кIыхъхэм къыпхахаш, гукIэ яхъумащ Сосрыкъуэ, Бэдынокъуэ, Ашэмэз, Насрэн ЖьакIэ, Сэтэней Гуащэ сымэ я хыбархэмрэ я пшыналъэхэмрэ. АфIэкиIа фыщIэ ябгъэдэмылътэми, адыгэ джэгуаклуэхэм я цIэр уахътыншэ хъунт.

КЪЭРМОКЪУЭ ХЪЭМИД

ФЫГУМАЦІЭ, ЦЫХУХЭ!

«Пшыналгэр бгунльэмэ, лгэпкыяр мэу-кытэ», – жиэггаш Пащлэ Бэчмырэ. Пшыналгэр зымыггэбгунльэу лгэпкэ щыхыяр зылэтхэм, адыгэм и цлэр фыклэ зыггэлухэм ящыщ Кгэбэрдей-Бальккэрымрэ Кгэрэшей-Шэрджэсымрэ я цыхубэ артист, уэрэджылакгуэ Мэремыкгуэ Хгусен.

Мэремыкгуэр 1948 гэм мазаем и 12-м Бахсэн куйм хыхэ Ислгэмей кгуажэм кгыщальхуаш. Кгуажэ еджаплэм кгыщызэраггэпэща хорым солисту уэрэд щыжилэрт, езым зриггэсэжауэ пшынэ еуэрт. И сабиингуэм юристу еджэну щлэхуэпсырт, тхыдэми дихгэхырт, ауэ «лэщлаггэм цыхур кгыхех» жыхуалэ псалгэфэр Хгусен деж нэрылгагу щыхуаш. И анэ Кгэрэжан и гущэкгу уэрэдхэмрэ и адэ Билал жиэгу щыта уэрэдыжхэмрэ щлаплыкла щлалэ цыклум и маккыяр зэрыдахэм, зэчий зэрыбггэдэлгым пасэу гу лгитащ я кгуажэ еджаплэм и унафэщл Безыр Нухь. Абы и чэнджэщклэ Мэремыкгуэм япэ лгэбакгуэр ггуазджэм хечэ икли иужкклэ, 1966 гэм, Налшык дэт музучилищэм щлотысхэ.

А еджаплэм Мэремыкгуэм кгыщыдеджащ уэрэджылакгуэ, актёр цлэрыгуэ хгуахэу Пщыггуэш Юрэ, Тут Заур, Пщыншэ Хгэлым, Кгуныжь Алим сымэ. А гупым теухуауэ композитор Молэ Владимир игу кгеггэккыж: «Сэ Мэремыкгуэм и япэ еггэджакгуэхэм сачыщ икли сощлэж кгуажэ щлалэ цыклухэм яжеплэр кгапхуатэу, макгамэм и тхыдэр зраггашлэу зэрыщыгар. Абы щыггуэм кгэггуэтыггуйт уэрэджылакгуэ цлэрыгуэхэм яггэзащлэ уэрэдхэр зытетха пластинкэхэр. Ауэ Тут Заур апхуэдэ зыжанэ зылэриггэххэти, зэрыгупу, абыхэм зраггэщхуэ, уэрэдхэр яггэзащлэрт, жэщ-махуэ ямылэу уэрэд жылэклэм зыхуаггасэрт. Аращ лгэпкэ ггуазджэм хэлхгхэныггэ хуищлыну абыхэм ящыщ дэтхэнэми щыхузэфлэкар».

Мэремыкгуэм илэщ зыдэплгейн, щлпхгэ зытрихын еггэджакгуэ лээхэр. Апхуэдэщ, псалгэм папщлэ, Кгуэдзокгуэ Владимир, Хгэсанэ Мусэ, Темыркган Юлие, Проскуринэ Варьянэ, нэггуэщлхэри. Ггуэугу-ггэлгагуэ хуэхуа а нэхгыжыфлхэр Хгусен игу фыкклэ кгеггэккыж, нобэр кгыздэсми абыхэм фыщлэшхуэ яхуешл.

Музучилищэм илгэситлклэ щеджауэ, 1968 гэм Хгусен дзэм ираджэри Куйбышев (иджы Самарэ) кгалэм кгулыкгуэ щешлэ. Дзэм щыщыла зэманым Мэремыкгуэр Куйбышев гарнизоным уэрэдымрэ кгафэмкклэ и ансамблым солисту хэтащ, нэхэ иужылуэклэ ансамблым и унафэщлым и кгуэдзэ хгуаш. А ансамблым и дирижёр нэхгыщхгэ, генерал-лейтенант Тимчинский Андрей Хгусен сыт щыгбуи кгыжрилэрт ар уэрэдым кгызэрыхуиггэщлар, уэрэд жылэныр лэщлыб ищлынкклэ лэмал зэрымилэр. А лгэхгэнэм Мэремыкгуэм и ггусэу а ансамблым хэтащ макк лгэщ зилэ, иужкклэ уэрэджылакгуэ цлэрыгуэ хгуа щлалэхэр: Украинэм щыхь зилэ и артист Сливоцкий Михаил, Урысейм щыхь зилэ и артист Беленко Михаил, нэггуэщлхэри. Дзэм и ансамблым

зэрыхэта палтэм кьриубыдэу Хьусен ди кьэралым и шыпІэ куэдым шылащ, и макъ гуакІуэм лъэпкъ зэхуэмыдэхэр щІигьэдэІуащ.

1970 гьэм Мэремыкьуэм музучилищэр кьызэриухамкІэ диплом кьратыж, икІи Налшык дэт Музыкэ театрым и хорым уэрэджыІакІуэу хохьэ. Нэхь иужьыІуэкІэ ар Кьэрал телевидениемрэ радиомрэ я хорым и уэрэджыІакІуэ мэхьу, музучилищэм щрегьаджэ, абы кьыдэкІуэуи а еджапІэм и «ШыкІэшынэ» ансамблым, Харитонов Валерий зи унафэщІым, и солистщ. Нэхь гьэщІэгьуэныжыращи, пхьэм целэжьу Налшык дэта «Эльбрус» комбинатым «Іуащхьэмахуэ» фІэщыгьэцІэр иІэу уэрэдымрэ кьафэмкІэ ансамбль Хьусен кьыщызэрегьэпэщ икІи абы и унафэщІу илгьэс зыбжанэкІэ мэлажьэ. «КьБР-м и цІыхубэ ансамбль» цІэ льяпІэр зыхуагьэфэща, «Югмебель» зэгухьэныгьэм иригьэкІуэкІыу шыта зэпеуэхэм я лауреат хьуа а гупым, ди кьэралым и мызакьуэу, хамэ кьэралхэми мызэ-мытІэу концертхэр щитащ.

1984 гьэм Мэремыкьуэр Кьэбэрдей-Балькьэр кьэрал филармонием и солист мэхьу, илгьэс зыбжанэ нэхь дэмыкІыуи, 1990 гьэм, «КьБР-м и цІыхубэ артист» цІэ льяпІэр кьыфІащ. А хьыбарыфІыр щызэхихам, Хьусен Абхьазым шыІэт, концерт щиту. «Утыку сыкьихьэу уэрэд жыслэн хуейуэ си цІэр кьыщраІуэм, – игу кьегьэкІыж Мэремыкьуэм, – си цІэмрэ унэцІэмрэ «Кьэбэрдей-Балькьэрым и цІыхубэ артист» псалгьэхэр пыту кьраІуащ. Кьэхьуар занщІэу кьызгурьІуакьым, ауэ залым щІэххэри оркестрри зэщІэтаджэу Іагуауэшхуэ шысхуаІэтым, композитор Даур Асльэн утыку кьихьэу а цІэ льяпІэр кьызэрысфІащар и макьыр гьэхуауэ, утІыпщауэ щыжиІэм, си тэмакьыр зэуэ щиубыдыкІат... Илгьэс тІощІкІэ сызыпэплгьа дакьыкьэт ар...»

Зи гурылгьхэр зэзыгьэхьулІэф, зи мурадхэм щхьэмыгьазэу хуэкІуэ цІыху ерыщхэм ящыщми, унагьуэ хьуэу кьалэн куэд и пщэ кьызэрыдэхуам кьыхэкІкІэ, Хьусен кьыхиха ІэцІагьэм Мэзкуу щыпищэнри, а лгьэхэнэм Кьэбэрдей-Балькьэрым щэнхабзэмкІэ и министр ушыта Ефэнды Джылахьстэн и жэрдэмкІэ Куржым и кьалашхьэ Тбилиси щеджэнри ІэщІыб ищІын хуей мэхьу. Арами, и Іэр зэтрідзэу тІысыжыркьым, зэрысабийрэ зыщІэхьуэпса ІэцІагьэр зрегьэгьуэт – Кьэбэрдей-Балькьэр кьэрал университетым тхьдэмкІэ и кьудамэр кьеух.

Уэрэд жыІэнми утыку ихьэнми нэхь тезыгьэгьушхуа, и творчествэм щІэдзапІэ хуэхьуа Іуэхугьуэхэм ящыщу Мэремыкьуэм игу кьегьэкІыж «Зэныбжьэгьугьэр псом нэхьрэ нэхь льяпІэщ» фІэщыгьэм щІэту 1969 гьэм екІуэкІа, художественнэ самодеятельнэ гупхэм я телезэпеуэр, «Утыкум зевгьэубгьу» нэтыныр, нэгьуэщІхэри.

Хьусен и творческэ гьуэгуанэм щриплгьэжкІэ, кьыхегьэщхьэхукІ 1973 гьэм лъэпкъ уэрэдхэр гьээщІлэнымкІэ уэрэджыІакІуэ ныбжьыщІэхэм я союзпсо зэпеуэу Воронеж кьалэм щекІуэкІам ди республикэм и лыкІуэу ягьэкІуауэ зэрыщытар, япэ нагьыщэ зиІэ дипломи абы кьызэрыщыхуагьэфэщар. Абы Мэремыкьуэм адыгэ цІыхубэ уэрэдих шыжиІат, «Сэрмахуэ», «Мэлыхьуэм и тхьэусыхэ» уэрэдыжхэри хэту. А зэпеуэр псом хуэмыдэу Хьусен гуимыхуж щызыщІар кьэпщытакІуэ гупым и унафэщІу абы шыІа, СССР-м и цІыхубэ артист Федосеев Владимир и псалгэ гуапэхэрт. Артист льягьуэм теувагьащІэ ныбжьыщІэм абы кьыжриІат и макьри и уэрэд жыІэкІэри зэрыгуакІуэр, зэпеуэм кьрихьэлІа псоми я нэхьыфІу кьызэрилгьытэр. АрщхьэкІэ кьэпщытакІуэ гупым яхэтт Совет Союзым хыхьэ республикэ псори

«политикэ и ІуэхукІэ» зэгурыгъэІуэныр, «зым и жагъуи ямышцІыныр» зи пщэ дэлъхэр. Абыхэм я унафэкІэ а зэпеуэм зэрыхэтамкІэ Мэремыкьюэм диплом къратауэ аркъудейщ, ауэ абы щызэхуэса ныбжьыщІи 186-м ящыщу фІым я фІыжу къыхаха цІыхуихым Хъусени яхэтащ. Шэч хэлъкыым а Іуэхугъуэр уэрэджыІакІуэ зэчиифІэм и творчествэм зиужьынымкІэ сэбэп зэрыхуам.

1979 гъэм и гъатхэм Къэбэрдей-Балъкъэрым и литературэмрэ гъуазджэмрэ я махуэхэр Адыгейм и къалашхъэ Мейкьюапэ щекІуэкІауэ шытащ. Абы хэта Мэремыкьюэ Хъусен и уэрэд жыІэкІэр цІыхухэм апхуэдизкІэ гунэс ящыхуати, уэрэджыІакІуэ Іэээм хуэгъэза фІыщІэ псалъэ иту «Адыгэ псалъэ» газетым и редакцэм тхыгъэ къагъэхьащ, ар газетми къытрадзэжауэ шытащ.

Гурэ псэкІэ зыхуэлажъэ цІыхубэм шытхуэ псалъэ куэд къыхужалаш Мэремыкьюэм. Мейкьюапэ щекІуэкІа зэІущІэм абы и гъусэу хэта тхакІуэ Хъэх Сэфарбий фІыуэ ильагъу уэрэджыІакІуэм теухуауэ итхыгъащ: «Гъуазджэм и лэжъакІуэхэм къащыхэкІ шыІэщ Тхъэм кърита зэчийм – езым и фІыщІэ лъэпкъ зыхэмылтым – нэмышцІ, зыри зыдумылъагъу. Хъусен апхуэдэкъым. Абы зэи ауэ сытми уэрэд пхужилэнукъым – дапщэщи хелъхъэ и гур, и псэр».

Апхуэдэуи, Хъусен фІыкІэ игу къокІыж 1995 гъэм и бжьыхъэм КъБР-м и литературэмрэ гъуазджэмрэ я махуэхэр Мэзкуу зэрышагъэлъэпІар, абы щіа ехуулІэныгъэхэр, хуаІэта Іэгуауэшхуэр.

УэрэджыІакІуэ гумызэгъэр и зэфІэкІ щеплъыжащ макъамэм и жанр зэхуэмыдэхэм. Апхуэдэщ оперэхэр, опереттэхэр. Уигу къымынэжынкІэ Іэмал иІэкъым абы «Травиата» оперэм Гастон и партиер зэрыщигъээщІар. Хъусен ди къралым и композитор цІэрыІуэхэм я уэрэд зыбжани урысыбзэкІэ игъээщІащ. Абыхэм ящыщ, псалъэм пащІэ, Кажлаев Мурад и «Долалай», Плиев Христофор и «Маленький джигит» уэрэдхэр. Абы иригъэтхауэ радиом и фондым хэлъщ уэрэд 300-м щІигъу, зы компакт дискрэ диск гигантитІрэ къыдигъэкІащ, тхакІуэ, кинорежиссёр Къандур Мухъедин и фІыщІэкІэ Лондон касетэ шригъэтхаш.

Псыпэ лъэужьыфІауэ къыхушцІэкІат япэу Хъусен радиом шригъэтха «Нанэ» (псалъэхэр ЩоджэнцІыкІу А., макъамэр Тхъэбысым У.) уэрэдымрэ «ГъушцІыпсэ и уэрэд» жыхуиІэ уэрэдыжъымрэ. Абыхэм къакІэлъыкІуа уэрэдхэм къахихыжри, Мэремыкьюэм къыдэкІыным хуигъэхъэзыращ дискиблэу зэхэт альбом.

Япэ дискым – «Зым щэ хэплъхъэмэ» («1+100») зыфІищам – уэрэду, макъамэу, усэу зэхэт, лъэпкъым и тхыдэ гуузым теухуа «Адыгэ» жыхуиІэ композицэр тетщ. Мэремыкьюэм и мызакъуэу, абы я макъ щоІу ХъэІупэ ДжэбрэІил, Мысостышхуэ Пщызэбий, ЖъакІэмыхъу КІунэ, нэгъуэщІхэми. Дискым и фІэщыгъэм тепщІыхъмэ, а композицэр – «зыщ», абы нэмышцІкІэ дискым тетщ Хъусен нэхъ пасэу игъээщІахэм къахихыжауэ уэрэдищэ.

ЕтІуанэ дискым – «Щэм зы хэплъхъэмэ» («100+1») фІэщыгъэ зиІэм – псалъэжъу 100-рэ (Къанокъуэ Баширрэ Мэремыкьюэ Хъусенрэ зэпадзыжу жаІау; зытеухуа и лъэныкьюэкІэ гупитхуу зэщхъэщыхуауэ, гуп къэскІи макъамэ щхъэхуэ щІэту) макъамэ зыщІэт зы хуээхуэрэ (щІэныгъэ-къэхутакІуэ институтым ІуэрыІуатэмкІэ и къудамэм и щІэныгъэ лэжъакІуэ Табыщ Мурат итхыжауэ) тетщ.

Ещанэ, еплІанэ дискхэм – хорыр ежъууэ, лъэпкъ макъамэ Іэмэ-

псымэхэр щІэту иригьэтха цІыхубэ уэрэдхэр шызэхуэхьэсащ; ет-хуанэ, еханэ дискхэм симфоническэ оркестрыр щІыгыуу иригьэтхэхэмрэ шыкІэпшынэ макъ зыщІэтхэмрэ; ебланэм зи макъамэм хэлэжьыхьыжа, «кыигьэщІэрэщІэжа» уэрэдхэр тетщ.

Мэремыкьуэ Хьусен игьэзащІэ уэрэд псори зы Іуэхугьуэм зэрешалІэ – абыхэм купщІэшхуэ ящІэлъщ. «Уэрэдым щынэхьыщхьэр псалъэхэращ, – жеІэ Хьусен. – Псалъэхэр кьомыхуэбыліэмэ, уэрэдыр щІыжыпІэни щыІэкьым, абыкІэ цІыхум я гум удыхьэфынукуьым... Псалъэ купщІэншэ зыщІэлъ уэрэдым гьащІэ иІэкьым».

Мэремыкьуэм игьэзащІэ уэрэдхэм я нэхьыбэм кьыхощ езым и дуней епльыкІэр, и хьэл-щэныр, и псэ зэхэлъыкІэр. Псалъэм папщІэ, абы и щыхьэт наІуэкьэ Кьэбэрдокьуэ Борисрэ Джэдгьэф Борисрэ зэдатха «ФыгумащІэ, цІыхухэ!», Гуліа Дмитрий и псалъэхэм (зэзыдзэкІар Бицу Анатоіэщ) езы Мэремыкьуэм макъамэ щІилъхьауэ игьэзащІэ «Щыху» уэрэдхэр?! Ахэр гьэнщІащ ущие псалъэрэ гьащІэм, псэуныгьэм гу хуозыгьэщІ гукьыдэжкІэ. Псэм лъэІэсрэ акьылми зригьэуэзщІу, гьуэгу пхэнж теува цІыхум зыкьыригьэщІэжу гьэпсащ «ФыгумащІэ, цІыхухэ!» уэрэдым и дэтхэнэ псалъэри:

*СащІыр блэкІахэм нэпсылэ,
КьаскІэурэ псэр мэгуьей,
Жьыбгьэм зэрихуэ жьуджалэу,
Іэджэ йохьжри дунейм...*

*Сыту мащІащэ мы гьащІэр,
ГьащІэр кьысфІоуцІ вагьуэиж.
Гуапагьэ дэ зэхуэдвгьащІэ,
Тхэмылгу, цІыхухэ, зэиж!*

«Си концертым щІэса, си уэрэд щІэдэІуа цІыхухэр кьызбгьэдыхьэу «дигу щІыхьащ, дыбгьэгьащ» кьыщызжаІэкІэ, гуапэ лей шохуэ, – жеІэ Хьусен. – Щыхур згьагьыну пщэрыль зыщысщІыжкьым, гуфІэгьуэ нэпс фІэкІа зыми Тхьэшхуэм щІримыгьэгьэкІкІэ. Си уэрэдхэм зы цІыху нэхь мыхьуми зыщІигьэгупсысыжмэ, фІым кьыхуигьэушмэ, ар си дежкІэ кьызэрымыкІуэу насыпышхуэщ!».

Хьусен и уэрэдхэм кьахэбгьуэтэнущ Хэкур, лъэпкьыр, адыгагьэр, цІыхугьэр, анэдэльхубзэр зыгьэлыапІэхэр. Апхуэдэщ «Іуащхьэмахуэ» (псалъэхэр Гьубжокьуэ Л., макъамэр Молэ В.), «Адыгэ нэмыс» (псалъэхэр Хьэнфэн А., макъамэр Даур А.), «Си анэбзэ, си адыгэбзэ» (псалъэхэр Джэдгьэф Б., макъамэр Кьардэн Хь.), «Напэ» (псалъэхэр Бахьуэ Б., макъамэр Мэремыкьуэ Хь.), «Жьым фымышцІ и жагьуэ» (псалъэхэр Гьубж М., макъамэр Тхьэбысым У.), «Си нанэ» (псалъэхэр Джэдгьэф Б., макъамэр Тхьэбысым У.), «Нэхьыжьхэм кьытхуэфцІам унафэ» (псалъэхэр Кьанкьул ФІ., макъамэр Кьэбэрдокьуэ Б.), «Хьуромэ» (псалъэхэр Бэрбэч З., макъамэр Кьардэн Хь.), «Кьафэжь» (псалъэхэр Кьэжэр П., макъамэр Бэрэгьун В.), «ШыкІэпшынэ» (псалъэхэр КІэщт М., макъамэр Темьркьан Б.), «Пшынэ фІыцІэ» (псалъэхэри макъамэри Кьуэдз А.), «Сосрыкьуэ и пшыналгьэ», нэгьуэщІхэри.

Хэлпыхьыпауэ кьыхэха защІэщ, купщІэшхуэ зыхэлъщ Мэремыкьуэм и лъагьуныгьэ уэрэдхэри: «Уи цІэр Мадинэ хьэмэ Маринэ?» (псалъэхэр Гьубжокьуэ Л., макъамэр Кьардэн Хь.), «Адыгэ пща-

щэ» (псалъэхэр Дэбагъуэ М., макъамэр Къантемыр Т.), «Сэ слъэкIатэм» (псалъэхэр ШэджыхъэщIэ Хь., макъамэр Къэбэрдокъуэ Б.), «Си гъатхэ» (псалъэхэр Тхьэгъээит З., макъамэр ХьэIупэ Дж.), «Сэрэтинэ» (псалъэхэр Хьэжмэстафэ А., макъамэр Даур А.), «Ленэ дахэкIей» (псалъэхэр Бахъуэ Б., макъамэр Къардэн Хь.), «Хэт усIэщIиха?» (псалъэхэр Бахъуэ Б., макъамэр Къардэн Хь.), «Мес, жыгхэм тхьэмпэр эпохуж...» (псалъэхэр Джэрыджэ А., макъамэр Жырыкъ З.), «Сытым щыгъуэ сыкъэщIэну?» (псалъэхэр Дэбагъуэ М., макъамэр Даур А.), «СыщIыхъэжыну унэм слъэмыкI» (псалъэхэр Къэрэмырзэ Ю., макъамэр Даур А.), «УщытеткIэ, дахэ, мы дунейм» (псалъэхэр ШэджыхъэщIэ Хь., макъамэр Тхьэбысым У.), «Хэт уэ пхуэдэу слъагъужын» (псалъэхэр Тхьээплъ Хь., макъамэр Даур А.), нэгъуэщI куэди. Абыхэм я нэхьыбэр цIыхубэм дзапэ уэрэду яIурылъщ.

Хъусен и репертуарым хэбгъуэтэнущ гушыIэ уэрэдхэри: «Купсэ» (цIыхубэ уэрэд), «Мэкъуауэм и уэрэд» (шэрджэс цIыхубэ уэрэд), «Хьэрахъэ» (псалъэхэр Щоджэн Хь., макъамэр цIыхубэм ейщ, КIарэ Ф. хэлэжьыкхыжауэ). «Хьэрахъэ» уэрэдыр ящыщIэ япэу клип зытрахахэм.

«Си уэрэд нэхьыфIыр иджыри жысIакъым, си псэм ар къилгъыхъуэ зэпытц, – жеIэ Хъусен. – ЗгъээщIа уэрэд щэ бжыгъэхэм сахэплэжмэ, си творчествэм и фIышIэу икIи адыгэм я гимну къэплъытэ хъуну къысфIощI «Нэхьыжхэм къытхуэфIам унафэ» жыхуиIэр.

*Ей-ей, нэхьыжхэм къытхуэфIам унафэ,
Вагъуэижхэм дышэсыныци альну,
УафэхъуэпскIри тцIауэ дэ IумпIафIэ,
Къетхъэхъыни ди Iэгъуэ цIанэм илгу!*

*Ей-ей, нэхьыжхэм къытхуэфIам унафэ,
КъыфIэтхынкъэ уафэм лэгъуыткъур,
ХьэщIэ къакIуэм, хуэтицIыныц санэхуафэ,
Едгъэлагъуу дызэрынарт лъэпкъыр!..».*

Мэремыкъуэм и макъым, и зэфIэкIым теухуауэ Даур Аслъэн жиIэгъащ: «Абы зы еджапIэми щыхурамыгъэджэфын цIыхубэ уэрэд жыIэкIэкIэ Тхьэр къыхуэупсащ. Уэрэдыр гъэхуауэ, зэхэщIыкIыгъуэу жеIэ, уэрэдыжым хэпща образхэр и макъымкIэ уи нэгъуэ къыщIигъэхэн лъокI. Иджырей композиторхэм ятха уэрэдхэри абы и макъымкIэ цIыхубэ уэрэду мIу».

Хъусен уэрэджыIакIуэ цIэрыIуэхэу Къуныжь Хьэждал, КIуж Борис, Уэтэр АнатоIэ сымэ я лъагъуэм пызыща, ауэ езым и макъкIэ лъэпкъ щэнхабзэм хэувэфа, хэлхъэныгъэшхуи хуэзыщIа уэрэджыIакIуэщ. Абы фIэкъабылщ и уэрэдхэр иджырей щIалэгъуалэм зэрагъэзащIэр, ахэр Iэмыпсымэ зэмылIэужыгъуэхэмкIэ къызэрагъэщIэрэщIэжыр гуапэ щохъу. КъыдэкIыным хуигъэхъэзыра дискиблэу зэхэт альбомым дэлъ тхылгъым Хъусен мыпхуэдэу щетх: «СывольIур, мы уэрэдхэр вгъэзащIэ, нэхъ дахэу, нэхьыфIу, Iэмэпсымэ нэхьыбэ къэвгъэсэбэпкIэрэ нэхъ екIу фIцIы! Ауэ, сывольIур, макъамэр фымыхъуэж, псалъэхэр зэвмыхъуэкI!».

«НобэкIэ ди щэнхабзэр сыт хуэдэ щытыкIэ ит, уэрэджыIакIуэ нэскIэ узэджэн диIэ?» ушцIэмкIэ зыщыхуэдгъазэм, «УэрэджыIакIуэ диIэщ, ауэ ахэр, я ныбжь хэкIуэтаци, утыку къыхъэжыркъым. ЩIалэгъуалэм

я гугъу пщІымэ, кыдалъхуауэ макъ зиІэу, уэрэд жызыІэфу яхэтыр закъуэтІакъуэххэщ», – жиІащ Хъусен.

ЛъагапІэ гуэр къэзыгъэІурыщІэф, Іуэхушхуэ зэфІэзыхыф цІыхум абыхэм зэралгъэІэсыну Іэмалхэри кыдэгъуэгурыкІуэ хабзэщ. Мэремыкъуэ Хъусен зэи зытемыкІыну гъащІэм гъуазэ щыхуэхъуа хабзэхэм дыщыщІэупщІэм, жиІащ: «Іей пщІауэ, фІы ущымыгугъ, фІы пщІауэ, ухущІемыгъуэж! Сэ сызэрылІэжынур сщІэуэ сопсэу. Абы кыпкърокІ лъэужь дахэ къэзгъэнэным, захуэу, пэжу дунейм сытетыным сыхуэзынэтІ, апхуэдэ дыдэуи ІейкІэ сяужь кыхьэм Іей есщІэжыным е сыхущІэбжэным сыпыІузыш гупсысэхэр. МыхъумыщІагъэ гуэр зэзакъуэ нэхъ мыхъуми зыдэслгъэуа цІыхум сигу ебгъэ хабзэкъым, атІэ ар си дежкІэ щымыІэжу аращ. А гупсысэхэрщ си гъащІэми си творчествэми гъуазэ яхуэхъуар. «ЦІЫХУ» цІэр зепхьэн папщІэ, абы хуэфашцэу ущытыпхъэщ. Си зы уэрэдым – «ЦІыху» жыхуиІэм – мыпхуэдэу хэтщ:

*Улгъжъ кхъахэми е уэ ущІалэми,
Убей дыдэми, умэжэщІалэми,
СынолгъэІу, зэи уигу шумыгъэху,
ЩІым тет псоми уахуэдэщ – УЦІЫХУЩ!*

*Къыплгысауэ щрет пащтыхыгъуэри,
ЗумыгъэщІ цхъэзыфІэфІ лгъэкІыныгъэм уэ,
Пагэр, мылкъукІэ удафэр хуэмыхуш,
ІущІэгъуншэ умыхъу, уэ УЦІЫХУЩ!*

ГъащІэм куууэ пхыплгыф цІыхур и гупсысэхэмкІэ къыщыбдэгуашэкІэ, уи пащхъэ къысу кыкІуа гъуэгуанэр щызэтрипщІыкІыжкІэ, зээмызи и макъ жыгъырумкІэ кыыхидзэрэ уэрэд едзыгъуэ зэхуэмыдэхэм ущыщІигъэдэлукІэ, гухэхъуэгъуэу къыплгысыр псалгэкІэ къэлэутэгъуейщ. Апхуэдэ гукъыдэж мыухыжкІэ Мэремыкъуэ Хъусен яхуэупсащ, ноби яхуоупсэ и лъэпкъэгъухэм, псэм пищІ и адэжь щІыналгъэм.

ХЪЭВЖОКЪУЭ Людмилэ

Адыгэхэм я зэбиикIэу щытар

Адыгэм лей кылыбсар имыгъэгъун щхъэкIэ и гъащIэр итыфынут. Ар зэи тхъэусыхакIуэ кIуэнутэкъым, «лей кызыхаци, унафэ хуэфшI, суд фцIэ» жиIэу. АтIэ, и псэр пытмэ, къращIар ирищIэжынут. КъауIар лъэрымыхь хъуарэ езым хузэфIэмыкIынуми, лъэпкъым цIыхухъу исмэ, абы лейр игъэгъунутэкъым. Арат судри унафэри.

Зыгуэр къауIамэ е къаукIамэ, лей незыхъамрэ зытехъамрэ я лъэпкъ-хэр бий зэхуэхъурт икIи Iэмал имыIэу ялэ ящIэжын хуейт. КъэзыуIам е къэзыукIам и лъэпкъым щыщү хэт къахуэзами, абы деж лбыр щащIэжынут, ауэ езы дьдэр къапэщIэхуэмэ нэхъ къащтэрт. КъэзыукIар яукIыжу, ар зыукIар яукIыжурэ лъэпкъитIыр хьэлэч щызэрыщI куэд-рэ къэхъурт. ЛъэныкъуитIми ящыщү зыри пхуэтхъэусыхэнутэкъым. Апхуэдэ гуауэ къуажэм къыдэмыхъуэным псори хущIэкъурт. Псалъэм папщIэ, апхуэдэ Iуэху къэхъуамэ, къуажэ лыжьхэр зэхуэсырти, лъэпкъитIыр зэрызэгурагъэIуэжыным егупсысырт.

Къуажэ лыжьхэр лей кызытехъам деж кIуэрти хуэгузавэрт:

– Фэбжь хъуами, тхъэм лажэ имыщIкIэ, Iуэху къыфтепсыхар хуабжьу ди жагъуэ хъуащ. Лей кывызыхам тхъэм кыыхуимыгъэгъукIэ, дэри хуэдгъэгъункъым, – жаIэрти игу фIы хуащIырт. УIэгъэр зыхуэдэ-ри Iуэхур кызыыхэкIари зрагъащIэрт. ЯуIар къуаншэу щытми, зыуIар арат нэхъ ягъэкъуаншэр. УIэгъэ ящIам деж къыдэкIыжа лыжьхэр зэрыIыгъуу уIэгъэ зьдзам деж кIуэрт.

– Фыкъуаншэщ, фыбзаджэщ, фыIэпей-лъэпейщ, къуажэм бэлыхь къыдэфлхъащ, къуажэм дахум фыхуэдэщ, фыугъурсызщ, – жаIэрти егиерт, ягъэшынэрт, ищIам хущIрагъэгъуэжырт. Лыжьхэр абыкIэ зыхэ-тыр къуаншагъэ зылэжьбар ягъэшынэу, «дыщыуащ, унафэ къытхуэфшI» жрагъэIэну арат.

Апхуэдэм деж къуаншагъэ зыбгъэдэлхэм:

– Къуажэм узыхь дыфхухъу, дыкъуэншащ, къытхуэвгъэгъу, жылэм къытхуэфшIыр ди унафэщ, – жаIэрти лыжьхэм я IэмыщIэ зральхэрт. Лыжьхэри зыхуейр арати, Iуэхум хуит хуэхъурт.

– АтIэ, унафэу фхуэтщIымкIэ фыарэзыуэ ди IэмыщIэ зыкъифлхъэ! – жаIэрт.

– Берычэт бесын, жылэм узыхь дыфхухъу, фэ къытхуэфшIыр ди унафэщ, – жаIэрти я Iуэхум унафэ тращIыхьыну жылэр хуит ящIырт.

Удын зьдзам удын кызыэрытехуэжыну фIуэ ищIэрти, ар зытри-мыгъэхуэжын щхъэкIэ, сытри къыпхуищIэнут. Арат ар Iуэхум псынщIэу щIеувалIэри.

Хуитыныгъэ къалэрыхъа нэужь, лыжьхэр уIэгъэ зытехуам деж аргуэру кIуэрт. УIэгъэм еплъырт, Iэзэм еупщIырти, зэрыхъужыну зэмань-ыр зыхуэдизыр зрагъащIэрт. А псори тэмэму зэхагъэкIа нэужь, уIэгъэ зытелъым епсалъэрт.

– Удын къыптехуар ди жагъуэщ, лей къыпльысауэ долгытэ. Лы ущыхъукIэ, е укъауIэнщ, е буIэнщ. Уфызу щытамэ, зыри

къыпщыщынтэкъым. Уэ ущыпэублэкъым, укIэухккъым, апхуэди къохъу. «Лей мыхъу фIы хъужырккъым» жыхуаIэраш. Лей къуахар яхуэдгъэгъунккъым. Къуажэ щыхъукIэ, апхуэдэ гуэрхэри къыдохъуэ, апхуэдэ IэджемI унафэ тращIыхъ. Уи Iуэхур тIэкIу мыхъумыщIэ хуэдэу хъуами, тхэм захуэм хуигъазэ. Ди IэмыщIэ зыкыифлхъэу фи Iуэхум унафэ тетщIыхъыну хуит дыкъэвмыщIэмэ, ди гуапэкъым икIи дыарэзыккъым, – жраIэрт.

Удын зытехуа адыгэлIыр абыкIэ арэзы хъункIэ Iэмал иIэтэкъым. Ар зыхуейр кърашIар ярищIэжыну, уIэгъэ къезыдзам уIэгъэ тридзэжыну арат.

– Берычэт бесын, жылэ, ди Iуэхур къыффIэIуэхуу фыкъызэрыкIуам щхъэкIэ. Абы нэхрэ нэхъ гугъуехъ тхэм къывимыткIэ. Жылэр бэлыхъым тхэм щихъумэ, жылэм щхъэузыхъ дыфхухъу! Ауэ япэщIыкIэ къыдашIар етщIэжынщи, итIанэ жылэм сыт хуэдэ унафэ фыхуейми къытхуэфшI! Дэ къыттехуа удыныр мыхъужауэ зыри вжетIэфынукъым. Ди унафэ дэ тщIыжынщ, – жаIэрти, зытрамыгъэхъэурэ зыкIэлъагъакIуэрт.

Ауэ лIыжьхэри мы Iуэхум яужь щIихъэр абы хуэдэ джэгу цIыкIукIэ ягъэбэаужын мурадтэкъым.

– Фи Iуэхур ди IэмыщIэ кыифлхъэу унафэ тетщIыхъыну хуит дыкъэвмыщIэмэ, нобэ щыщIэдзауэ фи пщIантIэ дыкыдыхъэнккъым, фылIэми фыщIэтлхъэнккъым. Нобэ фыкъыдэмыдаIуэми, фэри жылэм фыщыхуеин къэхъужынщ. Жылэм емыдаIуэу фIы зэхъулIа щыIэккъым, фыщIегъуэжынщ. Фыкъыдэлъэпауэу аракъэ? ДяпэкIи фи набжьэ щIэлъ, къыфщыщIынур зыхуэдэр фщIэрэ? – жаIэрти, зэрагъэшынэным пылт икIи икIэм-икIэжым къагъэдаIуэрти, Iуэхум унафэ тращIыхъыну хуит зыкърагъэщIырт.

Зэманым декIуэкI хабзэм тету, лIыжьхэм я унафэкIэ, медатыр* жаIэрти лъэныкъуитIми лIы тIурытI храгъэхырт. Медатыр мыбы си Iуэхум унафэ нэхъ трищIыхъыфынщ, нэхъ хэллгъэфынщ жиIэу дэтхэнэми езым хихыжырт. Медатыр къуажэм щыщми хамэ жылэми хъунут.

ЛIы тIурытIыр зэпэтIысырт, къуажэ старшынэр яхэтIысхъэжырти унафэ ящIырт.

Медату хахахэр псом япэу уIэгъэм деж кIуэрти еплъырт, Iэзэм IэзапщIэу къариухылIэнур зыхуэдизыр зрагъашIэрт. Абы иужькIэ уIэгъэ зыдзам уIэгъэр зридзам хуищIэн хуейхэр къалыгъэрти, унафэ пыухыкIа ящIырт. Псалгъэм папщIэ, уIэгъэм зы мазэкIэ игъэсыну пхъэуэ мыпхуэдиз, фошыгъуу, хугуу, хъэжыгъэу, дагъэу, уэздыгъэ дагъэу мыпхуэдиз. УIэгъэр зэратхъэщIын сабыну, ар зэрапхэн щэкIыу мыпхуэдиз. Сымаджэр хъужыху хуэлэжьэну зы лIыщIэ. ЩIэупщIакIуэм яшхыну зы выщIэ е зы жэмыщIэ, Iэзэм иратыну IэзапщIэр. Хъужа нэужь гъэфIэжу мыпхуэдиз, – жаIэрти, псори зэхэхауэ ягъэувт. Ар зытешIыхъари зы мазэт. Зы мазэм къриубыдэу уIэгъэр мыхъужмэ, аргуэру кIуэрти еплъырт икIи щIэрыщIэу унафэ тращIыхъыжырт. МазэкIэ хъужамэ, унафэр зэрыщытауэ къэнэжырт. Унафэ ящIар тхылгъым ирырагъатхэрти, медатхэмрэ старшынэмрэ Iэ традзэжырт.

Ауэ а унафэм зы цIыхуми гу лърагъатэртэкъым. Ар щэхут.

* Медат – (жы) зэбийхэр зэзыгъэкIуж, судыщIэ.

Унафэу ящІыгур зэфІэкІа нэужь зэбий лъэныкъуитІми распискэ къыІахырт: «Фэ фщІа унафэмкІэ дыарэзыщ» жиІэу иту, ауэ распискэр къыщыІахым деж унафэ ящІар зыхуэдэм зыри щыгъуазэтэкъым. А унафэм мышхуэдэуи хатхэрт – сымаджэр хъужу къэтэджыжыху зэбиитІми гъуэгу зэхушанэну. НэгъуэщІу жыпІэмэ, зэбий лъэпкъитІым ящыщ зэхуэзамэ, гъунэгъу зэхуэмыхъупэ щІыкІэ гъуэгум дадзыхын хуейт. Дэздыдыхам мыдрейр кІэлъыкІуэу еуэрэ иукІамэ, ари ягъэкъуэншэнут...

Мы унафэ псори зэфІэкІа нэужь абы лъэпкъитІри щыгъуазэ ящІырт.

Къыщыхъу щыІэт мылкъур зытын хуейр а мылкъур фІэкуэдыІуэу арэзы щытэмыхъуэ, щытхъэусыхэ. Ауэ мы дунейр хъурейуэ къызэхикІухъами, дэнэ щымытхъэусыхами, медатым ящІа унафэр зыми къыкътэфынутэкъым.

УІэгъэр хъужа нэужь, унафэ ящІам тету, гъэфІэж хурагъэщІырт, зыІар яуІам деж кІуэрти, «сыкъуэншаш, къысхуэгъэгъу», жиІэрти я Іэр зэрагъэубыдыжырт, биигъэ зэхуамыІэжу зэгурагъэІуэжырт.

Къуажэм укІыгъэ гуэр къыдэхъуамэ, «нэгъуэщІІ гуауэ къэмыхъу щІыкІэ» жалэрти, къуажэдэс лЫжьхэр зэхуэсырт, ежэрти пІалъэ къыхамыгъэкІыу зэрызэгурагъэІуэжыным хэтт. Ауэ лы зыукІам лыи уасэу сом 2000-3000 ирагъэтырт. Абы къищынэмыщІауэ, лыи зыукІам и лъэпкъыр яукІам ейм деж ягъакІуэрти зэрагъэкІужт, я Іэр зэрагъэубыдыжт. УкІыгъэ къыщыхъуам деж Іуэхур куэдкІэ нэхъ гугъут, уІэгъэм емыщхъу. ЛЫжьхэр мыбы нэхъ елІалІэрт, нэгъуэщІІ гуауэ къытрамыгъэхъуэжу Іуэхур зэфІэкІыху етІысэхынутэкъым. «Бэлыхъым бэлыхъ къытехъуэжурэ, къуажэр гуауэ хэмыкІ хъунуц», – жалэрти, зэрыжылэу Іуэхур зэрызэтрагъэувэжыным хуцІэкъурт. А зэманым къуажэ лЫжьхэм яхузэфІэкІыу щытащ апхуэдэ Іуэхушхуэхэр судым намыгъэсу, законым Іэрамыгъэхъэу езыхэм зэтрауІэфІэжыну.

Ауэ къаукІар хейуэ къыщІэкІамэ, езыри лъэпкъ пхъашэ щыщмэ, Іуэхур судми, законми, къуажэми, лЫжьхэми я деж нагъэсыртэкъым, ялъ езыхэм ящІэжырт.

Адыгэ зэбиикІэм лЫгъэрэ хабзэрэ хэлъу щытащ. Зыгуэрым бий иІэрэ, имыукІынкІэ Іэмалыншэу къилъыхъуэу къикІухъурэ, и бийм щІыпІэ зэкъуэхуам щыхуэзамэ, ауэ абы Іэщэ имыІыгъэмэ, хабзэм идэртэкъым уезуэну. Езэуами, лЫгъэншагъэт, фызыгъэм пащІырт.

– ЕІ, бетэмал, сыту дэгъуэу укыспэщІэхуат, ауэ Іэщэ пЫгъкъым, Іэщэ пЫгъамэ, уи гъащІэр бухат. АтІэ, уІэцэншэу дауэ узукІын, фыз сыщымыхъуакІэ? ДяпэкІэ Іэцэншэу зыкъысхуумыгъазэ, – жиІэрти иутІыпщыжырт.

Пасэрей лЫхэм, я щхъэ щымытхъужын щхъэкІэ, ящІа лЫгъэр яІуэтэжыртэкъым. ЗыІуэтэжыр лЫгъэншэу къалъытэрт. «СщІа псор жысІэжым мы лЫжь щхъэщытхъур къысфІащ» щІыжиІар аращ Нартыгу и уэрэдым. Адыгэм и щІалэгъуэм зэрихъа лЫгъэр лЫжь хъуху иІуэтэжу щытакъым. Нартыгуи аращ. И хъэдрыхэ кІуэгъуэм уэрэду къиІуэтэжауэ аращ.

Адыгэ нэмысым щыщт: цІыхубз щыту мыхъуэнэныр, и губжьыр, тэмакъкІэщІыгъэр имыгъэлгъэгъуэныр. ЦІыхубз щыту Іэщэ къипх хъунутэкъым. Іэмал имыІэу зэщыхъэн хуей хъуами, цІыхубз кърихъэлІамэ,

Ди лъэпкъ хабзэхэр

цыхубзым и нэмысым и хэтыркIэ къайгъэр ягъэбэяужырт, Iэщэ кърахар иральхэжырт.

«Iэщэр цыхуэфашэми цыхуэмыфашэми кыумым, кыипхамэ, хуэфашэ ирумыщIауэ иумылъхэж! Цыху ирибгъэшынэн щхэкIэ Iэщэм нэщIу уримыджэгу, кыщIипхын хуейр япэщIыкIэ зэгъащIэ!» – жаIэрт.

Iэщэр кыипхауэ цыхубз кыуихэлIамэ, Iэщэр иумылъхэжыныр напэтеху ялытэрт.

**КЪАРДЭНГЪУЩI Зырамыкурэ
ЩОДЖЭН Хъэзешэрэ зэратхыжамкIэ**

Нарт Цэуей и хыбархэм шыщц

Къанжрэ Нэрыбгейрэ

Къанж щакІуэ дэклаш. Мэзым щыхьэри шэджагьуэ нэужь пщІондэ щэклуауэ, зы бжэн къищэклури пщыІэ хисаш. Бжэныр зэіхщ, дзасэм пІури мафІэ ищІаш. МафІэм здыбгьэдэсым, лъэ макъ зэхихауэ къыщыхьуаш. Зиплтыхьа щхьэклэ къыІэщІэлъэгьуаІакъым. «КъысфІэщІагьэнщ», – жери Къанж мафІэм бгьэдэтІысхьэжаш.

Лы жьэрымэр мэзым щІэз хьуаш. ЗэпхыдэІуклри, лъэ макъ зэхихауэ къыфІэщІаш аргуэру. ЗыщІэтым, лъэ макъыр мэзым хэклуэдэжаш: зыгуэр къызэреплтъакІуэм шэч къытрихьакъым абы иужьклэ.

«КъызэплтъакІуэм къызбгьэдыхьэн къызикуркъым, мэзым сыхэувэнщи, лы жьэрымэм къыклэлъыкІуэрэ къыклэлъымыкІуэрэ сеплтынщ», – жери Къанж дзасэр мафІэм къыпэригьэклуэтащ, и шыр шхуэмылаклэклэ иубыдри мэзым хыхьаш. Жыг къуагь къыкьуэуващи, пщыІэмклэ къоплъэ, къодаІуэ. МащІэрэ къуэта жыг къуагьым, куэдрэ къуэта – къаплъэмэ, мэзым къыхэклри зы бзылхугьэ мафІэм къыбгьэдыхьауэ еІьягьу.

Бзылхугьэр хуэсакъыпэурэ мафІэм къыбгьэдыхьаш, дзасэм хуелэбыхри зы лы Іыхьэ къищтащ, щтэлэщтаблэщи, и нэр къоху, зэрымэжэщІалІэр нэрыІьягьуш.

«Дэнэ къикІа мыр?» – жери Къанж егьэщІагьуэ.

Бзылхугьэр едзэкьэху, Къанж жыг къуагьым къыкьуэІакъым: «Згьэщтэнкъым», – жери.

Заулрэ зІэжьэри, мэзым къыхэклаш Къанж.

Бзылхугьэр къэщтащ, мэзым хэлъэдэжын и гугьами, и пІэ ІкІыфакъым, и лъэр щІэхури.

– ЕмыкІу уэсщІаш, – жиІаш бзылхугьэм, Къанж къыщыбгьэдыхьэм.

– Мэз нэщІым щхьэ ущІэт, хэт ущыщ? – еупщІаш Къанж бзылхугьэм.

– Мэзым сыкъыщыхьуаш сэ, – жиІаш бзылхугьэм. – МэзыІым срипхьуш. Мэзым пщыІэ къыхэпщыхьауэ щыслъагьум, сытегушхуэри сыкъыббгьэдыхьаш, губгьэн къысхуумыщІ. Нэрыбгейклэ къызоджэ.

Бзылхугьэр пщыІэм къытринэри, Къанж мэзым хыхьэжаш; и щэклуэн зэфІэклэ нэужь, Нэрыбгейр мэзым къыхишри щхьэгьусэ хуэхьуаш Къанж.

Нэрыбгейм и къуэ закьуэ

Къанж мэзым къыщІиша бзылхугьэр блэнейрэ лъхуаш. Къильхур жьэгум дигьэтІысхьэурэ, блыри мафІэм иригьэсыжаш: «Нартхэ яхуэфашэкъым», – жиІэурэ. Аргуэру лъхуаш Нэрыбгейр. Къильхуар жьэгум дигьэтІысхьэри езыр щхьэщыувэжаш.

Яжьэ пщтырыр зэіщІэурэ сабийр мафІэ дэпым ириджэгуу щІлъягьум, Нэрыбгейм жиІаш:

– Мыр нартхэ яхуэфашэщ, Ілы яхуэхьунщ.

Нартхэ еджэри сабийр яритащ:

– Къэхъумэ, мыбы фигъэукытэнкъым, мыр фплы, – жери.

Езыр яхэкыжащ. Щахэкыжым, нартхэр еупщлащ:

– Дауэ зэрытплынур, дэнэ щытплынур, сабийр быдзышэ хуейкъэ?

– Хуейкъым, – къажрилащ Нэрыбгейм. – Іуашхъэмахуэ дэфхи, бгитІ зэхуакум дэвгъэтысхъэ: мылыпсыр быдзышэ хуэхъунщ, бгъэм яплынущ.

Нэрыбгейм и къуэ закъуэр, Щэуей зыфлащар, Іуашхъэмахуэ драхъейри бгитІ зэхуакум дагъэтысхъащ.

Мылыпсыр и быдзышэу, Нэрыбгейм и къуэ закъуэр бгъэм яплащ, и ныбжъ нэсри нартхэм къахыхъэжащ.

Къанж и къуэ Щэуей жыхуалэжыр аращ. Нэрыбгейм и къуэ закъуэкли еджэ хъуащ абы.

Нартхэм щакІуэ ядежъауэ

Нартхэр щакІуэ ежъащ. Къанж и къуэ Щэуей еджакъым, яфІэщІалэт, лыгъэ дальэгъауэ яцІыхуртэкъым.

Я щакІуэ тхъэмадэр Насрэн ЖъакІэти, Къанж и къуэ Щэуей Насрэн ЖъакІэ елъэІуащ:

– ЩакІуэ сыздэфшэ. ФхуэзмыщІэфІами, Іэпыдзлъэпыдз сыфхуэхъунщ, – жери.

– Хъунщ, – къыжрилащ Насрэн ЖъакІэ. – Іэпыдзлъэпыдз утхуэхъунумэ, уздэтшэнщ.

Къанж и къуэ Щэуей зыщІагъури, къуэ ебланэм щепсыхащ нартхэр.

– Иджы, – къыжралащ Къанж и къуэм, – дэ къуэм дыдыхъэнурэ, дыщэкІуэнущ, уэ пщыІэ хэси, мафІэ щІы, лэгъуныІэмпІэ зэфІэдзэ.

Ар къыжралэри, нартхэр мэзым хыхъащ.

Къанж и къуэм пщыІэ хисащ, мафІэ ищІри лъэгъуныІэмпІэ зэфІидзащ.

Нартхэр къыщыгувэм, Къанж и къуэр мэзым щІыхъащ, зы мэз бжэн къыщІихури иукІащ.

Бжэныр вауэ, нартхэр пщыІэм къытехъэжащ. Мэзым махуэ псом щІэта щхъэкІэ, нартхэм къащэкІуалакъым, зэхэукІауэ къагъэзэжащ.

Бжэныр вауэ къыщрихъэллэжым, нартхэр лэгъуным къетІысэкІащ.

Бжэн блатхъэр къищтэри, Насрэн ЖъакІэ Къанж и къуэм къеупщІащ:

– Мыр бжэныл хуэдэщ, дэнэ къикІа?

– Гъунэгъу Іыхъэщ, – жиІащ Щэуей. – ДяпщэкІэ щакІуэ пщыІэ къыщыхасащ. «Мэз нэщІым къыщІэкІыжмэ, едзэкъэнщ», – жари зы бжэн къытхуахъащ.

– Тхъэрэзэ къахухъу, – жиІащ Насрэн ЖъакІэ, – дызэхашыкІащ, я пщІэ ттеклуэдэнкъым.

Нартхэр шхэху, пшапэр зэхэуащ.

– Шыр хэт хигъэпщын? – еупщІащ Насрэн ЖъакІэ нартхэм.

Шыр хэзыгъэпщын къахэкІакъым нартхэм: «Дешащ, дызэхэу-кІащ», – жари щхъэусыгъуэ яцІащ.

Мэз лъапэм трихуэри, Къанж и къуэм нартхэм я шыр жэщым хигъэпщаш, нэхущым пщыІэм къытрихуэжащ.

Нартхэр шэсри мэзым щаклуэ хыхьаш етуанэ махуэми. Къанж и къуэр пщылэм къытранати, мафлэ ищлащ, лэгъупылэмплэ зэфидзэри мэзым хыхьаш, зы щыхь къыщлихури иуклащ.

Щыхьылыр вауэ, нартхэр пщылэм къытехьэжащ: зэрылэнэщлщ – къашэклауаакъым. Щыхьылым къетысэклащ нартхэр. Щыхь блатхьэр Насрэн Жьаклэ и пащхьэ ирилхьаш Къанж и къуэм.

– Дэнэ кьикла мы щыхьыр? – игьэщлэгъуаш Насрэн Жьаклэ.

– Гьунэгъу ыхьэщ, – жилащ Щэуей. – Ди гьунэгъу щаклуэхэм къыдатащ, мэз нэщл фыкьызэрыщлэклыжынур ящлэрти.

– Тхьэразэ къахухьу, – жери Насрэн Жьаклэ щыхь блатхьэр къищтащ. – Гулхьытэ ялэщ, я пщлэ ттеклуэдэнкъым.

Шхэн яухри, Насрэн Жьаклэ щлэупщлащ:

– Шыр хэт хигьэпщын ныжэбэ?

Шыр хэзыгьэпщын къахэклакъым нартхэм, щхьэусыгьуэ ящлащ: «Дешаш-делаш», – жари.

Шыр етуанэ жэщми хигьэпщаш Къанж и къуэм.

Нэху щыри, нартхэр мэзым щаклуэ хыхьаш, Къанж и къуэр пщылэм къытенащ.

Мафлэ ищлри, лэгъупылэмплэ зэфидзаш Къанж и къуэм, мэзым хыхьэри зы бланэ къыщлихуаш, бланэр иуклри лыр фидзаш.

Бланэлыр вауэ, пщылэм къытехьэжащ нартхэр. Ещанэ махуэми къайхьуллааакъым, лэнэщлу къагьэээжащ.

Нартхэр тхьэрыкъуэф лэнэм кьригьэттысэклри, Къанж и къуэм бланэлыр лэгъупым къыхихаш, блатхьэр Насрэн Жьаклэ и пащхьэ ирилхьаш.

– Бланэри дэнэ кьикла? – игьэщлэгъуаш Насрэн Жьаклэ.

– Бланэри ди гьунэгъухэм къыфхуахьаш, – жилащ Щэуей.

– Тхьэразэ къахухьу, дагьэунащ, я пщлэр ттеклуэдэнкъым, – жери Насрэн Жьаклэ блатхьэр къищтащ.

Бланэлыр яшхри, нартхэр зэгьэжащ – шыр хэзыгьэпщын къахэклакъым: аргуэрыжьти, щхьэусыгьуэ ящлащ: «Дешаш, дызэхэуклащ», – жари.

Нартхэм я шыр ещанэ жэщми хигьэпщаш Къанж и къуэм. Шыр хигьэпщри, пщэдджыжьым пщылэм къытрихуэжащ. Нартхэр шэсауэ мэзым щыхыхьэм, Къанж и къуэр Насрэн Жьаклэ елъэлуаш:

– Гьусэ сыфщл, физэщаклуэр сывгьэлъагьу, – жери.

– Дызэщаклуэм укьиуклыни, – жилащ Насрэн Жьаклэ. – Махуищ хьуауэ и ужь дитци, тхуещлэларкъым. И дзапэфланэмклэ къопыджмэ, щлалэр утфлиуклынкьэ.

Нартхэр махуищ хьуауэ зэщаклуэр къуэ ебланэм дэс кхьуэплащэрт, шабзэшэр траклутэ щхьэклэ, яхуещлэлартэкъым, ялэщлэклрирти, банапцлэм яфыхыхьэжырт.

Мэзым здыщлашэн ядакъым Къанж и къуэр:

– Ущлалэщ, кхьуэплащэм утфлиуклынуш, – жари.

Нартхэр пщылэм текла нэужь, Къанж и къуэр шэсри къуэм дыхьаш, кхьуэплащэр банапцлэм хихутэри банапцлэм хиуклыхьаш.

Кхьуэплащэр шыпллэм къыдидзауэ къуэм къыщыдэклыжым, мэзым щаклуэ хыхьа шухэм ящыщ зы къылушлэщ Къанж и къуэм.

– Уи гьусэхэр дэнэ пхьа? – еупщлащ Къанж и къуэр шум.

– Кхьуэплащэм и ужь итц, лэуэлъауэ щызэхэхсым сэ мыбыклэ къэзгьэзащ, – жилащ шум.

– Кхъуэпашцэм и ужь фикл, – жриашц Щэуей шум. – Кхъуэпашцэр сэ къээуклаш. Кхъуэ блатхьэр фи Іыхьэщ, – жери кхъуэ блатхьэр кыыщигъэхуаш.

Кхъуэ блатхьэр шум сапэклэ хуишияц Къанж и къуэм. Хуишия щхьэклэ, шум кхъуэ блатхьэр хуэіэтакъым.

Шум кхъуэ блатхьэр щыхуэмылэтым, Къанж и къуэм зы жыг къиухуэри къриухуээнцілэхаш, блатхьэр жыг къудамэм фідзащ.

– Мэз нэщІ ціэта жыхуэлэраш, – жиашц Къанж и къуэм. – Нартхэр мэзым кыыхэклэжмэ, блатхьэм зы Іыхьэ кыыпупщІи, яхуэхь. Махуэ къэс зы Іыхьэ яхуэпхьмэ, мэзым щіэтыху игъэмэжэлэнукъым, – жери Къанж и къуэр къежьэжащ, нартхэр махуиц хъуауэ зи ужь ита кхъуэпашцэр шыпллэклэ кыихьри.

Къанж и къуэм и лыгъэр

Къанж и къуэ Щэуей, и ныбжь нэсри нартхэ къахыхьэжауэ ядызеклуэми, лыгъэ-шыгъэклэ хузэфлэклынур къаригъэлыагъуртэ-къым, зеклуэ ежьэн хьумэ, шу закъуэт, гъусэ ищІыртэкъым.

– Нэрыбгейм и къуэ закъуэм и лыгъэ здынэсыр дэ кыфхуэтху-тэнц, – жари Іэнейм и къуитыр къэуващ.

– Дауэ кыызэрыфхутэнур? – жаашц нартхэ.

– Зеклуэ щежьэклэ и ужь дихьэнци, ищІэм деплъынщ, – жаашц Іэнейм и къуитым.

– И ужь фихьауэ фыкыищІэмэ, фІы щІывигъэхынкъым, фылэщІэклуэдэнц.

– ЗыкъедгъэщІэнкъым, и ужь зы теуэгъуэклэ дитынщ, кыызэплъэклмэ, дыкъымылыагъуу.

Къанж и къуэ Щэуей, зеклуэ ежьэн хьури, гъуэгу техьаш. Іэнейм и къуитыри клэлыдэклэш, и лъэужьым теувэри.

Махуиц гъуэгу икІуауэ, Къанж и къуэр кыызэплъэклэш: шууитІ кыкІэлъыкІуэрти, епсыхри зыщІигъэхьаш.

– Іэнейм и къуитыр дэнэ фежьа? – къеупщІашц Къанж и къуэр. – Хэт и лъэужь зэфхуэр?

Іэнейм и къуитыр Іэнкун хьуаш.

– Гъусэ дыпщІмэ, гъусэ дыпхуэхьунуш, – жаашц Іэнейм и къуитым.

Іэнейм и къуитыр гъусэ ищІри, Щэуей гъуэгу техьэжаш.

Гъуэгу техьэжри, махуиц гъуэгу зэпачаш.

Махуиц гъуэгу зэпачауэ, тІуащІэм дыхьэж шы лъэужь ирихьэллэш.

– Сэ тІуащІэм сыдыхьэнущ, – жиашц Къанж и къуэм. – Мы лъэужьыр здэклуэр къээмыхутауэ къээгъээзжынукъым. Іэнейм и къуитыр мыбдей фыкыыщІспэплъэ. Зы мазэклэ къээмыгъээзжмэ, фыкІуэж – фыкыыщІыспэплъэжын щылэкъым.

Іэнейм и къуитым ар къажрилэри, Щэуей тІуащІэм дыхьаш, шы лъэужьыр ирихужьэри.

Махуэ гъуэгу зэпачауэ, банапціэ чо ирихьэллэш Къанж и къуэр.

Чом зы пщашцэ кыдэклэш – нэгъуэщІ кыліэщІлэпгъуакъым.

– Уи закъуэ щхьэ удэс тІуащІэм? – еупщІашц Къанж и къуэр пщашцэм. – Мыбы кыдыхьэ лъэужьыр хэт и лъэужь?

– Ди адэм и шы лъэужьщ, – кыжжриашц пщашцэм. – Ди адэм тІуащІэм сыкыдыгъэтІысхьауэ сьдэсщ, ди адэм и шы лъэужьым

къріклуэфым сритынуц – ар и псальэц. Махуэ гъуэгу пкІужмэ, ди унэм псы Іуфэм уцрихьэлІэнуц. Ди адэр зекІуэ ежъауэ къэтц, унэм исыр ди анэм и закъуэци, укІуэмэ, адэкІэ зэрыхъунум ди анэм уцигъэгъуэзэнц.

Къанж и къуэр шэсыжри, махуэ гъуэгу икІуауэ, псы Іуфэм зы унэ шрихьэлІаш. И шыр фІэдзапІэм фІидзэри, езыр хьэцІэщым ихьаш.

Іэнэ къріхьэри, хьэцІэщым бысым гуацэр къріхьаш. И Іуэху зэрыхъуар шьжриІэм, бысым гуацэм Къанж и къуэ Щэуей къріжриІаш:

– ЛЫжЫм и кЪэсыжыгъуэц, унэм къріхьэжмэ, уи Іэнэм кЪэтысынурэ физэдэшхэнуц. Фызэдэшха нэужь, кърібжилэнуц: «НакІуэ, ди хьэцІэ, зыкЪэтпльыхьынц», – жиІэнурэ. Уигъэшэсынурэ уришэжъэнуц. Ди мэл пщыІэми утришэнуц, ди Іэхъушэри уигъэлъагъуэнуц, ди шыбз гуартэми ухигъэдэнуц – къріхэпхынур уэ пщІэжынц.

Бысым гуацэм зэрыжиІауэ, пщашэм и адэр зекІуэ кърікІыжри кърідыхьэжаш, хьэцІэм кърібгъэдэтысхьэри жэцищ-махуищкІэ кърібгъэдэсаш.

Жэцищ-махуищкІэ кърігъэхьэцІа нэужь:

– НакІуэ, ди хьэцІэ, зыкЪэтпльыхьынц, – къріжриІаш Къанж и къуэм, игъэшэсри иришэжъаш.

Мэл пщыІэм тришэри, лЫжЫм къріжриІаш:

– Узыхуейм хуэдиз пыху.

– Мэл цхьэкІэ сыкъежъакъым, – жиІаш Къанж и къуэм. – ЗекІуэ сыкъежъаш.

Мэл пщыІэм тришыжри, лЫжЫм и Іэхъушэр кърігъэлъэгъуаш.

Іэци къріІыхын идакъым Къанж и къуэм:

– Былым цхьэкІэ сыкъежъакъым, – жери.

Шыбз гуартэри кърігъэлъэгъуаш:

– Шы пхуэхъун хэлпъагъуэмэ, узот, – жери.

– Шыи сиІэц, си шым нэхъыфІ сыхуейкъым, – жиІаш Къанж и къуэм.

ЛЫжЫм гу лъытащ хьэцІэр кърізытекІухьам.

– Си пхъум псэлъыхъу и мащІэкъым, – къріжриІаш итІанэ. – Уэр фІэкІ зыхуэфашэ къахэкІакъым: зыр былымым итхьэкъуаш, зым шы ихуаш. Сэ сызыхуейр шырэ былымрэ цхьэкІэ тІуашІэм кърідыхьэщашэуэкъым.

Іэнейм и къуитІым «нобэ мазэ мэхъу» цыжалэм, Къанж и къуэ Щэуей тІуашІэм кърідэкІыжаш, и шыплІэм пщашэ дэсу.

Къанж и къуэр хашэркъым

ШукІасэ жьы хъури и унэ итІысхьэжаш, шыи шэсыжыркъым, зекІуэми яхьхьэжыркъым. ХьэцІэ къріхуепсыхмэ, хьэцІэм ябгъэдэсц, дуней зылъэгъуа лыши, хьыбар и мащІэкъым.

Махуэ гуэрым хьэцІэ гуп къріхуепсыхаш ШукІасэ.

ХьэцІэ гупыр тхьэмахуэкІэ исаш ШукІасэ и хьэцІэщым. И хьэцІэхэр езым и ныбжът, зекІуэ Іэджэрэ зэдежъат, Іэджэ зэдагъэхъауэ ягу къагъэкІыжын я гъунэжт.

– ШукІасэ, Къанж и къуэм узэрырихьэлІэгъам дебгъэдалуэркъэ, – кърілъэІуаш хьэцІэхэм ящыц зы.

– Къанж и къуэм сызэрырихьэлІэгъар зэи слуэтэжакъым. Сигу

кѣакІыжмэ, си напэр ноби мэс, – жиІащ ШукІасэ.

– АтІэми дегѣдалуэ – зыщІыпІи утхыжынкѣым, – хагѣзыхѣащ ШукІасэ.

Щыхагѣзыхѣым, и пащІэкІэ щІэгуфІыкІри, ШукІасэ Кѣанж и кѣуэм зэрырихѣэлІэгѣар яхуілуэтэжащ и хѣэщІэхэм.

... Си щІалэгѣуэт абы щыгѣуэ, си щІалэгѣуэми, лы сыхѣуауэ зыслытэжырт, дунейр скѣутэфын кѣысфІэщІырт, зэзмыкунрэ сызы-темыгушхуэнрэ щыІэтэкѣым.

Унэм сизэшыхѣ щыхѣум, зекІуэ сежѣэн мурад сщІащ: си ныбжѣ нэсатэкѣэ, пащІэ стеттэкѣэ!

Сэ схуэдэ зыбжанэ гѣусэ кѣысхуэхѣури дыдэшэсыкІащ. Гѣуэгу дытехѣэри тхѣэмахуэкІэ дызэхэзекІуащ, дызэхэзекІуэ щхѣэкІэ дызрихѣэлІи кѣыдихѣэлІи щыІэкѣым.

Махуэ гуэрым, депсыхауэ мэз лѣапэм дыщызэхэсу, гѣуэгум зы шу кѣрикІуэу кѣэтлѣэгѣуащ. Шум гу зылѣедгѣэтэнкѣым жытІэри мэзым дыхѣуващ. Дыхѣуващи, шум дыпоплѣэ, тхѣунщІэн мурад тщІауэ.

Шур кѣэблэгѣащ. И шыфэлІыфэ щытлѣагѣум, Іэнкун ды-хѣуащ: мафІэр кѣыІурех жыхуаІэм хуэдэт! Мэзым япэ кѣыхэлѣэтын кѣытхэмыкІыурэ, шур кѣэсри блэкІащ; гу кѣытлѣитакѣым.

Шур блэкІа нэужѣ, дызэрыгѣэгущхуэжащ щІалэ гупыр, дигу кѣы-зэрыгѣуэтыжри. Мэзым дыкѣыхэцІэфтри, шум и ужѣ диуващ: мор зылІщ, дэ щІалэ гуп дохѣу. Шум дыщІыхѣэри ди шабзэ зэлуддзащ. Сэ япэ ситти, си шабзэшэр япэ здзащ. Шабзэшэр шум и афэ джанэм кѣыгѣэлѣеижащ. Си гѣусэхэри зэдеуащ шум, зэдеуа щхѣэкІэ, шхий кѣытехуауэ кѣыщыхѣуакѣым. Дыплѣэмэ, шур кѣэувыІауэ долѣагѣу: епсыхащ, епсыхри шыныбэлпхыр щІикѣузэжащ, шэсыжри зыкѣыгѣэ-защ.

Шум зыкѣыщигѣазэм, дызэрыгѣэщтэжри кѣыщІэттхѣуащ. Кѣы-щІэттхѣуа щхѣэкІэ, жыжѣэ дигѣэкІуэнт! КѣытщІыхѣэри кѣыдэлэдэ-кѣауэрэ щІалэ гупыр уанэгум дыкѣриудащ. Си гѣусэхэм хэт паб-жѣэм, хэт мэзым зыхадзащ, сэ гѣуэгум сыкѣыщытенэм, кѣелэбыхри шум сыдрихѣеящ, сызекІуэцІиуплланщІэри уанэм лѣатэпскІэ срип-хаш, щІакІуэ кІапэкІэ сыщІиуфэжри срихѣэжѣащ.

Уанэ мыгѣуэр тезылѣхѣар сэракѣэ: мэл жѣагѣэ хуэдэ, сипхауэ сехѣ, щІакІуэ кІапэкІэ сыщІиуфащи, сыздихѣри слѣагѣуркѣым, жѣыри схурикѣуркѣым. Шум зы псалѣи жиІэркѣым, сэри, си напэр мэсри, си жѣэ схузэщІэхыркѣым: сыт жыслэн – щІэщхѣу кѣысщыщІащ, сиукІми гѣуэгум пхауэ сыкѣытринэми, схуэфашэщ.

ШэджагѣуэнэужыбІ хѣуагѣэнт, шум гѣуэгум щыдидзыхам.

– Бохѣу апщій! – зэхэсхаш шум и макѣ.

– Упсэу апщій! Еблагѣэ! – зэхызох фІэхѣус кѣезыхыжам и макѣи.

КѣызэрыщІэкІамкІэ, шур шыхѣуэ пщыІэ техѣауэ арат.

Шур епсыхри, шыр гѣуэгунапщІэ удзым хиутІыпщхѣащ, сэ уанэм сызэрепхаш – си Іуэху кѣызэрихуакѣым.

Шыхѣуэ пщыІэм щедзакѣэри, шур шым кѣыбгѣэдыхѣэжащ, щІакІуэр тригѣэкІуэтри ситІэтащ, шым сыкѣыргѣэуэвэхри шыхѣуэ щІалэм сритащ:

– Мыр Іэпыдзлѣэпыдз кѣыпхуэхѣунщ, мыбы нэгѣуэщІкІэ ущІыщыгугѣын щыІэкѣым, – жери. – Хѣэуэ жиІэрэ, и гѣусэхэр паб-жѣэм хэлѣэдэжащи, кѣыхэкІыжмэ, яхыхѣэжынщ.

Шыхѣуэ пщыІэм сыкѣытринэри, шур ежѣэжащ.

Шур ежьэжри гьуэгу сабэр тІысыжа нэужь, си гур кьихьэжагьэнщ.
Шыхьуэр кьызоплъ, и нэр кьихуу: кьэхьуар дэнэ щичлэнт шыхьуэм!

– Си напэр теклащ, – жеслащ шыхьуэм, – щлэщхьу кьысщыщлащ,
сиукІрэ ежьэжамэ, кьысхуищлэну псор кьысхуищлат.

– Сыт кьэхьуар? – кьызоупщлэ шыхьуэр.

– Кьэхьуам ущлэмыупщлэ, – жеслащ шыхьуэм. – Шур сыгьэцІыху:
уи пщылэ кьыщытехьакІэ уи хэгьэрейщ. Хэт сызрихьэллар?

– Узрихьэллар Кьанж и кьуэ Щэуейщ, – жилащ шыхьуэм.

Тхьэм сыкьыуки: Кьанж и кьуэ Щэуей зыпытшауэ кьыщлөкІ!

Сыт сщлэжынт: си напэр текІын теклат.

– Тхьэр узогьэлпэу: зыш кьызэт – кьыпхуэсшэжынщ, – жыслэри
шыхьуэм шы хьэху кьелысхаш.

Шы цІахуцІэм зездри Кьанж и кьуэ Щэуей сылпэежыащ.

Пщыхьэщхьэхуегьэзэкі хьуауэ сыщлыхьащ Кьанж и кьуэ Щэуей.

– Кьанж и кьуэ! – жыслащ шум и гьуэгур зэпызупщІри. – ЕмыкІу
уэсщлащ, сыт кьызэппэсми, схуэфашэщ. Уэ кІэс сыпщІмэ, нэхь пщлэ
згьуэтынщ, пабжьэм хэлпэдэжам гьусэ сахуэхьуж нэхьрэ. Гьуэгум
сыкьытумынэ – тхьэр узогьэлпэу.

– КІэси усщІынкьым, гьуэгуми укьытезнэнкьым, хьэщлэплэ со-
кІуэри, гьусэ укьысхуэхьумэ, уздэсшэнщ, – жилащ Кьанж и кьуэм.

«Хэт деж хьэщлэплэ уздэкіуэр?» жыслэу сеупщлакьым Кьанж и
кьуэм, гьусэ сызэрищлам сыщыгуфІыкІри, и сэмэгурабгьур субыдащ.
Сыщлалэт, зыкьезгьэцІыхуну кьыстехуэртэкьыми, си цІэрэ си щхьэрэ
жеслакьым, езыри кьысщлэупщлакьым: «Игьуэ нэсмэ, зэзгьэцІыхунщ»
жилагьэнщ.

Кьанж и кьуэм сыдэлпэхьуурэ дыздэкіуэм, нэхь гьэщлэгьуэныжыр
кьысщощІ: ди адэм и цІэ кьрылуащ Кьанж и кьуэм – ди адэм дежт
хьэщлэплэ здэкіуэр! Щыблэ кьызэуэрэ зэшэзэплэ сыхьуатэмэ, нэхь
кьэсщтэнт абы нэхьрэ. АрщхьэкІэ сыт си Іэмалт – сыІэмалыншэт.

МазэкІэ исаш Кьанж и кьуэр ди адэм и хьэщлэщым: ди адэмрэ
Кьанж и кьуэмрэ зэныбжьэгьут, гьуэгуанэ зэдытехьэу.

Кьанж и кьуэмрэ ди адэмрэ сашхьэщытащ, емыкІу зэсщлэ лыр
ди хьэщлэщым исыху.

Ди адэм дэнэ щичлэнт ди хьэщлэщым ис лым мопхуэдэ емыкІу
есщлауэ: Кьанж и кьуэр хашэм ящыщакьым.

Адэм и чэнджэщ

Хъыбарыжь

1

Уэркъ лыжь бэлыхь гуэрым, и ажалыр кызырэысар кышыгы-рылуэжым, и кьуэ закьуэр кьриджэри жрилащ:

– Иджы, си щлалэ, тхэм кызыта си гьащлэр сухащ! Мылькурэ ныбжьэгьуу кыпхуэзгъанэм хуэдэ зилэу пщы-уэркъхэм яхэтри зырыщ. А мылькур бгъэбгъуэн, уи ныбжьэгьу-жэрэгьухэм къахэбгъэхуэн папщлэ, пщлэн-блэжьынухэм сытепсэлъыхьынкъым, – ар уэ гьащлэм уигъэлягъунщ. Ауэ кыпхуэзгъанэ мылькур къэбгъэсэбэпу дахэу, мамыру, уи щхьэ ущлэмытлахуэу упсэуну ухуеймэ, сэ чэнджэщцищ уэстынщ: япэрауэ, уи пщым щыхуэ иумыт, езыми кылыумых; етлуанэрауэ, уи лыхьлы кьулейсызым удэлэпыкьуу тхэмыщкляплэм кыыумыш; ещанэрауэ, уи фызым уи щэху иумыхьэллэ.

Абы иужькля куэд дэмыкыу адэр дунейм ехыжащ. Ар щилъхьэщ, хуэфашэ хабзэ хуищлэри, апхуэдэ чэнджэщхэр кьритын хуей щлэхуам кьуэр гупсысэм хидзащ. А гупсысэхэм щлалэм махуэми жэщми псэхугуэ кьрамытыххэ щыхьум, адэм и чэнджэщхэр езым и щхьэкля игъэунэхуну мурад ищлащ.

146

2

А зэман дьдэм пщыр хуабжьу гузавэрт ахьшэ хуэныкьуэу, ар кыыздрихынри имыщлэу. Уэркъым и кьуэр, адэм и япэ чэнджэщыр игъэунэхуну и чэзу хьуауэ кыльытэри, пщыр зыхуейм хуэдиз ахьшэ кыыздищтэри абы и деж кьуащ. И шыр шы флэдзаплэм ирипхри езыр хьэщлэщым щыхьащ. Щлалэгьуалэм ядэгущылуэу зыкъомрэ абы зыщилэжьэри, игъуэ щихуэм, пщыр хьэщлэщым кыщлэшри лъэныкьуэкля луишаш икли, я закьуэ щыхьум, жрилащ:

– Зиусхьэн лъаплэ. Ахьшэ щыхуэ узэрылтыхьуэр икли кьозытын зэрумыгъуэтыр зэхэсхри сыкьыпхуэкьуащ. Си адэр дунейм щехыжым кыщлэнауэ ахьшэ тлэку силэщ, абы унагъуэм сыщыхуей пэтми, сэ си къалэну къэслъытащ щыхь зыхуэтщлэ ди пщыр зыхуэныкьуэр япэ изгъэщыныр. Абы кыхьэкля ахьшэр кыпхуэсхьащ; мыр слых, щыбгъуэт кызыэптыжынщ.

Пщым уэркъ щлалэм фыщлэ хуищлэри ахьшэр кылихаш, щритыжыну плалэри хуигъэуващ.

3

Пщым и деж кыыздикыжым уэркъ щлалэр лушлэщ мээ щылауэ къэкьуэж и лыхьлы гъунэгъу гуэрым. Абы и унагъуэр нэрыбгигьу хьурт, тхэмыщкля дьдэуи псэурт. Ар щилъагъум, щлалэм мурад ищлащ и адэм и етлуанэ чэнджэщри игъэунэхуну икли и лыхьлы тхэмыщклялэм елъэлуащ щыхущыхьэ кыхуеблэгъэну.

Етіуанэ махуэм и пщыліхэри щыту, щіалэм и Іыхьлым жрилащ:

– Ди адэм и ужькІэ лъэпкъым я нэхъыжьу къэнар уэращ. Хабзэр уэ пхуэдэу зыщІэ дэ ділэкъым, ди лъэпкъ напэр тхуэпхуэмэнщ; ауэ мылкъур къызэрромэщІэкІым папщІэ уэ пхуэдэ цыыхухэм защыбодзей, пхъэлэщэкІыр буттыпщкъым. Хамэхэм сэ губгъэн къысхуащІынщ, уэ зэи сыбдэмыІэпыкъуауэ, си адэм къыщІэна мылкъур сьтетысхьэу сшхьжмэ. Абы къыхэкІкІэ сэ мурад сщІащ пхъэгъэсын къыпхуишэну, уи плэкІэ вэну зы пщылІ, унагъуэ Іуэхутхьэбзэ къыпхуищІэну зы унэлут цыыхубз, шы-уанэ зэтель, абы хуэфэщэн Іэщэ-фащэ уэстыну.

Ар зэхэзыха псоми уэркъ щіалэм фыщІэшхуэ хуащІащ. Іыхьлыми щіалэм берычэт бесын къыжрилащ.

4

Пщым щыыхуэр къыщритыжыну плалъэр къэсат, ауэ уэркъ щіалэм ар пщым игу къыгъэкІыж щхьэкІэ зыри къыкІыртэкъым – нэгъуэщІ плалъэ игъэувурти, Іуэхур абыкІэ зэфигъэкІырт. Абы къыхэкІыу уэркъ щіалэмрэ пщымрэ зэхуэмыарэзыж хъуащ, уеблэмэ икІэм-икІэжым зэщыІеипащ.

А зэманым уэркъ щіалэм къыхуэкІуащ и адэм и ныбжьэгъуу, и цыыхугъэу щыта хьэщІэ гуэрхэр. Хабзэ къекІуэкІым тету, хьэщІэхэм тыгъэ яхуэщІын хуейт. ИкІи щіалэм мурад ищІащ зэ еуэгъуэкІэ тхьэкІумэкІыхьитІ къиукІыну, нэгъуэщІу жыплэмэ, хьэщІэхэм ярит а тыгъэ дьдэмкІэ пщыми зригъэцІыхужыну. Абы хьэщІэхэм яжрилащ:

– Сэ мызэ-мытІэу си адэм жилэжу зэхэсхаш фэ Іуэхутхьэбзэ зэхуэфщІэу фыкъызэрекІуэкІар. Адэм и уэсэтыр зымыгъэзащІэ къуэм зыщІыплі пщІэ щыыхуащІыркъым, абы къыхэкІкІэ сэ а зэныбжьэгъу-гъэм пысщэныр щыыхь зыпыль си къалэну къызолъытэ. Ди щхьэщы-гум итым и нэлат къыстихуэ, абы папщІэ сэ слъэкІ къэзгъанэмэ. Фэри си адэм хуэдэу дызэныбжьэгъуну, дызэрыІыгыну, дызэрылгытэну фыхуеймэ, зы ІуэхукІэ сывэлъэІунуши, къысхуэфщІэмэ, ди зэныб-жьэгъуныгъэм и шэсыплэу ар къэслъытэнщ.

ХьэщІэхэм абы псалъэ быдэ иратащ и лъэлур фІэкІыплэ имылэу хуагъэзэщІэну. Ауэ щыхъум, уэркъ щіалэм жиІащ абыхэм зы щіалэ цыкІу яритыну зэримурадыр. Ауэ ар нэгъуэщІыІэ Іэрамыгъэхъэу, атэ-лыкъым ирата къаным хуэдэу, яплыну, икІи хъыбар яригъэщІа нэужь, икІэщІыплэкІэ къыхуашэжыну елъэІуащ.

ХьэщІэхэр арэзы хъуащ. Пшапэр щызэхэуэм уэркъ щіалэм, къамыцІыхун папщІэ, щІакІуэ зытрипхъуэщ, башлъыкыыр и щхьэм фІишыхьри, пщым и къуэр зыпл атэлыкъым и куэбжэпэм Іухъащ. Зэрыхабзэу, абдежым щіалэ цыкІухэр кІэн джэгуу щызэхэтт. Щіалэ цыкІухэм яхыхъэри, уэркъ щіалэм и къамышыр пщым и къуэм и гъунэгъуу зыІэпигъэхуащ, зыІэпигъэхури, щіалэ цыкІум елъэІуащ къритыжыну. Мобы ар къыщыхуишииным, уэркъым пщым и къуэр ипхъуатэри ежьэжащ. ЗанщІэу къуажэр къызэщІалэтащ, ауэ цыыхухэр зэхуэсу Іуэхур зыІутыр къащІэху, уэркъ щіалэр бгъуэртмэ къащтэ. Пхъэр зыщІахэм ІэнэщІу къагъэзэжащ.

Уэркъ щіалэм, адреј тыгъэхэми щыгъуу, а жэщ дьдэм пщым и къуэр хьэщІэхэм яритащ.

Илгэс дэклащ. Пщым и кьуэр сыт хуэдизрэ кьамылтыхьуами, и лъэужь техьэртэкьым – щыр зэгуэхуу я кум дэхуами ярейт. Жэщ гуэрым уэркь щлалэр гупсысэу зыкъомрэ хэлъа нэужь, занщлэу кьыщиудри дыхьэшхаш. Щыдыхьэшхым, и фызыр кьеупщлащ ар щлэдыхьэшхамкля. Уэркьым япэщлыкля абы жэуап иритахьым, ауэ фызым щытригьэчыныхьыпэм жилащ:

– Хьунщ, сыщлэдыхьэшхар лэмал имылэу пщлэну ущыхуейкля, бжеслэнщ, ауэ, зэгьашлэ, ар щэхушхуэщ – хэлущылыу хьумэ, уэри сэри псэу дилэжкьым. Аращи, а щэхур хьумэным тлуми ди сэбэп хэлъщ. Апхуэдэу щыщыткля, щэхур уэсхьэлэми, щыуагьэшхуэ сщлэуэ кьыщлэкьынукуьым. Уэ уошлэ ди пщым еста ахьшэ щыхуэр иджыри кьэс кьызэрызимытыжар икли абы кьыхэкьыу дэ тлур дызэрызэщылеяр. Уэ апхуэдэуи пщлэжу кьыщлэтынщ ахьшэр кьызитыжыным си гугьэр щыхэсхьыжапа зэман дьдэм пщым и кьуэр зэрадыгьуар. Зэгьашлэ – щлалэ цыкьлур кьэзыдыгьуар сэращ, сэ ар си деж кьэклау хьэщлэхэм естащ.

Уэркь щлалэм иужьрей псалгьэхэр зэрыжилэххэу, фызым гужьеяуэ зиплтыхьурэ, жилащ:

– Уи жьэр зэтеплэ! Тлур дьбгьэунэхьунуш! Сэ кьызэпхьэллэн дэнэ кьэна, апхуэдэ щэху пкьуэлъу дауэ мамыру ужеифрэ, пщыхьэплэм ухэту плуэтэнкля умышынэу?!

Уэркь щлалэм и щхьэгьусэм зигьэклярахьуэу хэлъаш, нэху щыным пэплъэу, ауэ ар мыжейуэ щыхьэлъар кьрахьэлла щэхур здэжейм кьылурыхункля шынэу аратэкьым...

Кляхутхьэху кьызэрищлу, ар кьыщылъэтри гьунэгьумкля ежэклащ, дэп кьыхьыну щхьэусыгьуэ ищлри. Гьунэгьу фызыр, гьэщлэгьуэн кьыщыхьуауэ, кьеупщлащ ар апхуэдизу жьыуэ кьыщлэтэджамкля.

– Си лым зэхыщыхьар пщламэ, уэри, сэ схуэдэу, ужеинтэкьым. Сэ нэху схуэмыгьэщу сыхэлъаш, кьытщлэлуа гузэвэгьуэм симыгьэжейуэ. Мы уэсхьэлэну щэхум силми сэри ди гьашлэр елъятащ. Щэхур уэ бжеслэмэ, щыбжеслэр, си щхьэм хуэдэу, дзыхь пхузошлри аращ. Ауэ, кхьылэ, мыр дунейм кьытумыгьэхьэ.

Апхуэдэу елъялури, я щэхур гьунэгьу фызым хуилуэтащ. И гур игьэтлысщ, зыкли зыхуэмей дэпыр кьыхьри, кьэклуэкьыжаш. Гьунэгьу фызри я гьунэгьум ежэклри кьрахьэлла щэхур илуэтэжаш, абы щыгьуэми елъялуаш ар нэгьуэщл зыми жримылэну. Ауэ а етлуанэми, япэми хуэдэу, и щэхур хуэлыгьакьым, абы ещанэм, ещанэм – еплланэм, еплланэм – етхуанэм жрилэжурэ, щэхур шэджагьуэм ирихьэллэу жылэм зэлящлысащ...

Уэркь щлалэм зэхыщыхьа щлэпхьаджагьэм кьызэгуигьэпа жылэр асыхьэтуи пщым и пщлантлэм щызэхуэсащ: е уэркь щлалэр, плалгьэ кьыхамыгьэкьыу, иклящыплэклэ якулыну е ари и унагьуэри зэклэщлачу хамэ кьэралхэм щащэну, и мылькури зэхуагуэшыну. Арати, и лэр пхуэуэ, уэркь щлалэри кьашаш.

Цыхухэм я губжьыр щилъагьум, уэркь щлалэр лъялуаш якулын и пэклэ псалгьэ зытлуш жрагьэлэжыну. Кьызэхуэсахэми уэркь щлалэр зьдэлэпыкьуауэ щыта и лыхьлы лыхьыми зыри зэхахыну хуейтэкьым икли кьагьэувьрт занщлэу укьын хуейуэ. Уэркь щлалэм и лыхьлым и кьамэр кьыхауэ ялэщлэкьыну елэрт, лъэпкь напэр трихаци, сэ езым си

Іэклэ сывгъэукыж, жиІэу.

ЛІыжъхэм цІыхухэр зэтрауІэфІащ, къуаншэр псалъэ ирамыту яукІ хабзэкъым, а хабзэм дытекІмэ, лъэпкъ напэ дэнэ къэна, ди адыгэ напэри тыдохыж жалэри.

Хуит щашІым, уэркъ щІалэм пщыми къызэхуэса жылэми яжриІащ:

– Фэ зэрыфщІэщи, си адэр хыхъэхэкл іІэу, цІыхухэм ялътэу, пщІэ къыхуащІу, хабзэ къекІуэкІхэм щыгъуазэу дунейм тетащ. ЛІэн и пэклэ, гъащІэм къыхиха дерс псоми щыгъуазэ сищІыным и пІэклэ, чэнджэщІщ къызитри абыклэ зэфІигъэклэщ. Абы жиІащ мамыру, хъэлэбэлыкъым сыхэмыту сыпсэуну сыхуеймэ, си пщым щІыхуэ езмытыну, си Іыхьлы тхэмыщІклэ сьдэмыІэпыкъуну, си фыз щэху езмыхъэлІэну. ЩІэину къысхуигъэна мылтъкум си щхъэ сыщІэмытІахъуэу срипсэуфынут. Ауэ си адэм и чэнджэщхэм къикІыр зэзгъэщІэну мурад сщІащ.

А зэман дыдэм ди пщыр ахъшэ хуэныкъуэу къасщІэри, ар къызэмылътэІуххэу, зыхуейм хуэдиз ахъшэ щІыхуэу естащ, си адэм и япэ чэнджэщым сыкъытекІри. ИкІи, фэ фызэрыщыгъуазэщи, сэ сызэрыщыгугъам хуэмыдэу, пщым гъунэгъу сыхуэхъуным и пІэклэ, дызэщыІеящ.

Иджыпсту сиукІыну ихъу-илтъу щыт си Іыхьлыри, си адэм и чэнджэщыр сымыгъэзащІэу, тхэмыщІкІапІэм къысшащ. Сэ абы сиукІми схуэфашэщ, ауэ ар къыщІэзлэжъар абы сызэрыдэлэпыкъуар аракъым, атІэ си адэм и чэнджэщыр зэрызмыгъэзэщІарщ. Сэ иджыпсту вжесІэнщ си адэм и ещанэ чэнджэщыр зэрытэмэмыр къызэрысщІа щІыкІэри. Ауэ абы и пэ къыхуэу зызумысыжын хуейщ пщымрэ сэрэ щІыхуэм щхъэклэ дызэщыІея нэужь, абы и къуэр къызэрыздыгъуамкІэ. Ауэ ар сэ сщакъым, сымыщІыху гуэрхэми яІэщІэслътхъакъым. Ар си адэм и ныбжьэгъу пэжу щытахэм я деж щыІэщ, къану ята пщыкъуэм хуэдэу кІэлътыплъу. Хъыбар зэрэзгъащІэуи, къаныр къызэрашэж хабзэклэ къашэжынущ. Си псалъэхэр зэрытэмэмыр зэвгъэщІэну фыхуеймэ, иджыпсту лІыкІуэ вгъакІуэ. Мы Іуэхур, махуэ зытІущ дэклІмэ, сэр дыдэм пщым жесІэну си мурадащ. Ауэ дыгъуасэ си адэм и ещанэ чэнджэщыр згъэунэхун папщІэ, жэщ ныкъуэм си щхъэгъусэм а щэхур есхъэллащ, ар хэлущІылу хъумэ, тІуми фІы къызэрытхухэмыкІыну япэщІыкІэ гурызгъалуэри. Абы къезгъэжъар и кІэм нызигъэгъэсакъым, апхуэдэ щэхур езы дыдэм зэресхъэлІам щхъэклэ къызэгиери. Арщхъэклэ а щэхур куэдрэ хуэІыгъакъым, шэджагъуэ мыхъу щІыкІэ ар жылэ псом зэлъащІысащ. Апхуэдэ щІыкІэклэ къэсщІащ си адэм и чэнджэщхэм къарыкІыр. Иджы, сэ вжесІэну сызыхуея псори вжесІащи, си гъащІэр фи ІэмыщІэ илътщ – фызыхуей дыдэр къызэфщІэ.

Уэркъ щІалэр абдежым къаутІыпщыжри, пщым и къуэр къишэжыну ягъэклэуащ. Къаныр зыпІа атэлыкъым, хабзэм тету, пщым и къуэм шы-уанэ зэтелъ, Іэцэ-фащэ, нэгъуэщІ хуэфэщэнухэри къритри, шу гъусэ куэд щІыгъуу езым къишэжащ. Атэлыкъым хъэщІагъэ ирахщ, ирагъафэщ, ирагъашхэщ, тыгъэ лъапІэхэр хуащІри ирагъэжьэжащ.

Абы иужькІэ пщым телъ щІыхуэр уэркъ щІалэм къритыжащ. Езы щІалэри адэм и уэсытым тету, псоми пщІэ къыхуащІу и ныбжьыр хэкІуэтэху псэуауэ яІуэтэж.

НЭЦЭНЭХЭР

Абгъуэм абгъуэрынэ кърамынэу джэдыклэ псори кърахтэкъым.

Адакъэпщыр флэбгъэжыжмэ, абы и лъэпкъ псори докІуэдыж.

Анэм и быдзыщхьэр шхэмэ, и бын сымаджэ мэхъу.

Анэщлэр Іуэну фыкъым – угъурсызщ, хужалэрт. Апхуэдэр яукІти яшхыжырт. «Джэд Іуа трашхыхьа?» – жыхуалэ псалъэжыыр абы къытекІаш.

Асмыжыр Іэ сэмэгукІэ бгъэкъабзэрэ, уи плэщхьагъым щлэдзауэ угъуэ-лъыжмэ, узышэнур пщІыхьэплэу уолъагъу.

Бабыщхэм удзым зыхакухьмэ, уэлбанэ хъунуш.

Бэдж къоджыхмэ, щыгъыныщлэ къыпхохъуэ, жалэрти клэраплытлэрт.

Бэдж зэдзэкъар зы унагъуэ гуэрым клуэрти: «Уэ бэдж къоуа?» – жилэу щеупщІклэ. «Уэ блэ къоуа?» – жилэу къеупщІыжмэ, бэдж зэуар мыбэ-гыу къанэу, къемыупщІмэ, бэгыу я гугъэт.

Бэдж цыкІу ижыымклэ къеджыхмэ, фыщ, сэмэгумклэ – щлагъуэкъым.

Бэджым бадзэ къылэщлэбгъэкІыну фыщ.

Бэлагъ ятхьэщІтэкъым – сэкІэ яупсырт, ятхъунщІырт.

Бэлагъым ебзеймэ, уэлбанэ хъууэ жалэрт.

Бэлагъклэ ууэну фыкъым.

Бэлагъым егъуркъым.

Бэлагъым уебзеймэ, бзэгухэхьэ уохъу, жалэрт.

Бэрэжьей пщэдджыжьым къэбгъуэта блафэр Іэзэгъуэу ябжырт.

Бэрэжьей ягъэстэкъым, мыфІу ялътэрти.

Бэрэжьей махуэм щыгъыныщлэ ядыртэкъым.

Бешто лъэныкъуэмклэ зызэлуйбзмэ, уэфІщ, жалэрт.

Бештоужыыр уэфІу къепщэмэ, уэлбанэ мэхъу, уэлбанэу къепщэмэ, уэфІ мэхъу жалэрт.

Бештоужыыр къепщэмэ, гъэр гъэфІ хъунуш, жалэрт.

Бешто щыбкІэ пшэр къыщытэдджмэ, уэлбанэ хъунуш.

Бжэ блыпкъым зыкІэрыбгъащІэмэ, тхьэмыщІлагъэ къишэу жалэрт.

Бжэным и нэр хъурей хъумэ, жэщ хъуауэ аращ.

Бжэщхьэлум зыгуэр щызэлэпыпхмэ, узэщохьэ.

Бжэщхьэлум укьелъэну, утетыну, утелущыкІыну фыкъым.

Бжэщхьэлум утету е утесу уигу къэкІар нэрылгъагъу мэхъу.

Бжэщхьэлур уи зэхуакуу узэпсэлъэну фыкъым.

БжитІым я кум уитыну фыкъым.

Бжыхь я зэхуакуу ахьшэ зэлэпахтэкъым.

Бжыным фэ куэд трищІэмэ, щымахуэр щыліэ мэхъу.

Бжыныфэ, бжыныхуфэ, джэдыкІафэ ягъэстэкъым – тхьэмыщІлагъэ къешэ, жалэрти.

Бжыхьэ тхьэкІумэкІыхьыр уэдмэ, уэс щлагъуэ щылэнукъым, пшэрмэ, уэсышхуэ щылэнущ.

Бжыхьэм пасэу уэс къесамэ, «гъэм щинэжащ» жалэрти, я жагъуэ хъурт. «И чэзум и деж псори фыщ», жалэрт.

Бзэгу пшхымэ, бзэгухэхьэ уохъу, жалэрт.

Усэри цыхум хуэдабзэщ

Бемырзэхэ я унагьуэцлэр кьызэриплуэу, абы Мухьэдин и цлэр кьызэрыпагьэувэнум шэч хэльктым. Дызэрыщыгьуазэщи, Бемырзэ Мухьэдин Кьэрэшей-Шэрджэс Республикэм и цыхубэ усакуэщ, КьШР-м цыхьзилэ и егьэджаклуэщ, Кьандур Иззэт и цлэклэ щылэ Дунейпсо саугьэтым и лауреатщ. Апхуэдэ цыхухэр лъэужьыншэ хьу хабзэктым: Мухьэдин и гьащлэми и гуащлэми пызыщэн, «и щэни и сурэти кьызыхэщыж» цлэблэ и ужь кьиуващ.

Нобэклэ Бемырзэхэ я унагьуэцлэм хуэфашцэу зи цлэ пагьэувэ усакуэщ Мухьэдин и цлалэ Зураб.

Бемырзэ Зураб Кьэрэшей-Шэрджэс Республикэм и Хьэбэз куйем хыхьэ Али-Бэрдькьуэ кьуажэм 1976 гьэм кьыщальхуащ. 1998 гьэм КьШКьУ-м и филологие факультетыр кьиухри ильэсиблклэ Али-Бэрдькьуэ курыт школым адыгэбзэмрэ литературэмклэ щригьэджащ. 2005-2007 гьэхэм курыт еджаплэм и унафэщлым и кьуэдзэу, кьыкьлэбьыкьлэу ильэситлым а еджаплэм и унафэщлу лэжьащ. 2009 гьэ лъандэрэ «Черкес хэку» газетым егьэджэныгьэмрэ узыншагьэр хьумэнымклэ и отделым и редакторщ.

Бемырзэ Зураб ныбжьыщлэ дьдэу тхэн щлэидзащ. И лэдакьэ-щлэклэхэр КьШР-м, КьБР-м, Шэшэн Республикэм кьыщыдэклэ газетхэмрэ журналхэмрэ щлэх-щлэхьурэ кьытохуэ, сборник щхьэхуэхэми ярытщ. Апхуэдэуи, абы зэхилхьащ кьэбэрдей-шэрджэсыбзэр курыт еджаплэхэм зэрыщаджыну тхыльхэр.

Иджыблагьэ дэ ар кьыддэгьуэшащ гьащлэм, литературэм теухуа и гупсысэхэмклэ.

— **Зураб, усэным уигу зэретар сыт хуэдэ ныбжьым уигу зыхэщлэ? Уи япэ усэр сытым теухуат?**

— Дауи, уи адэр усакуэу уи сабиигьуэм усыгьэм зумыщытыныр пхузэфлэмыкьынщ. Еханэ классым сыхэсу кьыщлэклэнт, ди егьэджаклуэм дерс зэлуха кьыпэщылбу, зыгуэрклэ ар гьэщлэгьуэн зэрищлыным егупсысурэ кьыздиклэхьым и нэр сэ кьыстенэу кьыщызжилам: «Зураб, Лениным теухуауэ усэ птхынущ!». Сыхуей-сыхуэмейми си япэ усэр аращ зытезухуар. Ноби куэдым хьуэну зэра-

дзыж «партым утетхыху уи гьащлэр кьэпхьащ» псалъэхэр зэрыщыту кьызыэмьызэгъынуми, си япэ усэм и «хьэтырклэ» сэри зыгуэрклэ саггэа-кьуэншэфынущ.

– Уи усэхэм уи адэм и хьэтлым пэгьунэгьу нэцэнэ гуэрхэр хьызолъагьуэ... Уэ узэрепльымклэ, уи усыггэр уи адэм ейм сытклэ пэгьунэгьу, сыткли кьыщхьэщыклрэ?

– Фэрыщлыггэ лъэпкь хэмылбу жыслэнци, и цыхуггэкли, и зэчийкли, и дуней тетыклакли си адэр сэрклэ зыхуэдэ щымылэ щапхьэщ, и тхыльхэри зэпымыууэ си пащхьэ ильщ. Зэрымыщлэклэ хьэтлхэм зэщхь гуэрхэр кьыхэхуами, ди адэм зэрыжилауэ:

**Зэгуэрым ццэблэ кьиувэнум ди плэ,
Ди щэн е ди сурэт кьыхэщыжынщ...**

– Урысыбзэкли адыгэбзэкли уотхэ. Усэр нэхтыбэрэ кьызыэ-рыпхуэклуэр сытыбзэра?

– Иджы кьыздэсым зы усэ кьысхуэклакьым, сэ сахуоклуэ ар-мыхьумэ... Сызэрытхэ бзэм утепсэлыхьмэ, си лъэпкьыбзэр зэ-гуэрми иклэ сщлыуэ, нэгьуэщлыбзэ япэ изггэщынукьым. Сызэрыгуп-сысэри адыгэбзэщ, ауэ си гупсысэ кьару кьыщихьклэ, урысыбзэкли сыщлэмьытхэн щхьэусыггэуэ слъаггуркьым...

– Ггэщлэггэуэнщ... Усаклуэхэм я нэхтыбаплэм усэр кьахуэклуэу жалэ. Уэ езы усэм ухуоклуэ. Абыи кьеггэалъаггэуэ адреихэм узэрре-мыщхьыр...

Цыхубэм кьадеклуэкл уэрэд гуэрым «гын-усэныр кьызы-хэклыр щхьэм кьэмысмэ кьэщлэггэуейщ» жилэу хэтщ... Усэныр уэ езым уи щхьэ кьыщысаклэ, уи натлэ кьыщритхаклэ, ар кьы-зыхэклыр кьыпхуэлуэтэну?

– Куэдым хаггэпльаггэнт а уэрэдыр зэхэзылхьар... Сызэрегупсысымклэ, усэр гынми уэрэд жылэнми ехьэлакьым. Усэр – езым и щхьэклэ уэрэди нэпси кьэзыггэщлыфщ, мылым-рэ мафлэдрэ я зэхуаку дэт зыгуэрщ. Цыхур зэресауэ, ар щлэныггэ е гьуазджэ лыхьэу кьелытэри, усэным хуриггэджэну и ужь итщ. Сэ зыри пыслхьэркьым абы, бггэ шыр пэтрэ лъатэу ираггасэ, ауэ усаклуэ нэсыр и гум пэжыггэ мафлэр щызыэщлэггэстауэ кьоунэху. Пэ-жыр зехьэггэуафлэу, пцлым нэхэрэ нэхь гуапэу кьэзылхьытэр еггэлеяуэ щоуэ. Пэжыр куэдклэ нэхь гущлэггэуншэщ. Цыхум уакьыгурымылуэу, зыри хуэмыныкьуэу уи гум кьина пэжыггэм мафлэлыггэуэ узэхес-хьэж. Араггээнщ усаклуэм я нэхтыбэр гьащлэ клэщлэ щлэхьур. Птхы са-

тырхэм тхылъымплэм хъуэскI ирадзыну хъэзыру цытмэц, усэныр уи натIэ къритхауэ жыплэ цыхъунур.

– Уи усэхэм бжыыхьэр нэхъ цытепщэу кыысфIоцI. Уэ узэреплъымкIэ, бжыыхьэр усакуэм и псэм цхьэ нэхъ пэгъунэгъу?

– Бжыыхьэр зыкIи кыыпщымыгугъ плалъэц, къуалэбзум я деж щегъэжъауэ пцIацэм я деж цциухыжу фIэхъусыр йозыгъэхыж, гукъэкIыж гъуэгум утезыгъэхьэ зэманщ. Хэт ицIэрэ, усакуэми дунейм зыдицIу, и сатырхэр къуалэбзу лъэужьу тхылъымплэ напэ хужьым ириутIыпщхьэ хъунц. Арагъэнц усакуэм и псэми бжыыхьэр нэхъ цIыпэгъунэгъур.

Ауэ, сэ жысIэнкъым си усэхэм бжыыхьэр цытепщэу. ЗыгуэркIэ апхуэдэу сфIэхъуами, ар кызыыхэкIыр нэгъуэцIц... ГуфIэгъуэу сиIэр си псэм фIэфI цIыхухэм яхуэзгъэфэцэнущ сыпсэуху. Гукъеуэ, гупсысэ хьэлъэхэрац усэм естыпхьэу слыгтер. Жыг узыншэ мафIэ иризэцIагъэсткъым, итырыгъу кыызэцIакъуэ армыхъумэ. Сэри си усыгъэ мафIэм пэрыздзэр гупсысэ къудамэ пыгъукIхэрац.

– КъызэрызгурыIуамкIэ, гуфIэгъуэу уилэ псори къогъэза цIыхухэм ялъыбогъэсри, гукъеуэхэр тхылъымплэ напэм хубогъэ-фацэ... Зы лъэныкъуэкIэ, ар фIыщ, ауэ нэгъуэцI лъэныкъуэкIэ – цIэджыкIакIуэхэм уи ней ящыхуэу къокI...

– Хъэуэ. Япэрауэ, сэ къызэрыслыгтэмкIэ, усэр – цIыхум и гукъеуэ Iыхьэ зыхилъхьэц. И цхьэ хуитхыжщ, и псэм гупсысэ хьэлъэхэр зэрыщхьэщихц. ЦIыхухэр езгъэджэнщи езгъэгъэщIэгъуэнц жысIэу усэ стхыркъым сэ. Усэри цIыхум хуэдэц – уигу зэлухауэ пэжыгъэкIэ убгъэдэмышьэмэ, уи фэрыщIыгъэр зыхищIэнуц. ЦIэджыкIакIуэхэм я жагъуэ ирамышцI, ауэ абыхэм я зэш тебгъэуну птхыр усыгъэкъым, атIэ нэгузегъэужь литературэ жыхуалэжырац. ЗэрыгурыIуэгъуэщи, абырэ литературэ нэсымрэ зэпэлэщIэц.

– Зураб, уи усыгъэр псэм, цIыхум и гурыгъу-гурыщIэхэм, гъащIэм и философием нэхъ тегъэпсыхьац, нэгъуэцIу жыплэмэ, граждан лирикэ лъэужьыгъуэр абы цымащIэ дыдэц. Ар сытым кыыхэкIрэ?

– Граждан лирикэри си хамэу схужыIэнукъым. Ауэ нэхъыбэу абы сызэрыхуэтхэр урысыбзэц. Нобэрей дунейм, цIыхум я зэхэтыкIэ мыхъумыщIэ хъуам упэмыджэжынкIэ Iэмал иIэкъым. Мэлыхъуэ уэрэд кыипшу удз гъэгъам ухэскIэ, дауи, уи хъушэр дыгъужьхэм ящыпхъумэ-фынукъым. Апхуэдэц гъащIэри.

– Усакуэм и нэкIэ уеплэмэ, цIыхугъэкIэ зэджем сыт и пща-лъэр?

— Абы жэуап естынщ ди адэм и зы усэклэ:

Адыгагъэ, укытагъэ, напэ,
Мылъкуклэ флъэккъым зыри вгъэунэн.
Ауэ нэкур зэрихъумэу наплэм
Фэ цыху щыхъыр фхузэфлокл фхъумэн.
Фадэр зыгъэфадэр халъхъэ кытлэрщ,
Цыхур цыху зыщыжыр и нэхъуейрщ,
Цыху къэсыхуклэ хуейщ хэлъын укытэ,
Армырамэ, ар номин къудейщ.

— Прозэ тхыгъэ гуэрхэр уи къалэмыпэм къыщлэклами, сэ зэрысщлэмклэ, нэхъыбэу птхыр усэщ. Уи псэм и зэхэлъыкълэм тепщыхъмэ, тхаклуэу е усаклуэу нэхъ зыкъызыэрыплъытэжыр?

— Усаклуэу къежъам тхаклуэшхуэ къыхэкълыну слытэркъым. Ауэ тхаклуэу къежъар усаклуэ хъунклэ мэхъу. Гупсысэм и кууагъыр зы-лъэгъуар чэнж пхухыхъэжынукъым. Апхуэдэщ ари.

— Жыплэм арэзы сытехъуащэркъым: сэ си флэщ хъуркъым тхаклуэу къежъар усаклуэ нэгъэса хъуфыну.. Ауэ усэклэ езыгъа-жъэр нэхъ жанрышхуэхэм, прозэ тхыгъэхэм щыхуэклуэжи къохъу. Апхуэдэ щапхъэхэр литературэм щымащлэкъым...

Адэклэ мыпхуэдэ упщлэклэ зыпхуэзгъэзэнут: адыгэ усы-гъэр, литературэр нобэклэ сыт хуэдэ щытыклэ ит? Сыт хуэдэ абы и къэклуэнур?

— Дэрэжэгъуэ къозытщ. Алыхъым и шыкурклэ, лъэпкъым илэщ усаклуэ, тхаклуэ щлалэщлэ куэд. Шэчыншэу жызолэ — лъэпкъыр и лите-ратурэм щытегужъеихъын щылэкъым. Дяпэ итахэм я пщлэр ямылэтмэ, зыкӀи ягъэлъэхъшэнукъым щлалэгъуалэм. Пэжщ, хэгъуэгуклэрэ гуэ-шауэ лъэпкъ къудамэ щхъэхуэхэм уатепсэлъыхъмэ, гукъеуэ бгъуэты-нущ, ауэ лъэпкъыр зыуэ щыщытклэ, и литературэри и къэклуэнури зыщ.

— Уэ егъэджаклуэу, уцияклуэу илъэс зыбжанэклэ сабий-хэм уахэтащ, зэреджэну тхыльхэр зэхэплъхъащ. Дауэ уеплърэ, къыдэклэуэтей шлэблэр литературэм пэгъунэгъу, художественнэ тхыгъэ еджэрэ?

— Пщым сыт и флагъ, нэхъыбамэ нэхъыфӀт апхуэдэхэр. Ауэ дунейм зэрызыхъуэж хабзэхэм шлэблэщлэри догъуэгурыклуэ. Нобэ щлалэгъуалэр нэхъ зытхъэкъур гугъу уезымыгъэхуэ уи гупсысэр зы-гъэчэф щытыклэхэрщ: компьютер джэгуклэхэрщ, Интернетырщ. Уи

гукъеуэм теухуа усэ зыбгъэллэжу цлэптхынур сыт, Интернетым хъэзыру кыуитыну?.. Арами, цылэщ тхыгъэхэм еджи, литературэр зи псэм нэси. Тхылъ еджэ цымыламэ, зытххэри цылэжынутэкъым. Апхуэдэкъабзэу, тхылъ цылэхуклэ, еджэ зэрыщылэнуми шэч хэлъкъым.

– Жыплахэм ящыщү иджыри зы псалъэхам ськъегъэулэбжь, Зураб... «Уи гукъеуэм теухуа усэ зыбгъэллэжу цлэптхынур сыт, Интернетым хъэзыру кыуитыну?» Сэ сызэригугъэмклэ, усэр умытхынклэ зы лэмал имылэу уи псэм кыщлэозэрыхъри аращ цлэптхыр... Итланэ, уи гукъеуэр зыми ещхъкъым, ар зыщлэхужри уэращ... Нэгъуэщлым итха усэр абы пэгъунэгъуми, си флэщ хъуркъым уэ пхуэдэу ар абы кыыхуэлэуэтэну... «Зыбгъэллэжу» жыболэ... пэжщ, усэр цыптхклэ, гупсысэм ущызэрихуэклэ гугъу охъ, ауэ ар птха нэужьклэ псэм кыылъыс гурыфлыгъуэр псалъэклэ кыпхуэмылэуэтэнц... Уэ ебгъэджахэм усэ е прозэ тхыгъэ зытх къахэкла?

– Зэрысцлэхумклэ, къахэклакъым.

– Усэным, тхэным нэмыщл, зэдзэклынми узэрыхэзагъэм, уи усэхэр зэрызэбдзэклыжым сыщыгъуазэщ, ууейхэм нэмыщлклэ, уи адэм и усэхэри урысыбзэм кыбыбогъэзагъэ... Нэгъуэщл тхаклуэхэм е усаклуэхэм я лэдакъэщлэклхэр зэбдзэклыну ухунэса хъэмэрэ апхуэдэ мурад уимылэххэрэ?

– Си журналист лэжыгъэм кыщызгъэсэбэпын гуэрхэр зэбдзэкламэ аращ, армышъумэ а лъэныкъуэм сыдихъэхыркъым. Хэт ищлэрэ, башыр си лэдэжу тетлэсхъэплэ нэхъ дыгъафлэ кыщыслъы-хъуэн ныбжьым сынэсмэ, усэ зэдзэклыным зестынкли мэхъу. Ауэ нобэклэ си гъащлэ мафлэм сыщосхъри, езгъээр си лэдакъэщлэкл кудейрщ. Хэт ищлэрэ Тхъэшхуэм кысыхуиухар? – Зызэбгрыбдз хъунукъым!

Си адэм и усыгъэхэм я закъуэщ зэдзэклыну зи ужь сыхъэр. Арами, хуабжьу гугъу сыдохъ а луэхум, сыту жыплэмэ дядэм и гупсысэм нэхърэ и усэр зэрытха бзэр мынэхъ жанмэ, нэхъ пагуэкъым. Икли нэгъуэщлыбзэклэ зэбдзэклмэ, усэм и къэуат ныкъуэр хыфлэбдзам хуэдэщ.

– Уэ езым хэт сымэ я лэдакъэщлэклхэр нэхъ пфлэфл? Жанрклэ къапщтэмэ, сыт хуэдэхэра нэхъыбэрэ узэдджер?

– Бемырзэ Мухъэдин и усыгъэхэм.

– Литературэм, бзэм нэмыщл сытым уигу нэхъ ета? А лъагъуэм уримыклуамэ, сыт хуэдэ лэщлагъэ кыыхэпхынт?

– Ар Алыхъ закъуэрщ зыщлэр. Ауэ сурэт щлыным, режиссурэм,

макхамэ тхыным си псэр хуабжбу хуопабгъэ. Си жагъуэ зэрыхъунци, сурэтыщI зэчийри сиIэкъым, режиссурэми сыхуеджакъым, нотэхэри сцIыхуркъым. Арами, си щхэм сурэт хъэзырхэр къыщигъэщI щыIэщ, ярэби, зэчий гуэр къыслъыкъуэкIыу мыхэр сурэту стхыжацэрэт жыслэу. Апхуэдэ къабзэщ макхамэри. Уэрэд гуэрхэри стхагъэххэщ.

– **Усэныр, усыгъэр сыт уи дежкIэ – къыбдалъхуауэ, упсэхукIи къыбдэгъуэгурыкIуэну уи гъащIэм и купсэ хъэмэрэ а гъащIэм и зы плыфэ къудейуэ ара?**

– Сэ къызгурыIуэркъым, усэр Тхъэ тыгъэм хуэдэу къахуехуэхауэ щыжаIэкIэ. КъыпхуэкIуэр гъущI зэхэгъэвам ещхь гупсысэ хьэлъэхэрщ. Ахэр актыIрэ IэпкълъэпкъкIэ бгъэву, уи гум щыбгъажьэрэ уи псэм щыппсыхъэмэщ усэр нэгъэса щыхъуу къэслъыгэр.

ЦIыхуIэ зылъэмыIэса налмэсри дахэщ, уи псэр дэзыхъэхэщ. Ауэ ар узытхъэкъу щыхъур, и дахагъэ нэсыр къыщыщIэщыр цIыхур елэжьыжа иужыщ. Усэри апхуэдэщ... ТIощIрэ умыпсыхъа сатырхэр быдэ хъунукъым, цIыху гупсысэр зэпызыупщI жыр джатэ къабзэу пIэщIэлынукъым. Сэ зи гугъу сцIыр зэрыщытын хуейращ, армыхъумэ си усэр апхуэдэщ жыслэу аракъым. ЕтIуанэу, дауэ умыпсыхъами, Сосрыкъуэ и куэпкъитIым хуэдэу, усэм тIасхъапIэ къыхуэмынэнкIэ Iэмал иIэкъым. Абыи уцIыщышынэн щыIэу слъагъуркъым. УсакIуэм и усыгъэр езым и кIуэцIым щызэщIэгъэста мафIэщ. Ар ункIыфIыжмэ, езыри ужьыхыжынущ...

– **Иужьрей упщIэр: гъащIэм уи дежкIэ сыт щынэхъыщхъэр?**

– Алыхъыр, унагъуэр, лъэпкъыр.

– **Псалъэмакъ гъэщIэгъуэн къызэрыддебгъэкIуэклэм папщIэ фIыщIэ пхузощI! Тхъэм уригъэфIакIуэ!**

ТЕМБОТ Санитэ

Усэхэр

БЕМЫРЗЭ Зураб

* * *

Си бжьыхъэ дыщэнэ, си бжьыхъэ дыщэнэ,
 Жьыбгъейр зи Iэпэгъуу мэз щхъэцэм къыщIэнэ,
 ЦIаупскIэр уи жейр уи къудамэ ущIахэм,
 ФоупскIэ кхъужь класэ пIыщIахэр гъэнцIахэщ.
 Жэп пасэр зи тхъугъэу, зи жьыгъэр зымыщIэ,
 Гъэмахуэ блэкIам нэхъуеиншэу хуэхъущIэ,

Махуэццлэ кьэклуахэм, си бжьыхьэ гьыринэ,
Ептыжми уи хуабэр, уи лэфлыр кьытхуинэ.
Уэсэпсу мэклуасэр уи махуэ жьгьейхэр,
Уи куэццлым цоццласэ вагьуэбэ ццлэжьейхэр,
Нэццхьейр зи лэпэгьуу мээ ццхьэцэм кьыццлэнэ,
Си бжьыхьэ дыццэнэ, си бжьыхьэ дыццэнэ...

* * *

Кьуохьэжри дыгьэр, пшапэм хотлысхьэжыр,
Мэтклужри уэсыр, псыуэ йожэхыж.
Уи махуэ блэклыр уафэм деж цахьэжри,
Гупсысэ уэсу жэщым кьыпхуосыж.

Аргуэру йосыр пшэхэр кхьуафэжьейуэ,
Йоклут зэм мазэр, зэми из мэхьуж.
Кьыпцохьу, уэр мыхьумэ, зэрыццлыльуэ жейуэ
Зэман ежэхым псынэу ццлэдэлуж.

Мэццхьэлхэр пшагьуэр, кьырым зригьэзу,
Жьыбгьейр дыгьужьу мэзым кьыццлэнац.
Уи нитлым жэщыр ццлэгьуэльхьэжри гьуэзу,
Чэзэп нэццхьейуэ гуэлхэр ирилац.

Зэхуосри вагьуэр, уи Шыхульагьуэм пашэр.
Кьоплыхри Тхьэшхуэр, псэр ирегьэжьэж.
Зэманым пццлэншэу плэццлиха уи гьаццлэр
Кьэклуэнэу махуэм тхьугьуэу кьыпхуехьыж.

* * *

Зы плыфэ закьуэцц бжьыхьэм илэр,
Зы плыфэ закьуэцц гьатхэм ейр.
Ццымахуэм и теплээгьуэ ццылар
Гьэмахуэм и гукьэкк нэццхьейцц.

Жэп тхьугьэ маццлэ кьрипхьыхри,
Уэсэпс нэпсыккэу диيجاцц.
Кьэклуэнум гугьэ ццыхуэ слихри,
Блэклам ццлэину хуихьыжацц.

Сэ дауэрэ зэрыпхуэстхыну
Нэщхъейуэ си псэм тегъуэлъхъар;
БжьыхъэкIэ пшагъуэу хуэщхъэхынэу,
Си нэгум бампIэу къыщIыхъар?

Сыт уэ хэпщIыкIыр гухэлъ пльыфэ
Шышылэ дыгъэу диижам,
Шымахуэ уафэм и Iэгуфэм
Зеиншэ гугъэу къинэжам?..

Дунейр щхъэл мывэу мэкIэрахъуэ,
Хъэжыгъэу уэсыр кърепхъых.
ПшагъуэщIэри IэлъэщI пытхъахуэу
ШыхупIэм жьыбгъэм кърадзых.

Зэблэри гъэхэр, мэлущацэ,
Дыгъужьу цIыхухэм зыщадзей.
АдрыщIым и мэзыбгъуэ лъащIэм
Я гукъэкIыжхэр шагъэжей.

Сыпхоплъ абджынэу си сурэтым,
Зэманри Iупхъуэу Iузопхъуэж.
Зы пльыфэщ мы дунейм къыхуэтыр —
Ар гъащIэм уи псэмкIэ къуехъуэж...

* * *

Си дыгъэ хуарэу дыщэ уэзджынэ,
Пшэр уи Iэдэжу уэгур уобгынэ,
КъухъэпIэ жьэгур зэщIыбогъанэ,
Вагъуэбэ дэпыр пльызу къогъанэ.

Уи хуабэр — си псэщ, уи бзийхэр — си нэщ,
Си гугъэ нэхур уи жьэгу кIэкъинэщ.
IэфIыгъэу сIэр уи щIэгъэстэну
Жэщ ныкъуэ пльырым уи IэфI жесIэнуц.

Си дыгъэ хуарэу дыщэнэ закъуэ,
Си гъащIэ нэгум щыхошыр лъагъуэ,

Нэху пыдз пэлъытэу си уэгум кыихьэм
Уэ зырщ гукъеуэ кыисхуизымыхьэр.

БлэкIынщ нэщхъейри, кIуэсэнщ мы жэщри,
Къэпхынщ пщэдджыжьым вагъуэбэ мэщри, —
КъуэкIыпIэм Iэтэу щызэтеплъхьэнуц,
МахуэщIэу гъащIэм кыисхухэплъхьэнуц.

* * *

Ди псыхъуэр сыту кIагъуэ, щэху...
Хоплъызэр дзэлхэр псыежэхым.
Къохыжри уафэм вагъуэ шэху,
Зы лъагъуэ закъуэ крешэхыр.

Сыт гъащIэр? — Къеуэха уэсэпсц,
И жьыгъэр жэпщ, и тыныр кхъащкIэщ,
Зэгуэрми ар мэхъужри нэпс,
ГъащIэкIэ жьагуэу кыпхуагъаджэ.

Сыхуейкъым зыкIи сэ жэнэт,
Ахърэту щыIэм я дахагъэм.
Зы Инжыджыпс Iэбжьыб кыызэт,
Си псыхъуэм сыпызыщIэ уагъэу.

Зы тхьэмпэ закъуэ схуэгъэхъей,
Си ужьым кыискIэлъылуцащэу,
НэгъуэщI сыхуейкъым сэ нэщхъей
Лъэужьу гъащIэм кыисхупащэу...

Ауэ, щIагъэкIри дзэлхэм нэпс,
Зытралъхьэр пшагъуэр гуэлмэдыну...
Зейншэу си пщэдджыжь уэсэпс,
Иджы уэ хэт укъыхуехыну?

АБХЪАЗЫМ ЩЫЗЭУАХЭМ Я ФЭЕПЛЪУ

МэжэщIри гъэхэр, мэхъур хьэрш хэкIуадэ.
Гухэль сытхъульэу ди гум кыщонэж.

Данэ гъуэгуанэурэ ди гъащлэ ядым
Ажал гъаблэнэр игъуэу хамыдэж.

Сыт уи мурад уэ? Сытри уэ уи гъащлэ?
Узэплэкълыжми сыт къэплагъужын —
Абхъаз щынальэм къыптеха жэп гуащлэр
Гъащлибл уилами уэ пхурикъужынщ.

Сэ сыщлэплъакъым мы дуней зауэнэм,
Гынымэ гуащли си Iум имыхъа,
Арщхэкълэ гуауэм жэщмыжей плэхэнэу,
Уи гукъэкълыжхэрщ нобэ къысхуихъар.

Къызопльыр бжъыхъэр вагъуэ сабиинэу,
Зеиншэ жъыбгъэр пщлащэм хощыпыхъ,
Мазэнэ закъуэр, шэ кыкIа клэкъинэу,
Жэщ ныкъуэ уэгум гуауэу хофIэлухъ.

Фэепльыр къыхащлыкIми мывэ къырым,
Абы гукъэкълыж къуэпс къыкъуэмыкIын,
Трагъэувэнт цIыхугур сын хъэзыру,
Арщхъа мэшына гуауэм кыигъэчэн.

Псалъэм и купщӀэр

Пщы хьуэж. Пщырэ пщылӀрэ щыщыла зэманым адыгэхэм яхэлъа хабзэщ. Хабзэм тету пщымрэ уэркъымрэ зэгурыӀуэрти зэувалӀэрт уэркъым пщым къулыкьу хуищӀэну. Уэркъыр пщым и гьусэу зэуакӀуэ кӀуэрт, абы жиӀэр ищӀэрт, пщыр къыщеджэм и деж къэгъазэ имыӀэу и Ӏуэхур дызэфӀигъэкӀырт. А къулыкьум пэкӀуэу пщым уэркъым иритырт щӀы Ӏыхьэ, пщылӀ зыбжанэ, Ӏэщ, Ӏэщэ-фащэ. Хабзэм къызэриубыдымкӀэ, пщым уэркъым и жагъуэ ищӀмэ, абы и уэркъ тыныр пщым иритыжырти, нэгъуэщӀ пщым и деж кӀуэрт, къулыкьу хуищӀэну. Уэркъыр нэгъуэщӀыпщым и деж кӀуамэ, абы пщы хьуэжкӀэ еджэу щытащ.

Пщым я пщыж. Феодальнэ лъэхъэнэм Къэбэрдейр пщыгъуэ-пщыгъуэу гуэшауэ щытащ. Пщыгъуэ къэсыхункӀэ езым япщ яӀэжт, ауэ абы къыщымынэу зэрыкъэбэрдейуэ зы пщышхуэ хахырт пщым я пщыжкӀэ еджэу. А къалэныр пщыгъуэхэм гъуэрыгъуэурэ къалъысырт.

ПэкӀу. Хэку Ӏуэхум теухуауэ унафэ пыухыкӀа къыщаштэр арщ. ПэкӀум хыхьэу щытар пщыхэмрэ уэркъэхэмрэ я лыкӀуэхэрт. Пщыхэр щхьэхуэу зэхэтӀысхьэрт, уэркъэхэри абыхэм япэмыжыжьэу щхьэхуэу тӀысхэрт. ГупитӀым я зэхуакум зы лыкӀуэ итт, пщыхэм я Ӏуэху еплъыкӀэр уэркъэхэм яжриӀэу, уэркъэхэм ейр пщым яжриӀэжу.

Апхуэдурэ гупитӀым ящӀа унафэр зрагъащӀэурэ, псори арэзы зы-хуэхуэ унафэм къытеувыӀэхэрт. ПэкӀур нэхъ щӀызэхуэсу щытар зауэ Ӏуэхугъуэхэм, нэгъуэщӀ къэралхэм зэрахушытын хуейм тепсэлъыхьыну арат.

Хасэ. Нарт ӀуэрыӀуатэм щыщц. Абы къызэрыхэщымкӀэ, нартхэр илъэс къэс зэ зэхуэсу щытащ, хасэкӀэ еджэу. Хасэм щызэхуэсахэр нарт Ӏуэхухэм тепсэлъыхьт, зэрыпсэун унафэ къаштэрт, тхьэ елъӀурт, джэрукӀэкӀэ зэпеуэрт. Хасэм нэхьыжыри, нэхьыщӀэри, цӀыхухьури, цӀыхубзри зэхэдз имыӀэу хыхьэрт. Хасэм лъэпкъкӀэ, къулей-къулейсызкӀэ зэхэгъэж ищӀыртэкьым.

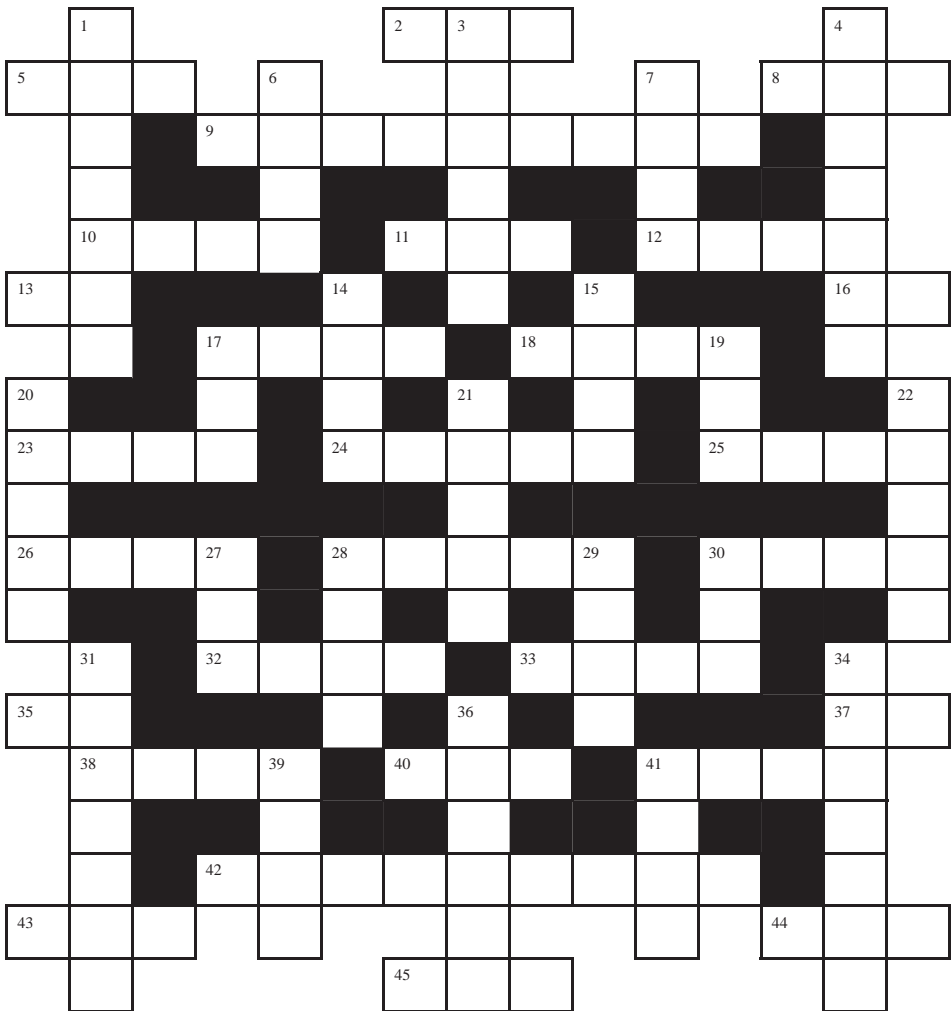
Хасэ мывэ. ӀуэрыӀуатэм зэрыхэтымкӀэ, Псыжь и къежъапӀэхэм унэ щытащ адыгэхэм хасэ щрагъэкӀуэкӀыу. А унэм мывэшхуэ бгъэдэлът, мывэшхуэ хасэкӀэ еджэу, абы шы лъэкъуапӀэрэ хьэ лъапэрэ къыхэгъэжыкӀауэ тетт. Мывэм гъуанэ иӀэт, цӀыхум пэж жиӀэрэ щӀы жиӀэрэ къращӀэн щхьэкӀэ ирагъапщхьэу. ЦӀыхур сыт хуэдизу мыпсыгъуэми, щӀы жиӀэмэ, а гъуанэм ипщыфыртэкьым, сыт хуэдизу мыгъумми, пэж жиӀэмэ ипщыфырт.

ГукӀэ къузыбжьэ. Мэкъумэш е мэз щӀыхьэху шащӀам деж псом яужь иту къэзыгъээжам фадэбжьэ иратырти ехьуэхьурт дяпэкӀэ яужь къымынэу сыт щыгъуи пашэу щытыну. А фадэбжьэм гукӀэ къузыбжьэкӀэ еджэрт. Хабзэр шагъэзащӀэу щытар Къызбрун, Зеикъуэ къуажэхэрщ.

Гъуэрыгъуэ мэкъуауэ. Зы унагъуэ къарукӀэ зи мэкъу Ӏыхьэр пызымыушщӀыжыфхэр гуп-гупурэ зэгухьэрти, зэдэӀэпыкьуурэ я мэкъур паупщӀырт. ПхьэидзэкӀэ унагъуэхэр зэрызэкӀэлъыкӀуэнур яубзыхурти, зы махуэм зым и мэкъум щыщ паупщӀырт, етӀуанэ махуэм къыкӀэлъыкӀуэм ейр. Апхуэдэу къытрагъээзжурэ, псом я мэкъури паупщӀырт. Хабзэр шагъэзащӀэу щытар Къармэхьэблэщ. Ди зэманым кӀуэдыжаш.

ДУМЭН Хьэсэн зэритхыжамкӀэ

ПСАЛЪЭЗЭБЛЭДЭ

ЕкIуэкIу: 2. Ямыгусу цхъэкум къранэу шыта цхъэцI Ирамэ кIыхь. 5. Къэрмокъуэ Мухъэмэд цIэрыIуэ зэрыхъуа романым узыщрихъэлIэ жыг. 8. Пасэрей адыгэ зауэлым и жыр пыIэ. 9. Сыт и пэрмэн а лым, гъуапэкъым, ... 10. Куржы къэралыгъуэм шыщ лъэпкъ. 11. «И ... еплъи, ипхъу къашэ» — псалъэжь. 12. Iэщым ират Iус. 13. Мы гъэм зи ныбжьыр илъэс 70 ирикъу щIэныгъэлI, критик, филологии щIэныгъэхэм я доктор. 16. Хъэцпэцэр хъэсэм хъарзынэу къытеувауэ ... щIэкIащ. 17. Ди сэлэтхэм зэуапIэ губгъуэм ... шызэрахъащ. 18. Ди республикэм и псыежэх нэхъ кIыхь дьдэр. 23. ЦоджэнцIыкIу Алий и цIэр зезыхъэ Къэбэрдей драмтеатрым и джэгуакIуэу шыта, РСФСР-м и цIыхубэ артист. 24. «Зи Iуэ ит ... зи цхъэ ит» — псалъэжь. 25. ХэлэтыкIауэ шыта зиусхъэн лъэпкъ. 26. Абы нэ хуащIати, «набдзэ» жиIащ. 28. ПхъащIэ Iэмэпсымэ. 30. Адыгэ

къэкӀыгъэцӀэхэр зэхуэзыхъэсыжу тхылъу къыдэзыгъэкӀа, Къэрэшей-Шэрджэсым щыщ цӀэныгъэл. 32. Адыгэ псалъэжъым зэрыжилӕмкӀэ, псым ихьыр абы йопхъуэ. 33. Адыгэ лъэпкъ кӀуэдыжа. 35. «... зыгъуэт нэху тещхьэркъым» — псалъэжъ. 37. «... вы бжъакъуэм къокӀ» — псалъэжъ. 38. Илъэсищым ит шыщӀэ мыгъасэ. 40. И тхьэкӀумэм ... иригъэпщхъауэ жысӀэр зэхихьыркъым. 41. «... и щӀыхуэ къыптринэркъым» — псалъэжъ. 42. ... хущӀэ пӀастэрэ. 43. Апхуэдэ цӀыхум мажъэ къыздрихьэкӀыркъым. 44. Аргъуей зээрэ ... кхъуейрэ. 45. Хуэхэр щӀишэу лӕпкълӕпкъым къыхӕладэ уз.

Къехыу: 1. Къэбэрдэй-Балъкъэрым и цӀыхубэ усакӀуэ Ццомахуэ Амырхъан илыгъа къулыкъушхуэ. 3. Мэкъу лэтэм нэхрэр нэхъ цӀыкӀуш. 4. А унэцӀэр зэрахъэ «РСФСР-м и цӀыхубэ артисткэ» цӀэ лъапӀэр зыфӀаща шынауэм, къызэралъхурэ мы гъэм илъэси 100 ирикъу тхакӀуэм, адыгэ уэрэдусым, уэрэджыпакӀуэм. 6. Илъэс 30 фӀэкӀа къэзымыгъэщӀа адыгэ тхакӀуэ ... СулытӀан. 7. Дунейр щыщӀыӀэм деж жыгхэм, унащхьэхэм трищӀэ уэс пӀащӀэ. 14. Нэхъапэм адыгэхэм я псэуалъэхэм къытрапӀэу щыта къэкӀыгъэ. 15. «... нэхрэр башӀэ» — псалъэжъ. 17. КӀэрэф Мухъэмэд и повесть цӀэрыӀуэ «... хьыбархэр». 19. Лъэпкъ прозэм и лъэбакъуэщӀэу къалытауэ щытащ Налэ Заур и «... закъуэ» тхылъыр. 20. Дзэлыкъуэ щӀынальэм хиубыдэ къуажэ. 21. Псэ зыут псори зэгуэр здэкӀуэж нэгъуэщӀ дуней. 22. Нэхъ пасэхэм цӀыхубзхэм я лӕбжъанэр зэралэу щыта къэкӀыгъэ. 27. Социалист Лэжыгъэм и Лыхъужь Пащты Салимэ и гъащӀэм и нэхъыбэр ... фермэм щигъэкӀуащ. 28. Бжейм къыпыкӀэ жылэ. Яукъэбзурэ яшх. 29. Къэнжал хъэку цӀыкӀу. 30. Аушыджэр къыщдальхуа адыгэ тхакӀуэ, усакӀуэ. 31. Таурыхъым къызэрыхэщымкӀэ, уд фызыжъыр кхъузанэкӀэ псыхъэ зыгъэкӀуа щӀалэ Ӏуш цӀыкӀу. 34. Адыгэ усакӀуэшхуэ, Къэрэшей-Шэрджэсым и цӀыхубэ усакӀуэ. 36. «... бынкӀэ зэхуэмыдэ щыӀэкъым» — псалъэжъ. 39. Зи кӀуэщӀыр нэщӀ, купщӀэ зэрымылъ. 41. Дунейм щикъухъа лъэпкъышхуэ.

Зэхэзылӕхъар **МЫЗ Ахьмэдц**

Нэгъабэрей еханэ къыдэкӀыгъуэм тета псалъэзэблэдым и жэуапхэр

ЕкӀуэкӀыу: 2. МэкӀ. 3. Хъэсэгъу. 5. Умэ. 6. Хъэх. 8. Псей. 10. Къарэ. 12. Армум. 14. Мэжид. 16. Дэгызэ. 18. Балыджэ. 20. КӀуащ. 22. «Адэ». 23. Шыд. 24. Ауз. 28. Ӏуэ. 29. Дыгъу. 30. Пщы. 31. Гулъ. 37. Заур. 38. Жъажъэ. 39. Бубэ. 40. ПашӀэ. 43. Усэ. 44. МыщӀафэ. 46. Жанхъуэт. 48. Жып. 51. ХъэхъупащӀэ. 52. Гъупщ. 54. Зэрэгъыж. 55. Ету.

Къехыу: 1. Хъэпс. 3. Хъэм. 4. Гъудэ. 5. Уэс. 7. Хыр. 9. Еру. 11. Афэ. 13. Ригэ. 15. Имыс. 17. Задэ. 19. Арыкъ. 21. Акъ. 25. Уд. 26. ТӀыхъужь. 27. Къушхъэ. 28. Ӏужажэ. 32. «ЛыщӀэж». 33. Ер. 34. Бжъэф. 35. Куба. 36. Хъуп. 41. Хъыдан. 42. Хъэкъурт. 45. Арэф. 47. Назэ. 49. Пхъужь. 50. Гугъэ. 53. Пётр.

ІУАЩХЪЭМАХУЭ
(Эльбрус)

Литературно-художественный журнал

На кабардинском языке

Учредители: Министерство по средствам массовой информации, общественным и религиозным организациям Кабардино-Балкарской Республики (360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5), общественная организация «Союз писателей КБР» (360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5, офис 501).

Главный редактор **А. Х. Мукожев**

Редакционная коллегия:

Руслан Ацканов, Хангери Баков, Хабас Бештоков,
Борис Гаунов (ответственный секретарь), Адам Гутов,
Хамид Кажаров, Хамид Кармоков, Хачим Кауфов,
Афлик Оразаев, Хамиша Тимижев, Сафарби Хахов

Корректор – **Марина Жекамухова**
Компьютерный набор и верстка – **Зарета Князева**

Свидетельство о регистрации
Управление Роскомнадзора по КБР
ПИ № ТУ07-00087 от 31.10.2013г.
Подписной индекс: 73296

Подписано к печати 05.02.14. Формат 70x108^{1/16}.
Бумага офсетная №1. Печать офсетная. Усл. п. л. 14,0.
Уч-изд. л. 12,0. Тираж 3000 экз. Заказ № 22
Цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5

Отпечатано ООО «Тетраграф»
360051, г. Нальчик, пр. Ленина, 33

Обложка художника **Юрия Алиева**

Отпечатано в полном соответствии с качеством предоставленных диапозитивов

АВТОРХЭМ ПАПШЦЭ

Журналым кыйтехуа тхыгьэхэм я пэжагь-мыпэжагьымкIэ жэуап зыхьыр езы авторхэрщ.

Авторымрэ редакцэмрэ я Iуэху еплъыкIэхэр Iэмал имыIэу зэтехуэн хуейуэ щыткъым.

Редакцэм кыIэрыхьэ тхыгьэхэр компьютеркIэ тедзауэ, флеш-кэм е дискым тету щытын хуейщ.

Журналым кыйтехуа тхыгьэ нэгъуэщIыпIэ щытрадзэмэ, «Iуащхэмахуэм» кызырэрахыжар кьагьэлъэгъуэн хуейщ.

Редакцэм и кьалэнкьым Iэрытххэм рецензэ яритыну.

Тхыгьэхэр мы адресымкIэ кьевгьэхь хьунуш: 360000, Налшык кьалэ, Лениным и цIэкIэ щыIэ уэрам, 5, епщыкIузанэ кьат, «Iуащхэмахуэ» журналым и редакцэ.

Телефонхэр: 40-04-51 (редактор нэхьыщхьэ); 47-35-32 (жэуапыхь секретарь); 42-42-14 (прозэ, поэзиэ, публицистикэ); 47-32-94 (бухгалтерие). e-mail: oshxamaxo73@mail.ru

ЖУРНАЛЫР ЗЫIЭРЫХЬЭХЭМ ПАПШЦЭ

Журналыр зэрытедзам сэкьат гуэр иIэу кыыщIэкIмэ, абы теухуауэ фыщыщIэупщIэ хьунуш: Лениным и цIэкIэ щыIэ уэрам, 33, ООО «Тетраграф».